

TARIXIY TADQIQOTLARNING METODOLOGIYASI VA ZAMONAVIY USULLARI

Sanobar Shadmanova

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

SANOBAR SHADMANOVA

**TARIXIY TADQIQOTLARNING METODOLOGIYASI
VA ZAMONAVIY USULLARI**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va orta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan

Toshkent – 2018

UO‘K 94(575.1)(075.8)

KBK 63.3(50‘)ya73

Sh 16

Sanobar Shadmanova. Tarix tadqiqotlarining metodologiyasi va zamonaviy usullari. Darslik. – T.: “Barkamol fayz media”, 2018, 216 b.

ISBN 978-9943-5518-6-2

Darslik tarixiy tadqiqotlar metodologiyasi va zamonaviy usullarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda tarix fanining maxsus usullari bilan birgalikda ilmiy tadqiqotlarning umumiy usullari, shuningdek, boshqa fanlardan tarix faniga o‘tgan usullar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, darslikda jahon tarixshunosligida XX asrning o‘rtalaridan boshlab paydo bo‘la boshlagan hamda tarixiy bilimlarning yangi paradigmalarga aylangan yangi yo‘nalishlarga alohida e‘tibor qaratiladi. Talabalar bu o‘quv kursidan, birinchidan, tarixiy tadqiqot usullari va yo‘nalishlari haqidagi nazariy bilimga ega bo‘lsa, ikkinchidan, ularni zamonaviy tarixiy tadqiqotlarda qanday qo‘llash mumkinligini o‘rganadi.

UO‘K 94(575.1)(075.8)

KBK 63.3(50‘)ya73

Mas‘ul muharrir:

M.Raximov – O‘zR FA huzuridagi O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi – metodik markaz direktori, tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

N.Azimova – O‘zR FA Tarix instituti katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi, dotsent;

U.Abdullayev – Toshkent davlat Sharqshunoslik instituti kafedra mudiri, t.f.n., dotsent.

ISBN 978-9943-5518-6-2

©«*Barkamol fayz media*» nashriyoti, 2018-y.

©**Sanobar Shadmanova**, 2018-y.

23739/f

SO‘Z BOSHI

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi barcha sohalarida bo‘lgani kabi tarixchi olimlar zimmasiga ham mas‘uliyatli vazifalarni yukladi. Mustaqillik qo‘lga kiritilgandan keyin sovet hukmronligi yillarida soxtalashtirilgan tarixni turli tazyiqlardan xoli ravishda haqqoniy yoritish asosiy talablardan biriga aylandi. Mustaqillikning ilk davrlaridan boshlab O‘zbekiston tarixini o‘rganish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi va kun tartibiga haqqoniy tarixni birlamchi manbalar asosida yaratish, uni xolisona talqin etish, bahs va munozaralar asosida tarixiy haqiqatni tiklash vazifasi qo‘yildi¹. Tarix fani oldiga qo‘yilgan muhim vazifalarni hal etish uchun tadqiqotchilardan zamonaviy metodologiya va tarixiy tadqiqot usullarini o‘rganish talab etiladi.

Tarix fanini inqirozdan chiqarishda metodologiya va tadqiqot usullarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Inqiroz eskirib ketgan qarashlardan voz kechib, yangi burilish ro‘y berishi bilan bog‘liq bo‘ladi. XX asrning ikkinchi yarmida G‘arb mamlakatlarida ijtimoiy fanlar rivojlanishi yangi nazariy qarashlarning shakllanishiga olib keldi. Turdosh fanlar nazariyasi o‘zlashtirilib, qayta ishlandi va tarix faniga moslashtirilib, tarixiy manbalar bilan ishlashda foydalanila boshlandi. Sovet mamlakatida esa, aksincha, ijtimoiy nazariyalarga qat‘iy ravishda cheklovlar qo‘yildi va qolipga solindi. Tarixiy tadqiqotlarni olib borishda ijtimoiy borliqdagi o‘zgaruvchanlik, murakkablikning ortib borishiga monand metodologiya deyarli o‘zgarishsiz qolaverdi, yoki mavjud, jahon ilmiy hamjamiyatida qo‘llanib kelinayotgan yangi metodologiyalardan samarali foydalanilmadi. Natijada tarix fani uzoq yillik metodologik inqirozga uchradi.

Ushbu darslik “Tarix tadqiqotlarning metodologiyasi va zamonaviy usullari” nomli o‘quv kursining ma‘ruza matnlaridan iborat bo‘lib, u Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti 5A120302 – Tarix (yo‘na-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъжамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори // Ўзбекистон овози. – 1998. – 28 июль.

lishlar va mamlakatlar bo'yicha) mutaxassisligi yo'nalishi talabalariga o'qitilgan. Darslik materiallari mazkur kurs dasturiga mos keladi. Shuningdek, O'zR FA Tarix instituti PZ 20170921162 "XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda tibbiyot va xalq tabobati" (fors va turkiy tillardagi toshbosma asarlar, arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallari asosida) hamda FZ-2016-0908223644 "O'zbekistonning eng yangi tarixi" mavzusidagi amaliy loyihalar doirasida amalga oshirilgan.

Darslik tarixiy tadqiqotlar metodologiyasi va zamonaviy usullarini o'rganishda muhim ilmiy qo'llanmalardan biri bo'lib xizmat qiladi. Unda tarix fanining maxsus usullari bilan birgalikda ilmiy tadqiqotlarning umumiy usullari, shuningdek, boshqa fanlardan tarix faniga o'tgan usullar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, qo'llanmada jahon tarixshunosligida XX asrning o'rtalaridan boshlab paydo bo'la boshlagan hamda tarixiy bilimlarning yangi paradigmatlariga aylangan yangi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratilgan. Respublikada chop etilayotgan darsliklar orasida tarixiy tadqiqot usullari va tarix fanining yangi yo'nalishlari masalalari yoritilgan darsliklar uchramaydi. Mazkur darslik bu boradagi bo'shliqni biroz to'ldirishiga umid qilamiz.

Darslikda ilmiy tadqiqotning umumiy usullari, tarixiy tadqiqotning maxsus usullari hamda hozirgi kunda jahon tarixshunosligida keng qo'llanilayotgan fanlararo yondashuv va usullarga e'tibor qaratildi. Darslikda fanlararo yondashuvga asoslangan holda falsafa fanlari doktori, professor M.N.Abdullayeva va tadqiqotchi G.Jalalovanning fan metodologiyasiga oid ilmiy tadqiqotlaridan foydalanildi. Shuningdek, darslikda nafaqat tarixiy tadqiqotlarning yangi usullari haqidagi nazariy bilimlar umumlashtiriladi, balki unda talabalar mazkur usullarni qo'llash bo'yicha jahon tajribasi bilan tanishtiriladi.

Talabalar bu o'quv kursidan, birinchidan, tarixiy tadqiqot usullari va yo'nalishlari haqidagi nazariy bilimga ega bo'lsa, ikkinchidan, ularni zamonaviy tarixiy tadqiqotlarda qanday qo'llash mumkinligini o'rganadi.

Talabalarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etish uchun har bir ma'ruzadan keyin nazorat savollari berildi. Shuningdek, asosiy tushuncha va atamalar lug'ati ham tuzildi. Bundan tashqari, foydalanilgan va tavsiya etilgan turli tillardagi adabiyotlar ro'yxati berildi. Ularning aksariyati oxirgi 15-20 yillarda chop etilgan tadqiqotlarni tashkil etadi.

1-ma'ruza. Tarix ilmiy bilim sifatida

Maqsad: Tarix obykti va predmeti, uning maqsad va vazifalarini, tarix nazariyasi va metodologiyasi haqidagi qarashlarni, XX asrda tarix fanining rivojlanish xususiyatlarini talabalarga tushuntirish.

Tayanch soʻz va iboralar: “Tarix” atamasi, “Istorika”, muarrix, Sitseron, Gerodot, Abu Abdullo Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy, Abu Jaʼfar Muhammad ibn Jarir at-Tabariy, ibn Xaldun, N.M.Karamzin, M.Blok, L.Fevr, F.Brodel, A.Toynbi, tarix fanining obykti, fan metodologiyasi.

Tarix obykti va predmeti, uning maqsad va vazifalari

“Tarix” atamasi yunoncha “Istorika” soʻzidan olingan boʻlib, “oʻtmish voqealari haqidagi hikoya”, “tadqiq qilinganlarni bayon qilish” degan maʼnolarni anglatadi.

Tarix ilmiy atama sifatida ikki xil maʼnoni bildiradi. Birinchisi – tarix jamiyatning rivojlanish jarayoni sifatida boʻlsa, ikkinchisi tarix jamiyatning rivojlanishi haqidagi fan sifatida, yaʼni bu holatda fan obykti va fanning oʻzi bitta atamani anglatadi.

Maʼlumki, har bir fan obyektiv voqelikning muayyan kesimini tadqiq etadi. Tarix fanining obykti insoniyat jamiyatining oʻtmishi, uning rivojlanishi va oʻzgarishidir. Tarix fan sifatida oʻtmishga aylangan va aylanayotgan ijtimoiy borliqni oʻrganadi. Bunda tarixchi oʻzidan ming yillar uzoqda boʻlgan tadqiqot obyektini kuzatish imkoniyatidan mahrumdir. Shu sababli ham tarix fanida tarixiy tadqiqot natijalarining haqqoniyligini aniqlash muhimdir².

Tarix bu inson haqidagi, jamiyatni inson faoliyati mahsuli sifatida oʻrganadigan fandir. Shundan kelib chiqqan holda tarix fanining vazifasi tarixiy jarayonni toʻliq oʻrganish, bayon qilishdan iboratdir.

² Бранд М. Ю., Ляшенко Л. М. Введение в историю. – М., 1994. – С. 11-12.

Mashhur olim I.D.Kovalchenko tarix fanining obyektini sifatida “subyekt (ya’ni tarixchi) bilan bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan voqelik”ni, predmet sifatida bilish jarayoniga jalb etilgan obyektning bir qismini ta’riflagan va tarixiy tadqiqot jarayoni rivojlanishi mobaynida “bilish predmeti kengayib boradi”, deb ta’kidlagan³.

I.D. Kovalchenkoning fikriga ko‘ra, bilish obyektini “ichki tabiati, asosiy belgilari va qonuniyatlari bo‘yicha boshqa obyektlardan farq qiluvchi ma’lum bir voqelik va jarayonlar yig‘indisidir”. Predmet esa, uning ta’kidlashicha, “o‘rganilayotgan bilish obyektining o‘ziga xos xususiyatlari va belgilarining ma’lum bir yig‘indisidir”⁴. Boshqacha qilib aytganda, obyekt va predmet “bir butun – xususiy”, ya’ni predmet tadqiqotchi tomonidan o‘rganish uchun tanlangan obyektning bir qismidir.

XX asrning oxirgi choragida tadqiqot paradigmasida tarix obyektini va predmetini to‘g‘risida yangi qarashlar vujudga keldi hamda unda o‘tmish haqida haqqoniylik mavjud emasligi ta’kidlandi⁵. Tarixchilar uchun faqat matn tushunarli bo‘lganligi tufayli va matn sifatida o‘tmishning moddiy ko‘rinishi sifatida saqlanib qolgan yozma yoki og‘zaki manbalar, bir so‘z bilan aytganda, insoniyat madaniyatining har qanday izi (qoldig‘i) tushunilgan⁶.

Ta’kidlash joizki, ingliz tilidagi tarixiy tadqiqotlarning aksariyatida “tadqiqot obyektini” ajratib ko‘rsatilmaydi. “Subject matter of the study” – tadqiqot predmetida tadqiqotning umumiy mavzusi nazarda tutiladi, shuningdek, “Scope of the study” – tadqiqot doirasida tadqiqotning aniq jihatlari ko‘rsatiladi. “Object of study” – tadqiqot obyektini tushunchasi ingliz tildagi tadqiqotda deyarli ishlatilmaydi.

³ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – С.43-45.

⁴ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – С.42,45.

⁵ Мининков Н.А. Объект, предмет и субъект исторического познания // Открытый текст. Электронное периодическое издание. - URL: <http://www.opentextnn.ru/history/?id=1350> (дата обращения: 09.06.2015)

⁶ Лубский А.В. От монизма к плюрализму: постнеклассическая модель исторического исследования // Эссе Номо (Памяти Э.Г. Алавердова). 1947-1996. - Ростов-на-Дону: Логос, 2002. - С.52.

Ko'pchilik tarixchilar jarayon **subyeksi** inson deb hisoblashadi. Ammo boshqacha fikrlar ham mavjud. Masalan, A.Toynbi tarixning haqiqiy yaratuvchisi xudo deb hisoblaydi⁷.

Tarix nazariyasi va metodologiyasi

Tarix jamiyatning ajralmas bir qismidir. Tarix fanining jamiyatdagi o'rnini haqida mashhur mutafakkirlar fikr bildirib o'tganlar va ushbu mulohazalarni bilish muhimdir. Jumladan, Sitseron: "Tarix hayot murabbiysi" deb ta'kidlagan bo'lsa, Leonardo da Vinchi: "O'tmishni va dunyo mamlakatlarini anglash inson zakovatining bezagidir" deb fikr bildiradi⁸.

N.M.Karamzin tarixning jamiyatdagi roli va o'rnini muammosi haqida quyidagi fikrlarni ta'kidlagan: "Tarix xalqlarning muqaddas, asosiy, zarur kitobidir; borliq va faoliyat oynasi, kashfiyotlar va qoidalar lavhasi, ajdodlarning avlodlarga vasiyati, hozirgi kunning tushuntirish va kelajak uchun namuna hisoblanadi"⁹. Umuman, ko'pchilik tarixchilar ajdodlar hayotini o'rganmasdan turib, inson o'zligini anglay olmasligi, dunyoga inson nima uchun kelganligi, nima uchun va qanday yashash kerakligi, nimaga va qanday qilib intilishni bila olmasligi to'g'risida fikr bildirganlar.

Bu kabi fikrlarda mutafakkirlar yakdil emas edi. Ularning ba'zilari tarix fanining foydali ekanligiga shubha bilan qarashgan. Masalan, Gegel va Nitsche, Volter va Dekart, Jan-Jak Russo va Pol Valeri kabi mutafakkirlar shular jumlasidandir. Xususan, Pol Valeri yozgan edi: "tarix aqliy faoliyatning eng xavfli mahsuli hisoblanadi. U millatlarni zaharxanda, takabbur, chidab bo'lmaydigan va bema'ni qilib qo'yadi"¹⁰. Bundan xulosa qilish mumkinki,

⁷ Тойнби А. Постигание истории. – М., 1996. – С. 504.

⁸ Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе. – М., 2001. – С. 16-17

⁹ Карамзин Н.М. История государства Российского. Том 1. – СПб, 1816. – С.3.

¹⁰ Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе. – М., 2001. – С. 16-17.

tarixning roli va o'рни haqida turli ziddiyatli fikrlar mavjuddir. Shunga qaramasdan hozirgi kunda tarix fani boshqa fanlar orasida o'z mavqeiga ega bo'lib, tarix fani rivojlanib bormoqda va bunda turli tadqiqot usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Usul bu bilimga erishish yo'li, olimning ma'lum tarzda tartibga solingan, ongli va izchil faoliyatidir. Yunonchadan so'zma-so'z tarjimada "metod" biror narsaga olib boradigan yo'lni anglatadi. Metod bilish usuli sifatida o'rganilayotgan obyektning jihatlari va xossalari laboratoriyada, ilmiy tadqiqot moslamasida, tajriba maydonida, shuningdek, tadqiqotchining miyasida aks ettirish usulidir. Ilmiy bilishning epistemologiyasi va metodologiyasi ilmiy bilishning zarur sharti sifatida ilmiy asoslangan metodlardan tadqiqotchilik faoliyatida ongli ravishda foydalanishga xizmat qiladi.

Metodologiya yun. *metodos* bilish yoki tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot va *logos* – so'z) – tadqiqotchining nazariy va amaliy faoliyatini tashkil etish, tiklash tamoyillari va usullari tizimi hamda bunday tizim haqidagi ta'limotdir. Metodologiya metodlar haqidagi ta'limot yoki yalpi umumiy bilish metodi, deb ham ta'riflanadi. Metodologiya umumiy voqelikka qanday yondashish yo'lini o'rgatadi. Masalan, voqelikning muayyan qismini, biror jihatini voqelikning chiziqli rivojlanishini metafizika, o'zgarish jarayonini va uni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni dialektikani,.. voqelikda ro'y beruvchi keskin, nochiziqli rivojlanish jarayonlarini sinergetika metodologiyasi o'rganadi. Metodologiyaning asoslari bo'lib, ijtimoiy tarixiy, ijtimoiy ilmiy, insoniy, shaxsiy, madaniy zaminlar xizmat qiladi. Inson faoliyatining o'zgarishi, yangilanishi metodologiyaning shartlilik va o'zgaruvchanligini ko'rsatadi¹¹. Ierarxik nuqtayi nazardan, metodologiyani tasniflashda uning uch darajasi ajratilishi mumkin: falsafiy daraja; umumilmiy daraja; xususiy ilmiy darajalarga ajratish mumkin.

¹¹ Фалсафа: энциклопедик луғат. ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2010. – Б.183-184.

Tarix fanining rivojlanishi

Tarix fan sifatida Yevropada qadimiy davr mualliflari – “tarix otasi” Gerodot, Polibiy, Plutarx, Tatsit va boshqalar tomonidan vujudga keltirildi. Ular o‘z davri haqida ma’lumotlarni to‘plab, yozib qoldirdilar.

Yunon olimi Gerodotning mashhur “Tarix” kitobi bizgacha yetib kelgan eng qadimiy tarixiy manbadir. Gerodot Kichik Osiyo (hozirgi Turkiya hududida) sohilidagi Galikarnas shahrida tug‘ilgani uchun, uning ijodiga Sharq ta’siri kuchli bo‘lganligi tabiiydir. Sitseron zamondoshlari (milodning I asri) Gerodotni “Tarix otasi” deb atashgan. Aslida Gerodotning bu asari oxiriga yetkazilmagan (miloddan avvalgi 470 yilgacha bo‘lgan voqealar bilan tugallanadi) va uni hozirgi ma’noda ilmiy tadqiqot deb bo‘lmaydi. Shunga qaramay, uning kitobi voqealar va dalillar ko‘lami jihatidan hamda badiiy qiymati jihatidan o‘zidan avvalgi salafdoshlaridan anchagina yuqori turadi. Masalan, Gerodot o‘z kitobida Kaspiy dengiziga chegaradosh yerlarda bo‘lgan janrlarni tasvirlaydi. Shundan so‘ng Kaspiy ortidagi vohalar, ularda yashagan masoxatlar (massagetlar) haqida yozadi. Gerodot birinchi bo‘lib, Kaspiy dengizining nomi Kaspiy xalqlari nomi bilan bog‘liq ekanligi haqida fikr yuritadi.

Muarrixning buyuk shaxs ekanligini uning quyidagi xolis so‘zlaridan ham bilish mumkin: “Men o‘zim eshitgan narsalarni hikoya qilyapman, ammo ularning hammasiga ishonishim shart emas. Ushbu xulosa yangi asarimga ham taalluqlidir”¹².

Miloddan avvalgi V-IV asrlarda yashagan Fukididning Peloponnes urushlari haqidagi asari dunyoda birinchi ilmiy tarixiy asar sifatida e’tirof etilgan. Bu asar o‘sha davr tarixiy voqealarining ishonchli va haqqoniy tasvirlangani bilan ajralib turadi. Gerodot asariga nisbatan Fukidid asari olg‘a tashlangan qadam edi. Fukidid kitobida hayotiy voqealar tasviriga Olimp “xudo”lari aralashtirilmaydi. Fukidid asarida voqealar guvohlarining aytganlari taqqoslanadi va bevosita o‘sha voqealar qatnashchilarining hikoyalaridan foydalaniladi. Fukidid asotirlar, miflardan foydalangan

¹² Лурье С. Геродот. – М.-Л., 1947. – С. 142-151.

holda tarixiy rivojlanishga iqtisodiy omillarning ta'siriga asosiy e'tiborni qaratadi. Tarixiy dalillarni aniq bayon qilish va haqiqatni aniqlashga intilish Fukidid asarining asosiy yutuqli jihatidir.

Tarixiy voqealarni haqiqatga yaqin qilib ilmiy bayon etgan muarrixlardan yana biri miloddan avvalgi II asrda yashagan Polibiydir. U o'zining "Umumjahon tarixi" asarida miloddan avvalgi 220–146-yillardagi voqealarni ellinlar (elladaliklar) nuqtayi nazaridan tasvirlaydi. Ushbu asar O'rta Yer dengizi atrofidagi barcha eng muhim davlatlar tarixini o'zaro bog'liqlikda tasvirlagan birinchi asardir. Muarrix xulosasiga ko'ra har bir davlat tirik vujud kabi tabiat qonuniyatiga asosan o'sadi, rivojlanadi va inqirozga uchraydi. Polibiyda birinchi marta "pragmatik (amaliy) tarix" degan ibora uchraydi. Asarning 2-qismida voqealar nima sababdan, qanday maqsadda yuz berganligi aniqlanadi, ya'ni muayyan voqealar kelib chiqishi sabablarining ketma-ketligi va oqibatlari bayon qilinadi.

Fukidid va Polibiy asarlari antik, ya'ni qadimgi davr tarixshunosligining cho'qqisini tashkil etadi. Keyingi yunon (grek) muarrixlarining deyarli barchasi ular izidan bordilar. Rimliklar tarixshunoslikda va boshqa fanlar sohasida, shuningdek, san'atda yunonlarning shogirdlaridir.

Musulmon tarixshunosligi shariat va islom aqidalari bilan bevosita bog'liqdir. Musulmon olimlari tarixiy voqealarni islom aqidalari, Allohning qudrati va qazoi taqdir bilan bog'laydilar. Qur'oni karimda aytilishicha, inson tirik ekan, u Allohning irodasi bilan ish ko'radi. Tarixchi esa jamiyatda yuz beradigan voqealarning sabablarini shariat qoidalari bilan uyg'unlashtirishi zarur edi. Chunki har qanday mantiqiy fikrlash voqealarning sababini aniqlashni taqozo etadi. Musulmon tarixchilari bu murakkab vaziyatda o'ziga xos yo'l topdilar. Ular voqealarning kelib chiqish sabablarini bayon etib, bu sabablar ham Allohning irodasi ekanligini e'tirof etdilar. Musulmon tarixchilari ko'p o'rinlarda Qur'on suralari va oyatlarga asoslanadilar. Islom ta'limoti tarqalishi tarix fanining sezilarli darajada rivojlantirishiga ta'sir ko'rsatdi. Ana shu davrda (VII asrdan boshlab) arablar, forslar, turkiy mutafakkirlar (Abu Abdullo Muhammad Ibn Muso al - Xorazmiy (783-850 y.), Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad

Beruniy (973–1048-y.), Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy (839–923-y.), Ibn Xaldun va boshqalar) Sharq tarixchiligiga asos soldilar. Jumladan, Beruniy “Osorul-boqiya anil-qurunil-xoliya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”) asarini Jurjonda yoza boshlagan va 1000 yilda tamomlagan. “Osorul-boqiya” Beruniyga juda katta shuhrat keltirdi, uni fanning hamma sohasiga qiziquvchi buyuk olim ekanini ko'rsatdi. Bundan tashqari, Beruniy Jurjonda astronomiya, metrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asar yozdi. Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy tomonidan Tarix at-Tabariy. “Tarix al umam val-muluk” (“Xalqlar va malik (podsho)lar tarixi”) asari yozilgan va bu asarda Odam alayhissalomdan o'zi yashagan asrgacha bo'lgan tarixni isbotlari bilan keltiradi, bu asar yetti yilda yozilgan.

Ibn Xaldunning asosiy tarixiy-etnografik asari “Muqaddima”ning “Kirish” qismi nazariy ahamiyatga egadir. Ibn Xaldun fikrining orginnalligi uning tarix predmeti va vazifasini tushunishda ko'rinadi. Ibn Xaldun tarixning ikki jihatini ajratib ko'rsatadi. Tashqi tomondan qaraganda tarix rivoyat, ajdodlar haqidagi xabar bo'lsa, ichki tomondan qaraganda tarix – bu “haqiqatni tiklash, borliqning asosi va boshini aniqlash, voqealar qanday va nima sababdan yuz berganligi haqidagi chuqur bilim”¹³. Ibn Xaldun keng tarqalgan birinchi fikrdan ancha uzoq bo'lib, ikkinchi nuqtayi nazar tarafdori edi. Tarixning vazifasi barcha ijtimoiy voqeliklar mohiyatini aniqlashdan iborat bo'lganligi sababli tarix falsafiy fanlarga kiritilishi kerak, deb hisoblaydi. Ibn Xaldun nafaqat tarixni fanga aylantirishga, balki tarix nazariyasini yaratishga harakat qiladi. Ta'kidlash joizki, mazkur arab mutaffakkirining qarashlari Gegel g'oyalariga o'xshab ketadi. Shu bilan birga tarix predmetini talqin qilishda Ibn Xaldun Volterga va XVIII asr fransuz materialistlariga yaqin edi. Ular singari tarixchi axloqning, oilaviy va qabilaviy ruhning ijtimoiy holatini, aholi qatlami o'rtasidagi farqlarni, bir xalqni ikkinchi xalqdan ajratib turadigan jihatlarni o'rganish va tushuntirish bilan mashg'ul bo'lishi lozim edi. XIV asr uchun tarix predmeti va vazifasini bu tarzda talqin qilish butunlay yangicha konseptual fikr edi. Ibn Xaldun “Men kitob yozishda

¹³ Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 559.

hali yurilmagan so‘qmoqni va hali aniq bo‘lmagan yo‘lni tanladim... Men ijtimoiy hayotning va shahar turmushining turli holatini va shahar jamiyatining muhim belgilarini tushuntirdim”¹⁴. “Bu fan, – deb tushuntiradi Ibn Xaldun, — ...o‘zining maxsus obyektiga ega bo‘lib, u sivilizatsiya va insoniyat jamiyatidir, bundan tashqari, u jamiyat mohiyati bilan bog‘liq ma’lumotlarni tushuntirishga xizmat qiladi... Bizning fikrimiz originalligi bilan, shuningdek, ulkan foyda keltirishi nuqtayi nazaridan yangi fanni ochib berdi. Biz uni kashf qildik”¹⁵. Ibn Xaldun sivilizatsiya tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan dastlabki olim bo‘lishi mumkin. U sivilizatsiyaning vujudga kelishi va mavjudligini shahar bilan bog‘laydi. G‘arbiy Yevropa adabiyotida “sivilizatsiya” tushunchasi XVIII asr o‘rtalarida vujudga kelgan (Tyurgo, 1752; Mirabo, 1757; Fergyuson, 1759)¹⁶. Yevropa mutafakkirlari ham sivilizatsiyani shahar madaniyati fenomeni bilan bog‘lab ko‘rsatgan. Ibn Xaldun tarixiy jarayonga sivilizatsiya nuqtayi nazaridan qaragan va shuning uchun tarixning vazifasi faqat jamiyatdagi avlodlar almashinuvini bayon qilish, balki turli xalqlarning sivilizatsiya xususiyatlarini tushuntirishdan iborat, degan fikrni ilgari surgan.

Yangi fanning xususiyatlari haqida gapirar ekan, Ibn Xaldun sivilizatsiya tarixini tushuntirish jamiyatdagi ma’lumotlardan kelib chiqadi, deb hisoblaydi. Shuning uchun o‘quvchi o‘tmish davr va xalqlar tarixi bilan tanishib, “kelajakda bo‘ladigan voqealarni oldindan ko‘ra oladi”¹⁷, tarixning foydali jihati shu bilan bog‘liq. Uning nuqtayi nazaridan dunyodagi barcha holatlarning sababi mavjud. Barcha narsa ma’lum bir tartib va qonuniyatga egadir¹⁸. Dunyo bir-biriga o‘tib tu-

¹⁴ Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 560.

¹⁵ Раппопорт Х. Философия истории в ее главных течениях. – СПб., 1898. – С.75.

¹⁶ Афанасьев Ю. Н. Понятие «цивилизация» во французской историографии // Цивилизация и исторический процесс. – М., 1983.

¹⁷ Раппопорт Х. Философия истории в ее главных течениях. – СПб., 1898. – С. 75.

¹⁸ Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 568.

radigan murakkab jismlar – minerallar, o‘simliklar, hayvonot olami, inson ketma-ketligidan iborat. Inson – dunyoning eng yuqori darajasi bo‘lib, u hayvonot olamidani qonuniy ravishda vujudga kelgan va undan yuqori pog‘onani egallagan. Ibn Xaldunning ta’kidlashicha, inson aql va ongli faoliyati bilan ajralib turadi. U yashash uchun manba topish uchun mehnat asosiy o‘rin tutishiga alohida e’tibor qaratiladi. Ibn Xaldun asarlari va chigirtka ham mehnat qilishi, lekin ular faoliyati fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lmasdan “hisobotsiz istak” natijasida ro‘y berayotganligini ko‘rsatadi¹⁹. Inson faoliyati esa ongli, aniq bir maqsadga qaratilgan, degan fikrni ilgari suradi. Fikrlash qobiliyati va mehnat qilish qobiliyati evaziga insonlar hayvonot olamidani ajralib turadi, fan va hunarmandchilikning vujudga keladi. Ibn Xaldun fikriga ko‘ra, inson hayotida turli faoliyatning roli turlichadir. Inson doimiy ravishda yashash manbaiga ehtiyoj sezadi va Alloh ularni ishlab topish yo‘llarini ko‘rsatadi. Shuning uchun mehnat faoliyati “zaruriyat va tabiiy” bo‘lganligi sababli ilmiy bilimlardan ko‘ra muhimroqdir. Muallif nima sababdan uning kitobida yashash manbai haqidagi bob ilm to‘g‘risidagi qismdan oldin berilganligini tushuntirgan²⁰.

Musulmon mamlakatlaridagi xalqlarning turli-tumanligi g‘oyalarning ham g‘aroyib tarzda aralashib birikib ketishiga olib keldi. Islomdan avval turkiy xalqlarning asosiy e’tiqodi shomonizm bilan bog‘liq bo‘lib, hatto Baqriya markazi Balx shahrida buddaviylarning yirik diniy qasri – ehromi bor edi. O‘rta Osiyoda yana zarдушhtiylar va manixeylar – moniyalar yonma-yon yashar edilar.

Arablar O‘rta Osiyoga yangi diniy ta’limot – islom ta’limoti bilan birga yangi yozuvni ham olib keldilar. Arab yozuvi asta-sekin butun Eron va Turonga yoyilib, Abbosiylar hukmronligining ikkinchi asriga (ya’ni X asrga) kelib, murakkab o‘rta forsiy-paxlaviy yozuvini siqib chiqardi. Musulmonlarning muqaddas kitobi Qur’oni karim arab yozuvida bitilgani, shuningdek arab alifbosi nisbatan ilg‘orligi, tovush-

¹⁹ Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 568.

²⁰ Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 562-563.

larga asoslangani, ya'ni har bir fonema – tovushga alohida belgi-harf borligi ham katta ta'sir ko'rsatdi. Shunday qilib, VIII asrdan XX asrning boshlariga qadar bo'lgan O'rta Osiyo tarixi tarixshunosligiga doir nodir qo'lyozma asarlar mavjud.

O'rta asrlarda yaratilgan bazi tarixiy asarlarda, jumladan, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” va “Hindiston”, Abu Bakir Narshaxiyning “Tarixi Buxoro”, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Boburning “Boburnoma”, Muhammad Yusufbek Bayoniyning “Tarixiy Xorazm”, “Shajarai Xorazmshohiy”, Ahmad Donishning “Buxoro amirligining tarjimai hollari” va boshqalarda muayyan ma'lumotlarni umumlashtirishga, fakt va tarixiy jarayonlar bayonida tahliliy yondashuvga bo'lgan harakatlar kuzatiladi.

Abulg'ozzi Bahodirxon yetuk tarixchi olim sifatida e'tiborga sazovordir. Uning “Shajarayi tarokima” va “Shajarayi turk” asarlari O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid qimmatli manbalardan hisoblanadi. “Shajarayi tarokima”da turklarning afsonaviy podshosi O'g'uzxon, avlodi va ularning zamonida yuz bergan voqealar qisqacha bayon etilib, turkman urug'lari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Ikkinchi asar asosan Chingizxon va uning avlodlari, xususan Xorazmda 1512-yildan hukmronlik qilgan Shayboniylar haqidadir. Abulg'ozixonning bu asarlari rus, fransuz, nemis tillariga tarjima qilinib chop etilgan²¹.

“Jome' ut-tavorix” (Solnomalar majmuasi) qomusiy olim Rashiddin Fazlulloh ibn Imomuddavla Abulxayr tomonidan 1302–1311-yillarda yozilgan. Uch qismdan iborat. Birinchi qism (“Tarixi G'oziy”) da turk-mo'g'ul xalqlarining Chingizxongacha bo'lgan tarixi, Chingizxon tuzgan yirik feodal davlat, Chingizxonning yurishlari, unga qaram bo'lgan mamlakatlar tarixi, XII-XIII asrlarda Shimoliy-Sharqiy Osiyoda ko'chib yurgan turk va mo'g'ul qabilalarining kelib chiqishi va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni keng sharhlanib, G'ozonxon (1295-1304) o'tkazgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar batafsil yoritilgan. Asarning ikkinchi qismi Sulton O'ljoyturkon (1304-1317) ning topshirig'i bilan elxoniyalar saroyida istiqomat qilib

²¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - Б. 398.

turgan chet ellik olimlar (kashmirlik baxshi Kamalashri, xitoylik Li Da-chji, fransiyalik bir monax, ikkita fors olimi va h. k.) ishtirokida yozilgan. Asarda mo'g'ul istilosiga qadar musulmon olamining tarixi, shuningdek yahudiylar, Yevropa, Vizantiya, Rim, Xitoy va Hindiston tarixi bayon etilgan. Uchinchi qism jo'g'rofiy asar bo'lib, "Yetti iqlim", ya'ni olamning inson istiqomat qilib turgan to'rtidan bir qismi tavsifiga bag'ishlangan. Bu qism bizgacha yetib kelmagan²².

Rashiddinning "Jome' ut-tavorix" asari Sharq va G'arb olimlarining e'tiborini ko'pdan beri jalb etib kelyapti. XV asrda Eronning yirik tarixchilaridan biri "Jome' ut-tavorix"ning davomini yozib, Eron tarixini 1371-yilgacha davom ettirgan. Hofizi Abruning bu asari "Zayli jome' ut-tavorix" ("Jome' ut-tavorix"ga qo'shimcha") nomi bilan mashhur²³.

O'rta asrlarda Yevropa tarixchilari orasida xristian dini g'oyalari hukmronlik qildi. XVIII asrda Yevropa ma'rifatparvarlari – Volter, Monteske, Golbax, Russo va boshqalar – tarix qonuniyatlari haqidagi masalani ko'tarib chiqishdi.

XVIII va XIX asrlar chegarasida tarix bilim sohasi sifatida fanga aylana boshladi. Keyinchalik Gegel tarixda erkinlik va zaruriyat muammosini ko'tarib chiqdi. K.Marks tarixning materialistik konsepsiyasini yaratdi. XVIII va XIX asrlarda tarixning rivojlanishiga V.N.Tatishev, N.M.Karamzin, S.M.Solovev, N.I.Kostomarov, V.O.Klyuchevskiy va boshqalar katta hissa qo'shgan.

XX asrda tarix jamiyat to'g'risidagi nisbatan "yosh" fan sotsiologiya fani bilan bog'liq holda faoliyat yurita boshladi. Tarix fani rivojiga katta hissa qo'shgan mashhur sotsiologlar Maks Veber va P.A.Sorokinlar edi.

XX asrda Yevropadagi mashhur tarixchilar qatoriga M.Blok, L.Fevr, F.Brodel, A.Toynbi kabi tarixchilarni kiritish mumkin. M.Blok va L.Fevrlar tomonidan tarixga va tarixchilik kasbiga yangi yondashuvlar jamiyat hayotining ijtimoiy, iqtisodiy hamda ma'naviy jabhalarini tadqiq etish o'rtasidagi uzilishni yo'qotishga qaratilgan tarixiy sintez

²² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 417.

²³ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 417.

usulidan foydalanishni ilgari surdilar²⁴. Tarixiy tadqiqotlar markaziga inson, uning tasavvurlari, qoʻrquvlari, umidlari, qabul qilish stereotiplari va oʻzini tutish modeli qoʻyila boshladi.

Yangi yondashuvning yana bir yangi jihati bayon qilishdan voz kechib, muammolar qoʻyish va farazlar ishlab chiqishga, tadqiqot obyektiga munosabatni oʻzgartirishga qaratilgan. Oʻtmishda yashagan insonlarni oʻrganish asnosida tarixchilar ular bilan dialogga kirishadi, tarixiy tadqiqotga ularning qadriyatlarini va fikrlashlarining boshqa jihatlarini bilan birga tarixchining ham qadriyatlarini jalb qiladi²⁵. Mazkur dialogda tarixchiga faol rol beriladi, uning bilish imkoniyatlari, ijodiy jasorati yuqori baholanadi. Pozitiv metodologiyada tarixiy tadqiqotlarda obyekt-larga ustun oʻrin berilgan boʻlsa, endi oʻrganayotgan subyektga ustun oʻrin beriladi.

Fransuz tarixchilari M.Blok va L.Fevr antropologiyaga yoʻnaltirilgan tarix fanidagi muammolarni ishlab chiqdi, ularning tarix fani rivojlanishiga qoʻshgan hissasi “Kopernik toʻntarishi” deb baholanadi²⁶.

“Yangi tarix fani” vakillari nafaqat maxsus tarixiy tadqiqot usullaridan foydalanishgan, balki tadqiqotlarida boshqa ijtimoiy gumanitar fanlarning tadqiqot usullarini ham qoʻllashgan, yaʼni fanlararo yondashuvdan foydalanishgan. Bu borada L. Fevr yozishicha, “Tarix matnlardan foydalanishi kunday ravshan. Lekin ular nafaqat matndan, balki kelib chiqishi turlicha boʻlgan har xil manbalardan foydalanadi. Avvaldan qoʻllanib kelingan manbalardan tashqari, yangi fanlar rivojlanishi, ayniqsa, statistika, demografiya, lingvistika, psixologiya kabi fanlar manbalaridan ham foydalanadi. Tarix fani yakkalik va oʻzi bilan chegaralanishdan voz kechish uchun bir-biridan uzoq hamda yaqin fanlar orasida aloqaning yangi shakllarini doimiy ravishda oʻrnatishi, turli fanlarning eʼtiborini bir xil

²⁴ Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 25–27; Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М., 1986. – С. 82–88; Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». – М., 1993. – С. 15-25.

²⁵ Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». – С.15. Уша муаллиф. О кризисе современной исторической науки. – С. 30–31.

²⁶ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 30.

obyektda jamlashi tezkorlik bilan qilinadigan va o'z samarasini beradigan vazifadir. Gap faqat tushunchalarni o'zlashtirish haqida ketmaydi. Birinchi navbatda tadqiqot usullari va ruhini o'zlashtirish lozim"²⁷.

“Annallar maktabi” asoschilari M.Blok va L.Fevrning eski, voqeaviy tarix, ayniqsa, siyosiy va diplomatiya tarixi tarafdorlari bilan tortishuvida XX asrning 50-yillarida G'arb tarixshunosligida “yangi tarix” – “uzoq muddatlilik” tizimi tarixi, iqtisodiy va ijtimoiy tarix yengib chiqdi. Tarix fanida “ommaviy tarix” konsepsiyasi qaror topdi, A.Ya.Gurevich ta'бири bilan aytganda, tarixiy hayotning turli darajalari to'g'risida yaqqol tasavvur qilish imkonini berdi²⁸. “Ommaviy tarix” tushunchasi antropolog Marsel Moss (1872-1950; “Tana texnikasi”, “Qobiliyat haqida lavhalar” asarlari) ilgari surgan “ommaviy ijtimoiy fakt” nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, jamiyatda insonning har tomonlama faoliyatining turli jihatlarini bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. “Ijtimoiy ommaviy tizim”lar to'g'risida yozgan fransuz sotsiologi Jorj Gurvichning g'oyalari F.Brodelning qarashlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi²⁹. Aynan L.Fevr o'limidan so'ng 1956-yilda jurnalni boshqargan “Annallar” maktabining ikkinchi avlodi vakili F.Brodel ijodida tizimlar tarixini yoritishga alohida e'tibor berildi. B.G.Mogilnitskiyning bahosiga ko'ra, uzoq davriy chegarani o'z ichiga olgan va tarixni bir butunlikda o'rganishga asoslab yozilgan “Moddiy sivilizatsiya, iqtisod va kapitalizm, XV–XVIII asrlar” fundamental asarini yaratgan F.Brodel bu yuz yillikda insoniyat ommaviy tarixini yaratgan muallif sifatida XX asr tarixiy tafakkuri tarixiga kirdi³⁰. Ushbu asar o'zida fanlararo g'oyani mujassamlashtirgan va muallifning “faqat tarix fani inson haqidagi

²⁷ Февр Л. Суд совести истории и историка / Февр Л. Бои за историю. – С. 20.

²⁸ Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М: Ин-дрик, 1993. – С. 65.

²⁹ Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – С. 65.

³⁰ Могильницкий Б.Г. «Тотальная история» Фернана Броделя как опыт слияния макро- и микроподходов в историческом исследовании // Социальная история. Ежегодник. – 2001/2002. – М., 2004. – С. 38.

barcha fanlarni birlashtirish imkoniyatiga ega, u boshqa fanlarning tushuntirishlarini bir-biriga bog‘laydi va fanlararo ijtimoiy fan bo‘la oladi”³¹.

F.Brodel va uning tarafdorlarining qiziqishlari asosan “katta tarixiy davr”da iqtisodiy munosabatlarni, o‘tmishning moddiy hayoti, kundalik hayot rekonstruksiyasiga qaratilgan”.³² Insonlar mentaliteti, fikrlash uslublari va ularning idrok qilishi ikkinchi darajaga tushib qolgan. 1960-yillar boshida “Annallar” maktabining uchinchi avlodi vakillari R.Mandru va J.Dyubi tarixga “tirik” insonni qaytarish tarafdori bo‘lib chiqadi hamda tarixning egasiz qolishiga qarshi chiqadi, ularni yosh tarixchilar guruhi - J.Le Goff, A.Byurger, M.Ferro va boshqalar qo‘llab-quvvatlaydi. F.Brodelning yondashuvi mavhumligi, qoliplarga solib tasvirlanganligi va “inson yo‘qotilganligi” sababli tanqid ostiga olinadi ³³.

“Annallar” maktabi	
Tarixchilar	<p>Asoschilar (birinchi avlod): Mark Blok, Lyusen Fevr</p> <p>Ikkinchi avlod: Fernan Brodel, Ernest Labrus, Per Guber, Jorj Dyubi, Per Shonyu, Rober Mandru</p> <p>Uchinchi avlod: Emmanuel Le Rua Ladyuri, Mark Ferro, Jak Le Goff, Per Nora, Filipp Ares</p> <p>To‘rtinchi avlod: Roje Sharte, Jak Revel, Andre Byurger, Bernar Lepti</p>
Nazariyalar	Mentalitet tarixi, Kundalik hayot tarixi, Yangi tarix
Jurnal	“Annallar”

³¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV- XVIII вв. – М., 1986. Т.1. – С. 30.

³² Ф. Бродель ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини урта структурага ажратади: узок муддатли (жамият ва табиатнинг ўзаро муносабатларини акс эттирувчи моддий цивилизация, фикрлаш ва ҳаракат қилиш одати), ўртача муддатли (иқтисодий ва ижтимоий воқелик), воекевий тарих, сиёсий ва дипломатия тарихи. Қ.: Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV- XVIII вв. Т.1. – С. 18.

³³ Могильницкий Б.Г. «Тотальная история» Фернана Броделя как опыт слияния макро- и микроподходов в историческом исследовании // Социальная история. Ежегодник. – 2001/2002. – М., 2004. – С. 37-44.

Savollar

1. *Tarix obyeki va predmeti?*
2. *Tarix fanining maqsad va vazifalari?*
3. *Tarix nazariyasi va metodologiyasini ishlab chiqqan tarixchi olimlar haqida ma'lumot bering?*
4. *XX asr tarix fanining rivojlanishi haqida so'zlab bering?*
5. *XX asr tarix fanining rivojlanishi va yangi nazariyaning shakllanishiga hissa qo'shgan G'arb olimlarining nazariyalariga nisbatan munosabatingiz?*

2-ma'ruza. Ilmiy tadqiqot usullari va ularni klassifikatsiyalash

Maqsad: Ilmiy bilishning umumiy usullari, ilmiy tadqiqotning ayrim usullari: kuzatish, analogiya, modellashtirish, analiz, sintez, o'lchov, taqqoslash, eksperiment va abstraklashtirish xususida ma'lumot berish.

Tayanch so'z va iboralar: Empirik tadqiqot usullari, nazariy tadqiqot usullari, ilmiy bilish, reja, dastur, tahlil, sintez, deduksiya, induksiya, tarixiy metod, kuzatish, o'lchash, qiyoslash, eksperiment, formallashtirish, modellashtirish, aksiomatik usul, abstraksiyalash usuli, umumlashtirish usuli.

Ilmiy bilishning umumiy usullari

Tadqiqotning muvafaqqiyatli bo'lishi uchun usullarni to'g'ri tanlash lozim. Ilmiy bilishning usullari umumiy va maxsus usullarga bo'linadi.

Fanlarning maxsus muammolarini yechish uchun maxsus usullarni qo'llash talab etiladi. Maxsus usullardan tashqari fanning hamma sohalarida butun tadqiqot davomida ishlatiladigan umumiy usullar ham mavjud.

Ilmiy bilishning umumiy usullari 3 guruhga bo'linadi:

1) empirik tadqiqot usullari (kuzatish, taqqoslash, o'lchov, eksperiment);

2) empirik va nazariy tadqiqotlarda qo'llanadigan usullar (abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, modellashtirish va b.);

3) nazariy tadqiqotlarda qo'llanadigan usullar (abstraktlikdan aniqlikka va b.).

Fanlararo tadqiqotlarning metodologik asosini ijtimoiy gumanitar fanlar obyektining umumiyligi tashkil etadi, ularning predmetlari esa turlichadir. Ijtimoiy gumanitar fanlarning obyektini inson bo'lib, inson hayotining barcha jihatlarini o'rganiladi. Shu

bilan birgalikda tadqiqot usullari turlicha ekanligi ham ijtimoiy gumanitar fanlar predmetining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Tadqiqotchilar tomonidan bu masala turlicha yoritiladi. Masalan, T.Shider ta'kidlashicha, ijtimoiy fanlar usullariga ilmiy tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni aniqlash uchun insonlarni jalb qilishning barcha shakllari kiritiladi. Bu – intervyu, so'rovnoma, ijtimoiy jarayonlarni kuzatishning barcha turlari. Tarixchi “ikkilamchi tahlil” bilan shug'ullanadi, chunki u ishlayotgan barcha ma'lumotlar oldingi voqealar “qoldig'i” hisoblanadi³⁴. T.Papadopulos qayd etishicha, tarix diaxron tahlil – sintez va tarixiy jarayonlarni tushuntirish, ijtimoiy fanlar esa – sinxron tahlil, analiz funksional va vaqtga taalluqli bo'lmagan munosabatlar tahlil usulidan foydalanadi³⁵.

Shu sababli yangi va eng yangi davrda tarixiy bilim boshqa ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Buning asosiy sababi “ruh” va jamiyat haqidagi fanlarning ixtisoslashishi bilan bog'liq edi. XIX asrda va XIX - XX asr chegrasida bir qator mustaqil fanlar (sotsiologiya, psixologiya, jumladan, tarix va ijtimoiy psixologiya, antropologiya) vujudga keldi, ular jamiyatni, kishilar guruhini va insonlarni maxsus yondashuv hamda usullarni qo'llagan holda o'rgana olishlarini isbotlab berdi. Mazkur fanlar tadqiqotlarining natijalari tarixchilarga kishilarning ijtimoiy, etnik jamoalar a'zolari, ma'lum bir psixologiya va tasavvurlarning ifodalovchisi sifatida chuqurroq o'rganish imkoniyatini tug'dirdi. I.M.Saveleva va A.V.Poletayevlarning ta'kidlashlaricha, “ijtimoiy va gumanitar fanlar bilan doimiy va davomli aloqalar tarix fani uchun yopiq bo'lgan zonalarga kirib borishga, yangi usullardan foydalanishga, tarixiy material bilan tajriba o'tkazish imkonini kengaytirdi. Bunday sintez natijasida tarix fani o'z davriga munosib ravishda davrining asosiy ilmiy

³⁴ Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук. – М., 1970. – С. 6–7.

³⁵ Пападопулос Т. Метод социальных наук в исторических исследованиях. – М., 1970. – С. 8, 15.

paradigmalarini aks ettiradi”³⁶. Bunday fanlararo paradigmalar sifatida strukturalizm, poststrukturalizm, postmodernizm va boshqalarni ko‘rsatishimiz mumkin.

“Bilish – bu jarayon, shuning uchun fan taraqqiyotining har bir bosqichi o‘ziga xos ratsionallik, yondashuv va dunyoni his etish bilan tavsiflanadi, ular esa dunyoning ko‘p qirrali hamda ko‘p funksiyaligini yaxlitlikda anglashga imkon yaratadilar”³⁷. Fanlararo yondashuv ham XIX asrda paydo bo‘lib, tarix fanining tadqiqot usullarini doimiy ravishda boyitish ehtiyojidan kelib chiqdi. Ayniqsa, annallar maktabi doirasida fanlararo dialog amaliyoti faol ravishda rivojlandi. Ammo XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fanlararo hamkorlik masshtablari va “hamkor” fanlar tanlovi o‘zgaradi³⁸. M.Krom ta’kidlashicha, XX asr o‘rtalarigacha faqat alohida bir tarixchilar “polidissiplinar” yondashuvni qo‘llagan bo‘lsa, urushdan keyingi davrda bunday yondashuv ommaviy xarakterga ega bo‘ladi, asta-sekin jiddiy tarixiy tadqiqotlarning “qoida”siga (paradigma) aylandi. Bundan tashqari, XX asrning birinchi yarmida tarixchilar geografiya, sotsiologiya, iqtisodiyot, psixologiya fanlarining yutuqlari va usullaridan foydalangan bo‘lsa, XX asrning 60–80-yillarida fanlararo hamkorlikda antropologiya, demografiya va lingvistikaga ustunlik beriladi³⁹.

Shunday qilib, bir qator sabablarga ko‘ra zamonaviy tarixshunoslikda tadqiqot usullari muammosi yanada dolzarb hisoblanadi:

tarix fani an’anaviy tadqiqot “maydon”larini kengaytirish, tarixiy jarayonlarning xilma-xilligi va murakkabligi;

turli fanlar va ular qo‘llaydigan usullarning o‘rtasidagi chegaralarning yo‘qolib borishi;

³⁶ Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. – М., 1997. – С. 97.

³⁷ Абдуллаева М.Н. Миллий ғоянинг илмий фалсафий асослари. Монография. - Тошкент.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2011. - С.67.

³⁸ Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2000. – С. 7.

³⁹ Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2000. – С. 7.

gumanitar fanlar rivojlanishida “lingvistik burilish” va uning tarixiy manbalar ramziy ma’noga ega ekanligini ko’rsatishi, “shifrlangan yozuv”larning mazmunini anglash uchun zamonaviy usullardan, avvalo, semiotika va lingvistikadan foydalanish ehtiyoji;

tarixiy-antropologik tadqiqotlar obyekti murakkabligi - o‘tmish kishisining ongi bilan sug‘orilgan, har qanday tarixiy voqelikning “ko‘p qavatli” ekanligi bir qator gumanitar, ijtimoiy va tabiiy fanlar metodologik yondashuvda sintezni, fanlararo usullarni qo‘llashni talab qilishi.

O‘zaro yaqin ijtimoiy va gumanitar fanlar, shuningdek, tabiiy fanlar nafaqat o‘tmishni tarixiy talqin qilish yo‘llariga, balki uning vositalariga, avvalo ilmiy usullariga katta ta’sir ko’rsatadi.

Ularni qo‘llashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

tarixiy tadqiqotlarda qo‘llanadigan yondashuvlar va usullarni tanlash XXI asr boshlarida shakllangan zamonaviy intellektual sharoit talablari-ga va bilimlar yangi paradigmasiga javob berishi lozim;

mazkur konsepsiyalar, xulosalar va usullar nazariy hamda epistemologik jihatdan bir-biriga zid bo‘lmasligi lozim; shu bilan birga ular tadqiqot obyekтини har xil nuqtayi nazardan, turli tomonlardan o‘rganish imkoniyatini berishi lozim;

tarixiy-antropologik tadqiqotlar keng qamrovli va turli manbaviy asosga ega bo‘lishi;

tarixiy tadqiqotlarga o‘zaro yaqin fanlar usullarini “to‘g‘ridan-to‘g‘ri” ko‘chirmasdan, ularni qo‘llashda ijodiy yondashish zarur, tarixiy tadqiqotning maqsadi va mantiqiga mos kelishi zarur.

shunday qilib, har bir aniq holatda tarixchi o‘z tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda ijtimoiy va gumanitar fanlardan qaysi konsepsiya, atama va usullarni olishini aniqlab olishi kerak. “Fan rivojining tadqiqi shuni ko‘rsatadiki, fanning har bir davri uchun o‘ziga xos uslub, yondashuv, nazariyalar shakllanadi. Fan rivoji bilan insoniyatning obyektiv dunyo to‘g‘risidagi tushunchalari, bilimlari boyitiladi. Dunyo manzarasi ham, yondashuv paradigmasi ham o‘zgaradi”⁴⁰. Shuningdek, tarixchi tadqiqot usullarini tanlashda tadqiqot uchun foydalanayotgan manbalar-ning xususiyatlarini inobatga olishi kerak.

⁴⁰ Абдуллаева М.Н. Мураккаб тизимлар эпистемологияси // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2014. – №1/2. – Б. 65.

Ilmiy tadqiqotning ayrim usullari: kuzatish, analogiya, model-lashtirish, analiz, sintez, o'lov, taqqoslash

Kuzatish inson hissiy organlari orqali faol bilish jarayonidir. Kuzatish nazariy va amaliy harakatlar asosi bo'lib xizmat qilishi uchun predmet va voqealarning xususiyatlari haqida ma'lumot berishi zarur.

Bilishning samarali usuli bo'lishi uchun kuzatish bir nechta talabga javob berishi lozim: 1) rejali; 2) yo'naltirilgan; 3) faol; 4) tizimli.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda kuzatish natijalari ko'p jihatdan kuzatuvchining shaxsiga, uning bilim ko'nikmalari, hayotiy qarashlariga va boshqa subyektiv omillarga bog'liq bo'ladi. Mazkur fanlarda oddiy (odatdagi) kuzatish (faktlar va hodisalar chetdan turib qayd etiladi) va ishtirokchilikka asoslangan (ichdan turib) kuzatish (bunda tadqiqotchi ma'lum ijtimoiy muhitga qo'shiladi, unga moslashadi va hodisalarni "ichdan" tahlil qiladi) farqlanadi. Psixologiyada kuzatishning o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) va empatiya (boshqa odamlarning ruhiy kechinmalariga kirib borish, ularning ichki dunyosi – sezgilari, fikrlari, xohish-istaklarini tushunishga intilish va h.k.) farqlanadi⁴¹.

Ijtimoiy eksperimentlar tobora rivojlanmoqda, ular ijtimoiy tashkil etish va jamiyatni boshqarishni oqionalashtirishning yangi shakllarini amalga tatbiq etishga ko'maklashmoqda. Ijtimoiy eksperiment obyektini insonlarning ma'lum guruhi eksperimentning bevosita ishtirokchilaridan biri bo'lib, ularning manfaatlari bilan hisoblashishga to'g'ri keladi, tadqiqotchi esa o'zi o'rganayotgan vaziyatga bevosita qo'shiladi.

Psixologiyada muayyan ruhiy faoliyat qanday shakllanishini aniqlash uchun tajriba o'tkazilayotgan shaxs turli eksperimental sharoitlarga qo'yiladi va unga ma'lum masalalarni hal qilish taklif etiladi. Bunda murakkab ruhiy jarayonlarni shakllantirish va ularning

⁴¹ Лукашевич В.К. Основы методологии научных исследований. – Минск: Элайда, 2001. – С.46-48.

tuzilishini yanada chuqurroq tadqiq qilish mumkin. Mazkur yondashuv pedagogik psixologiyada shakllantiruvchi eksperiment, deb nomlanadi.

Ijtimoiy eksperimentlar tadqiqotchidan axloqiy va yuridik norma hamda tamoyillarga qat'iy rioya etishni talab qiladi. Bu yerda (tibbiyotda bo'lgani singari) "ziyon yetkazma!" tamoyili muhim ahamiyatga ega. "Insonning ichki dunyosiga kirish quroli bo'lib xizmat qilish" (V.V. Ilin) – ijtimoiy eksperimentlarning asosiy xususiyatidir.

Taqqoslash – bilishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. "Hamma narsa taqqoslash orqali bilinadi", deb bejizga aytilmaydi. Taqqoslash predmet va voqealarning o'xshash jihatlari va farqlarini aniqlash imkonini beradi. Taqqoslash natijasida ikkita va undan ortiq obyektga xos bo'lgan umumiylik yoki ular o'rtasidagi farqlar aniqlanadi. Voqeliklarda takrorlanadigan umumiylikni aniqlash qonuniyatlarni bilish yo'lidagi bosqich hisoblanadi.

Taqqoslash samarali bo'lishi uchun 2 ta asosiy talabga javob berishi lozim: 1) o'rtasida umumiylik mavjud bo'lgan voqeliklar taqqoslanishi lozim; 2) obyektlarni o'rganish uchun muhim, asosiy jihatlari taqqoslanishi lozim.

Shunday qilib, bunda ma'lum davrda ma'lum hududlarda yoki hududda bir-biriga o'xshash yoki yaqin voqea yoxud jarayonlar bir-biri bilan solishtiriladi. Masalan, o'rta asrlarda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida mavjud bo'lgan soliq tizimini obyekt sifatida tanlab olganimizda qo'l kelishi mumkin. Mazkur mavzu tadqiq etilganda ushbu xonliklarda soliq siyosati, soliq yig'ish mexanizmi, soliq idoralari, soliq hajmi va unga aholining munosabati kabi masalalarni taqqoslab o'rganish mumkin. Bundan tashqari, ma'lum bir davrdagi o'zgarishlarni ham taqqoslagan holda mavzular tadqiq etiladi. Misol sifatida yuqorida tilga olingan masalalar xonliklar davrida va undan keyingi davrda qanday o'zgarishlarga uchraganligini taqqoslab o'rganish masalani oydinlashtirishda muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, ma'lumotlarni taqqoslash asosiy natija sifatida ko'rinishi mumkin. Ammo birlamchi ma'lumotni olish taqqoslashning asosiy maqsadi bo'lib xizmat qilmaydi. Maqsad birlamchi manbalarni qayta ishlash natijasida ma'lumot olish hisoblanadi. Yanada

aniqroq aytadigan bo'lsak, birlamchi ma'lumotlarni taqqoslash orqali haqqoniyroq tarixiy ma'lumotlarni bilish hisoblanadi. Jumladan, turli tarixiy davrlar tarixini o'rganishda bir necha manbalardagi ma'lumotlarni tadqiqotga jalb etish mumkin. Masalan, XIX asr oxiri – XX asr Turkiston tarixini o'rganishda tadqiqotchilar normativ-huquqiy hujjatlar, turli amaldorlar tomonidan yozilgan hisobotlar, yozishmalar, statistik ma'lumotlar, davriy matbuot materiallari, vizual manbalar, tarixiy asarlardagi ma'lumotlarni taqqoslash orqali aniqroq ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

O'lchov taqqoslashga nisbatan aniqroq usul hisoblanadi. O'lchov sifati o'lchov asboblariga va tadqiqotchining harakatiga bog'liqdir. Bu usul asosan aniq fanlarda ishlatiladi.

Analiz (tahlil) bir predmetni tarkibiy qismlarga ajratish orqali ilmiy tadqiqot olib borish usulidir. Sintez esa analiz natijasida olingan qismlarni bir butunga birlashtirishdan iborat. Unda hodisalar o'zaro bog'langan, bir butun holda tadqiq etiladi, olingan natijalar umumlashtiriladi va xulosalar chiqariladi.

Predmetning belgilarini aniqlash, qismlarga ajratish uchun bu qanday belgilar ekanligini, ularni qanday elementlarga bo'lish lozimligini bilish kerak. Demak, analiz tadqiqotchi deduktiv usulga tayangan holda predmetni bir butunlikda qamrab olgandagina amalga oshishi mumkin. Chunki, induksiya “ajratish” degan ma'noni bildiradi. Induksiya va deduksiya bir-biriga to'g'ri kelishi lozim.

Ma'lumotlarni to'liq egallash voqelikni nafaqat haqqoniy va to'g'ri baholash, balki uni rivojlantirishga yordam beruvchi va to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi.

Ba'zan tahlil davomida tadqiqotchi chetlashib ketishi tadqiqot mantiqan buzilishiga olib keladi. Ko'pgina tadqiqotlarda “yana ta'kidlash joizki”, “yana shu haqda aytish lozimki” kabi so'zlar ko'p takrorlanishi mantiqiy fikrlamaslikni bildiradi. Tadqiqot materialini bog'laydigan fikr yo'qligini bildiradi.

Yaxshi qilingan tahlil tadqiqot materialini mantiqiy yetkazib berish imkonini beradi. Ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonida muallif aniq qo'yilgan savollarga javob izlaydi. Analiz ma'lumotlar,

bir butunlikning elementlari o'rtasidagi turli aloqalarni aniqlashni ko'zda tutadi.

Jurjoniyning (1339-1413) ta'kidlashicha, nazariy bilimlar hayotiy tajribada hosil qilingan boshlang'ich bilimlar va ular to'g'risida fikrlash yo'li bilan kiritiladi. Bunday fikrlash jarayonini u xulosa deb ataydi va uning uch turini ko'rsatib o'tadi. Bular: qiyos (sillogizm), esteqro (induksiya – bo'lakdan butunga tomon hukm yuritish) va hads (analogiya - o'xshatish). Bulardan qiyos xulosaning bosh turi hisoblanib, nazariy bilimlar hosil qilishning asosiy vositasi bo'lib maydonga chiqadi⁴².

Jurjoniy to'la bo'lmagan induksiya faqat taxminiy mulohazagagina olib keladi deb o'ylaydi va uning ko'rsatishicha, biz olovning ayrim xususiy holatlarini kuzatsak, har qanday olov issiqlik chiqaradi degan ayrim xususiyatga ega bo'lgan bilimdan, ya'ni deduktiv (butundan bo'lakka o'tadigan) holatga o'tadigan xulosa kelib chiqishi mumkin. Shu bilan birga uning ta'kidlashicha, induktiv yo'l bilan hosil qilingan bilimlar hamma vaqt ham haqiqatga to'g'ri kelavermaydi. Chunki inson tajribasi hech vaqt to'la mukamallikni bermaydi.

Jurjoniyning induktiv va deduktiv xulosalar haqidagi fikri Arastu va uning Sharqdagi izdoshlari fikrini eslatadi. Ammo bu fikrga noyob xulosalar qo'shib, takomillashtirilgan⁴³.

Agar induksiya va deduksiya bir-biriga mos kelmasa, demak, analiz noto'g'ri o'tkazilgan yoki sifatli o'tkazilgan amaliyot qilingan farazning haqqoniy emasligini bildiradi.

Sintez tahlil davomida bo'lingan qismlarni bir butunga birlashtirishdir. Analiz va sintez bir-birini to'ldiruvchi bo'lib, ular chambarchas bog'liq holda olib borilgandagina ilmiy natija beradi. Analiz va sintez doimo yonma-yon yuradi ular qarama-qarshiliklarning birligini tashkil qiladi.

Modellashtirish – ilmiy bilishning universal usuli. Model – original bilan o'xshash jihatlari ko'p bo'lgan analogdir, ular o'rtasidagi farqlar katta emas.

⁴² Қодиров М. Журжоний / Буюк сиймолар, алломалар. – Тошкент, 1996. – Б.33.

⁴³ Қодиров М. Журжоний / Буюк сиймолар, алломалар. – Тошкент, 1996. – Б.33.

Analogiya – bu aynan bir xillik emas, sifat jihatidan turlicha bo‘lgan tizimlarni analogiya asosida xulosa chiqarishdir.

“Model” tadqiqot quyidagi tuzilmaga ega:

1. vazifani qo‘yish;
2. model tashkil qilish va tanlash;
3. modelni tadqiq qilish;
4. modeldan originalga ilmni ko‘chirish.

Modellar yordamida har qanday obyekt tadqiq etilishi mumkin. Ammo modellarning to‘liq emasligi, fragment xarakteriga egaligi original haqida to‘liq bilimga ega bo‘lish imkonini bermaydi. Faqat boshqa bilish usullari bilan uni ishlatish samara beradi.

Eksperiment va abstraklashtirish

Eksperiment (tajriba) usuli kuzatish usuliga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega: 1) tajriba jarayonida u yoki bu voqelikni “toza” holatda o‘rganish imkoniyati mavjud; 2) tajriba voqeiklarni ekstremal holatda tadqiq etadi.

Ilmiy tajriba o‘tkazish uchun uning natijalarini umumlashtirish va tushuntirish uchun nazariya zarur bo‘ladi.

Tajribani o‘tkazish bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- 1) ilmiy faraz oldinga suriladi;
- 2) tadqiqotning aniq vazifasi va obykti belgilanadi;
- 3) tajribani amalga oshirish uchun moddiy baza tayyorlanadi;
- 4) tajriba o‘tkazishning optimal yo‘li tanlanadi;
- 5) tajriba jarayonida voqeiklar kuzatiladi;
- 6) olingan natijalar tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

Ilmiy faoliyat ijod bilan chambarchas bog‘liq. Ilmiy xodimning bilimi, iste’dodi, qobiliyati, ko‘nikmalari, ilmiy haqiqatning tagiga yetishga bo‘lgan intilishlari ilmiy ijodda o‘z aksini topadi. Ilmiy kashfiyot, fanda yangi nazariya yoki yo‘nalish yaratish ijodning fandagi oliy ifodasidir. Masalan, A.Eynshteynning ilmiy faoliyati ulkan darajada ilmiy faolligi bilan ajralib turadi. Uning ilmiy kashfiyotlari na faqat hozirgi zamon fizikasining qiyofasini, balki dunyoning hozirgi

zamon manzarasini ham o'zgartirib yubordi. Eynshteynning kashfiyotlari natijasida hozirgi zamon olimlari ilmiy faoliyatining ruhi, xususiyati ham o'zgarib ketdi.

Ilmiy tadqiqot ilmiy muammoni qo'yishdan boshlanadi. Ilmiy tadqiqotning maqsadi yuzaga kelgan muammolarni hal qilish, olingan yechimlardan voqelikni amaliy ijodiy o'zlashtirishda, borliqning mohiyatini yanada teran bilish, tushunish va anglab etishda foydalanishdir.

Yangi narsani kashf etish, atrof olam haqida shu paytgacha ma'lum bo'lmagan axborotni olish bilan bir qatorda, ilmiy tadqiqot mavjud ilmiy bilimni egallash, uni ijodiy o'zlashtirish, ilmiy kashfiyotlar, eksperimentlar, kuzatishlarning natijalaridan faol foydalanishni ham o'z ichiga oladi.

Abstraktlashtirish yoki mavhumlashtirish ijodiy jarayon sifatida fanda ilmiy bilishning nazariy bosqichida yorqin namoyon bo'ladi. Bunda olimning tafakkuri ilmiy bilimni to'liq egallagandan so'ng uni yangilik yaratish uchun amalda ijodiy qo'llash maqsadida jonli mushohadadan abstrakt tafakkur darajasiga ko'tariladi.

Eksperiment ishlab chiqilgan rejaga asosan amalga oshiriladi hamda ilmiy ma'lumotlar olish, to'plash, farazlar, konsepsiyalar va nazariyalarni tekshirishga yordam beradi.

Nazariya bilim tizimida ilmiy gipotezaning shakllanishi, rivojlanishi va tasdiqlanishi natijasidir. Faraz (gipoteza) ilmiy muammodan kelib chiqadi: ilmiy muammo bu hali aniqlanmagan va bilish lozim bo'lgan narsa haqidagi bilim bo'lsa, faraz (gipoteza) – bu ehtimol tutilgan bilim, bilimdan oldingi bilim, ilmiy muammoni hal qilishning ehtimol tutilgan yo'llari haqidagi ozmi, ko'pmi asoslangan, dalillangan ilmiy farazdir. Tadqiqot uchun mana shu yo'llarni to'g'ri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Agar faraz (gipoteza) ilmiy tadqiqot jarayonida tasdiqlangan, uning to'g'riligi va mavjud ilmiy faktlarga zid emasligi isbotlangan bo'lsa, u to'laqonli ilmiy nazariyaga aylanadi. Gipoteza va nazariyalar ishlab chiqish ilmiy tadqiqotning muhim jihatidir. Ilmiy nazariya keyingi tadqiqotlar uchun muhim turtki bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning empirik va nazariy bosqichida abstraktlashtirish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, modellashtirish, formalizatsiya, aksioma usullari qo'llaniladi.

Abstraktlashtirish usuli universal xarakterga ega bo'lib, tafakkurning har bir qadami ushbu jarayon bilan bog'liq. Bu usulning mohiyati asosiy bo'lmagan xususiyatlarga, aloqalarga, munosabatlarga e'tibor qaratmasdan, predmetning tadqiqotchini qiziqtiradigan asosiy bir nechta tomonlariga fikr jamlashga, ularni tadqiq etishga e'tibor qaratiladi. Abstraktlashtirish jarayoni ikki bosqichlik murakkab xarakterga ega. Birinchi bosqichda jihatlari muhim emaslaridan ajratib olinadi. Aynan shu bosqichda voqeliklarning turli tomonlari va omillari yetarlicha baholanadi. Ikkinchi bosqichda esa turli xususiyatlarga boy bo'lgan obyekt bilan almashtiriladi. Abstraktlashtirish jarayoni boshqa tadqiqot usullari, ayniqsa analiz va sintez usullari bilan chambarchas bog'liqdir.

Abstraktlikdan konkretlikka o'tish tafakkurning asosiy usullaridan biridir. "Abstraktlik" asosan inson bilimlarini tasniflash uchun ishlatiladi. Abstraktlik deganda bir tomonlama, to'liq bo'lmagan, predmetning asosiy mohiyatini ochib bermaydigan bilim tushuniladi. "Konkretlik" odatda ikki xil ma'noda ishlatiladi. 1) voqelik, turli xususiyatlarga ega bo'lgan obyektlar; 2) obyekt haqida ko'p qirrali, har tomonlama, tizimli bilim.

Savollar:

1. Ilmiy bilish usullari qanday guruhlarga bo'linadi va ularga nimalar kiradi?
2. Eksperiment (tajriba) usulining kuzatish usulidan ustun jihatlari nimalardan iborat?
3. Analiz va sintezga ta'rif bering?
4. Boshqa fanlar tadqiqot usullarini qo'llashning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. Abstraktlikdan konkretlikka o'tish qanday holatlarda qo'llanadi?

3-ma'ruza. Tarixiy jarayonlarni o'rganishda sivilizatsiyaviy va formatsiyaviy yondashuvning o'rni

Maqsad: Tarixiy jarayonlarni tushunishda formatsiyaviy yondashuv va uning o'ziga xos jihatlari xususida, shuningdek, tarix fanida sivilizatsiyaviy yondashuvi afzalliklari borasida ma'lumotlar berish.

Tayanch so'z va iboralar: ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, K.Marks, ibtidoiy jamiyat, quldorlik jamiyati, feodal jamiyat, kapitalistik jamiyat, kommunizm, formatsiya bazisi, sivilizatsiyaviy yondashuv, M. Veber, A. Toynbi, O. Shpengler, N.Ya. Danilevskiy, "Annallar" maktabi, lokal sivilizatsiya, madaniyat va sivilizatsiya, Misr, Arab, G'arb, Vavilon, Hindiston, Xitoy, Gretsiya-Rim, Meksika madaniyatlari.

Sovet tizimi parchalangandan so'ng sobiq ittifoqdosh respublikalar tarixshunosligida, bir tomondan, kommunistik ideologiyadan to'liq voz kechildi hamda ilmiy tadqiqotlarda turli usul va metodologiya paydo bo'ldi. Lekin boshqa tomondan, marksistik metodologiya monopoliyasiga chek qo'yish jahon tarixshunosligida katta mavqega ega bo'lgan plyuralistik sivilizatsiya metodologiyasidan keng foydalanishga olib kelmadi.

Shunga qaramasdan, MDH mamlakatlari ilmiy doirasida asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, sivilizatsiyaviy yondashuviga o'tilmoqda, bu yondashuv tarixni harakatga keltiruvchi obyektiv va subyektiv omillarni yaxlit holatda o'rganadi. Shuningdek, bu yondashuv formatsiyaviy yondashuvga qarama-qarshi qo'yilmasdan, bir-birini to'ldirish sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tarixiy jarayonlarni o'rganishda formatsiyaviy yondashuv

Jamiyat to'g'risida juda ko'p ma'lumotlar to'plandi, bu esa paradoks holatni vujudga keltirdi: biz qanchalik ko'p bilsak, shuncha ijtimoiy fan-

lardagi mavjud an'anaviy usullar bilan tarixiy rivojlanish nazariyasini yaratish, ya'ni to'plangan ma'lumotlarni umumiyLashtirish qiyinlashadi.

Tarixiy jarayonning nazariy konsepsiyasini yaratishga uringan dastlabki tadqiqotchilardan biri K.Marks edi. K.Marks konsepsiyasining asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: insonni mehnat yaratgan; jamiyat hayotining asosini moddiy ishlab chiqarish tashkil etadi, shuning uchun ham jamiyat bir tekisda rivojlanadi. Rossiyada K.Marks ta'limoti XIX asr oxiri – XX asr boshlarida V.I.Lenin tomonidan rivojlantirildi.

Formatsiyaviy yondashuv sovet tarix fanida marksizm-leninizm hukmronligi sharoitida ustun darajaga erishdi. U ma'lum bir rivojlanish bosqichi bo'lgan jamiyat turi – "ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya" kategoriyasidan kelib chiqqan. Mazkur ta'limotga ko'ra moddiy ishlab chiqarish jamiyat rivojlanishidagi asosiy omil hisoblanadi. Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o'z ichiga oladi. Jamiyatning moddiy hayoti birlamchi, ijtimoiy fikr esa ikkilamchidir.

Jamiyat rivojlanishining ichki manbalari inson va tabiat o'rtasida hamda jamiyat o'zining ichida paydo bo'ladigan ziddiyatlarni hal qilishdan iboratdir.

Jamiyatning ma'lum bir tarixiy turi – formatsiya – jamiyat rivojlanishining ma'lum bir taraqqiyot bosqichini tashkil etadi. Marksistik nazariya tarafdorlari formatsiya jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishini e'tirof etadi. Har bir formatsiyaning asosida ma'lum ishlab chiqarish usuli yotadi. Formatsiyaning iqtisodiy asosini tashkil qiluvchi ishlab chiqarish munosabatlari tizimiga siyosiy, g'oyaviy ustqurma mos keladi.

Shunday qilib, marksistik nazariyada quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajratilgan: ibtidoiy jamiyat, quldorlik jamiyati, feodal jamiyati, kapitalistik jamiyat, kommunistik jamiyat.

Mazkur nazariyaga ko'ra, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning almashinuvi yangi ishlab chiqarish kuchlari va eski ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi antagonizmdan kelib chiqadi. Bir formatsiyadan boshqasiga o'tish ziddiyatlarni hal qiluvchi ijtimoiy inqilob orqali amalga oshiriladi.

Ushbu ta'limot tarafdorlari tarixning asosiy yaratuvchisi xalq ommasi hisoblanib, ularning roli inqilob davrida, sotsialistik va kommunistik jamiyat faol ko'rinadi, deb hisoblashgan.

Ularning fikriga ko'ra, markscha-lenincha ta'limot insoniyat tarixining yagonaligi va ko'p xilliligini tushunish uchun kalit hisoblanadi. Formatsiyalarning navbatma-navbat almashinuvi insoniyat taraqqiyotining asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyadan ikkinchisiga o'tish ijtimoiy inqiloblar orqali ro'y beradi. Yangi formatsiyaning vujudga kelishi hayotning barcha sohalarida to'ntarish qilayotgan hukmron sinfg'alabasi bilan belgilanadi. Mark-sistik nazariyada inqilob va sinfiy kurashlarga alohida o'rin beriladi. Tarixning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sinfiy kurash hisoblangan. Marks fikricha, inqiloblar "tarix lokomotivi"dir.

Bu ta'limotda asosiy o'rinlardan birini kapitalistik formatsiyaning bir bosqichi bo'lgan imperializm haqidagi ta'limot tashkil etadi. Imperializm (lotincha so'zdan – hokimiyat, hukmronlik) – monopolistik kapitalizm degan ma'noni anglatadi. Imperializm nazariyasi V.I.Lenin tomonidan ishlab chiqilgan. XIX-XX asrda kapitalistik ishlab chiqarish usuli yangi bir xususiyatlar kasb etdi: ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish sohasida – ishlab chiqarish yuqori darajaga ega bo'ldi, natijada kapitalistik monopoliyalar vujudga keldi. Lenin ta'rifiga ko'ra, bu bilan "hukmronlik munosabatlari va u bilan bog'liq bo'lgan zo'rvonliklar", siyosiy ustqurmada burjuaziya demokratiyasidan reaksiyaga olib keldi. Lenin kapitalizm yangi bosqichga – imperialistik bosqichga kirdi, deb xulosa qiladi.

Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar lenincha imperializm nazariyasini to'lig'icha inkor etmoqda. V.I. Lenin 200 ta xorijiy ishlarni o'rganish asosida kapitalizm taraqqiyotidagi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatib bera olgan. Ammo, sotsialistik revolutsiya nazariyasini yaratish maqsadi bo'lganligi uchun ham yuqoriroq darajaga erisha olmagan.

V.I.Lenin "Imperializm kapitalizmning yuqori bosqichi" (1915) asarida XX asrni "to'qnashuvlar va fojialar asri" deb ta'riflagan. Bu asrda ikkita jahon urushi, qator lokal urushlar, inqilob va inqirozlar, mustamlaka imperiyalari barbod bo'ldi, yangi davlatlar vujudga keldi.

Formatsiyaviy yondashuvga asoslangan tarixning materialistik konsepsiyasi sovet tarixshunosligida hukmron xarakterga ega bo'ldi. Ushbu konsepsiyaning kuchli tomoni shundaki, ma'lum bir omil-larga asoslanib, tarixiy rivojlanishning butun bir modelini yaratgan. Unga ko'ra, insoniyat tarixi haqqoniy, qonuniyatli jarayon sifatida namoyon bo'lgan. Mazkur jarayonning harakatlantiruvchi kuchlari, asosiy bosqichlari va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniq belgilab berilgan.

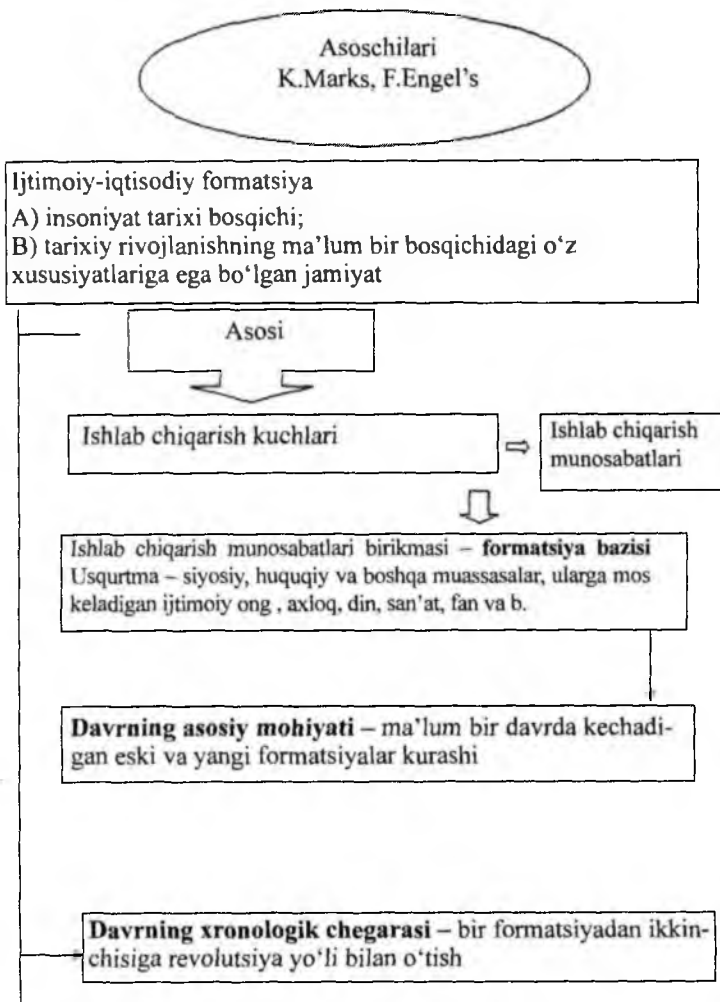
Ammo formatsiyaviy yondashuv ma'lum bir kamchiliklarga ega, shuning uchun xorijiy va Vatan tarixshunosligida tanqid ostiga oli-nadi. Birinchidan, bu yondashuv tarixiy rivojlanishni bir chiziqli deb e'tirof etadi. Yevropaning rivojlanish yo'lini umumlashtirish asosida bu nazariyani yaratgan K. Marksning o'zi ham ba'zi mamlakatlar 5 ta formatsiya tizimiga sig'masligini e'tirof etgan. Shuning uchun ham bu mamlakatlarni u "ishlab chiqarishning osiyocha tipiga" kiritgan. Ya'ni bu yondashuv tarixiy rivojlanishning ko'p variantli ekanligini tushuntirishda ma'lum bir qiyinchiliklar tug'diradi.

Ikkinchidan, bu yondashuvda har qanday tarixiy voqelikni ishlab chiqarish usuli, iqtisodiy munosabatlar tizimiga bog'lab qo'yish xos-dir. Tarixning asosiy subyekti bo'lgan insonga ikkinchi darajali o'rin berilgan. Insonga tarixiy rivojlanishni harakatga keltirgan mexa-nizmning bir kichik bo'lakchasi sifatida qaralgan. Ya'ni tarixiy ja-rayonlarning shaxsiy mohiyatining va ma'naviy omilning ahamiyati tushirib ko'rsatiladi.

Uchinchidan, bu yondashuvda tarixiy jarayonda ziddiyatli mu-nosabatlar, shuningdek, zo'ravonlikning roli oshirib ko'rsatiladi. Bu metodologiyada tarixiy jarayon sinfiy kurash prizmasi orqali o'rganiladi. Shuning uchun ham iqtisodiy jarayonlar bilan birga siyosiy jarayonlarni o'rganishga katta ahamiyat beriladi. Mazkur yondashuvga qarshi bo'lganlar ijtimoiy ziddiyatlar ijtimoiy hayot-ning zarur atributi sanalsa-da, ammo asosiy rol o'ynamaydi, degan fikr tarafdori bo'lgan. Bu esa o'z navbatida tarixda siyosiy munosa-batlarning o'rni masalasini qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Ular muhim bo'lsa-da, ma'naviy omil hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

To'rtinchidan, formatsiya yondashuvida utopizm elementlari mavjuddir. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, formatsiya konsepsiyasi tarixiy jarayonlar rivojlanishini sinflarsiz ibtidoiy jamoadan sinfiy jamoalar orqali sinfsiz kommunistik jamiyatga olib kelish ta'kidlanadi. Bu ta'limot tarafdorlari kommunizm asri bo'lishi muqarrarligi, har kim o'z qobiliyatiga yarasha mehnat qilishi, jamiyatdan esa ehtiyojiga yarasha olishini isbotlashga uringanlar. Bu sxemaning utopik xarakterga ega ekanligi sovet hokimiyatining va sotsialistik tuzumning inqirozga uchraganligida ko'rindi.

Tarixga formatsiya yondashuvi haqidagi jadval

Formatsiya konsepsiyasining yutuqli tomonlari va kamchiliklari

yutuqli tomonlari	kamchiliklari
<p>Ma'lum bir mezonlar asosida tarixiy rivojlanish modelini aniq tushuntirib beradi</p>	<p>Tarixiy rivojlanish bir chiziqiligi taxmin qilingan. Tadqiqotlar ma'lum bir davlatlar taraqqiyotini bu 5 ta formatsiya sxemasiga joylashtirish mumkin emasligini ko'rsatdi. Konsepsiya tarixiy rivojlanishning ko'p qirraliligi, ko'p variantlilikini ko'rsatishda qiynchiliklar tug'diradi.</p>
<p>Insoniyat tarixi haqqoniy, muqarrar jarayon sifatida namoyon bo'ladi.</p>	<p>Har bir tarixiy voqelik ishlab chiqarish kuchiga va iqtisodiy munosabatlar tizimiga bog'lab qo'yilgan. Tarixiy voqeeliklarni tushuntirishda inson omiliga emas, inson bilan bog'liq bo'lmagan omillarga asosiy e'tibor berilgan. Inson omili esa ikkinchi darajaga tushib qolgan. Tarixiy taraqqiyotda ma'naviy omilning ahamiyati pasaytirilgan.</p>
<p>Bu jarayonning harakatlantiruvchi kuchlari va asosiy bosqichlari aniq ko'rsatilgan.</p>	<p>Tarixiy jarayonda ziddiyatli munosabatlar, shuningdek, zo'ravonlikning roli oshirib ko'rsatiladi. Tarixiy jarayon asosan sinfiy kurash prizmasida ko'rsatiladi. Shuning uchun ham iqtisodiy jarayonlar bilan birga siyosiy jarayonlarga katta e'tibor beriladi. Ta'kidlash joizki, ijtimoiy konfliktlar ijtimoiy hayotning zarur belgisi bo'lsada, unda eng asosiy o'rin egallamaydi, bu esa tarixda siyosiy munosabatlar o'rnini qayta ko'rib chiqish zaruriyatini tug'diradi. Ammo ma'naviy-axloqiy hayot muhim ahamiyatga ega.</p>

Tarix fanida sivilizatsiyaviy yondashuv

Tarix fanida formatsiyaviy yondashuvga sivilizatsiyaviy yondashuv qarshi turadi. Tarixiy jarayonga sivilizatsiyaviy yondashuvi XVIII asrda vujudga kelgan bo'lsa-da, faqat XIX asr oxiri - XX asrlarda u to'liq shakllandi. Bu metodologiyaning yorqin tarafdorlari M. Veber, A. Toynbi, O. Shpengler va "Annallar" jurnali atrofida to'plangan tarixchilar (F. Brodel, J. Le Goff va b.) edi. Rossiya tarix fanida uning tarafdorlari N.Ya.Danilevskiy, K.N.Leontev, P.A.Sorokinlar bo'lgan.

Ushbu konsepsiya tarafdorlari tarixiy jarayonlarning asosini sivilizatsiya tashkil etadi, degan g'oyani ilgari surishgan. "Sivilizatsiya" atamasi lotincha "civil" so'zidan olingan bo'lib, shaharlik, fuqarolik, davlatchilik degan ma'noni anglatadi. Dastlab "sivilizatsiya" atamasi varvarlik va yovvoyilik bosqichidan keyin kelgan jamiyatning ma'lum bir rivojlanish bosqichini bildirgan. Sivilizatsiyaning asosiy belgilari sifatida shaharlar, yozuv, jamiyat ijtimoiy qatlami, davlatchilik vujudga kelishi ko'rsatilgan.

XIX asrda "sivilizatsiya" atamasi umuman kapitalizmni tasniflashda qo'llanilgan, ammo "sivilizatsiya" haqidagi tasavvurlar hukmron bo'lmagan. Xususan, tarixiy o'zgarib turish haqidagi nazariya va g'oyalar tarafdori bo'lgan rossiyalik olim N.Ya.Danilevskiy (1822-1885 y.) lokal xarakterdagi bir-biri bilan doimiy kurashda bo'lgan 10 ta "madaniy-tarixiy tip"lari to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi. U bu tiplarni aniqlashda 4 ta unsur muhim ahamiyatga ega ekanligi va ular bir-birini siqib chiqarishini ta'kidlaydi. N. Ya. Danilevskiy "slavyan tipi"ni yangicha, kelajakka ega tip sifatida ko'rsatadi.

Keng ma'noda esa "sivilizatsiya" atamasi jamiyat madaniyatining yuqori rivojlanish bosqichini bildirgan. Yevropada ma'rifatchilik davrida sivilizatsiya axloqning, qonunlarning, fan va falsafaning rivojlanishi bilan bog'liq holda ko'rsatilgan. Lekin bunga qarma-qarshi nuqtayi nazarlar mavjud bo'lib, masalan, nemis filosofi Osvald Shpengler (1880-1936 y.) "Yevropa inqirozi"⁴⁴ kitobida sivilizatsiya u

⁴⁴ Шпенглер О. Закат Европы. – М: Наука, 1993. – 592 с.

yoki bu jamiyatda madaniyat rivojining oxirgi bosqichi, uning "botishi" yoki inqirozi sifatida ta'riflangan. Industriya va texnikaning rivojlanishi, san'at va adabiyot inqirozi, katta shaharlarda odamlarning to'planib qolishi, xalqning o'z qiyofasiga ega bo'lmagan "omma"ga aylanib qolishi uning asosiy belgilari deb hisoblaydi.

O.Shpenglarning tarixshunoslikka qo'shgan eng katta hissasi tarix morfologiyasi nazariyasi bo'lib, unda Yevropa sivilizatsiyasining inqirozi muqarrar ekanligi ko'rsatib berilgan. O.Shpengler jahon tarixiga yangicha qarashni, ya'ni tirik organizm kabi paydo bo'lish, shakllanish va halok bo'lish davrlarini boshidan kechiruvchi bir-biridan mustaqil bo'lgan madaniyatdan iborat degan qarashni ilgari suradi.

O.Shpengler turli takrorlanmas va o'ziga xos xususiyatlarga ega madaniyatlarning vujudga kelishi, rivojlanishi hamda halok bo'lishi tarixi haqida yozar ekan, o'z imkoniyatlarini realizatsiya qilgan "buyuk madaniyat"larga Xitoy, Vavilon, Misr, Hindiston, Qadimgi Rim va Gretsiya, Vizantiya-arab, G'arb, mayya madaniyatini kiritgan.

O.Shpengler ta'sirida ingliz tarixchisi va sotsiologi A.D.Toynbi (1889-1975) lokal sivilizatsiyalar o'zgarib turishi to'g'risidagi nazariya orqali insoniyatning ijtimoiy-tarixiy rivojlanishini o'rganishga harakat qildi. U jahon tarixi alohida o'ziga xos bo'lgan va nisbatan yopiq bo'lgan sivilizatsiyalar tarixi yig'indisidan iborat, degan fikrda bo'lgan. A.D.Toynbi dastlab 21 ta sivilizatsiya mavjud deb hisoblagan, keyinchalik ularning sonini 13 taga tushirgan. Sivilizatsiya yondashuvining tarafdorlari sivilizatsiyalar sonini turlicha ko'rsatganlar, jumladan, N.Ya.Danilevskiy 13 ta, A. Toynbi – 6 ta, O. Shpengler – 8 ta sivilizatsiya tipini ko'rsatgan.

Tarixchi va faylasuf Ibn Xaldun (taxminan 1332-1402 y.) sivilizatsiyaviy yondashuv asoschilaridan ancha oldin dono fikrlar aytib o'tgan edi. U sivilizatsiya shahar va qishloq o'rtasidagi mehnat taqsimoti, savdo, mahsulot almashuvi natijasida vujudga keladi va jamiyat rivojlanishi ma'lum bir tarixiy bosqichlardan o'tadi, deb ta'kidlagan.

Ammo tarixiy jarayonlarga sivilizatsiyaviy yondashuv deganda, o'zida bir-biri bilan bog'liq bo'lgan turli elementlarni (din, madaniyat, iqtisod, siyosat va ijtimoiy tuzilmani) jamlagan yaxlit ijtimoiy tizimni o'rganish muhimdir. Ma'lum bir tashqi va ichki ta'sirlar nati-

jasida sivilizatsiyada ma'lum bir o'zgarishlar ro'y bersa-da, uning ichki yadrosi o'zgarishsiz qoladi. Sivilizatsiyaga bunday yondashuv sivilizatsiyaning madaniy-tarixiy tiplari nazariyasida o'z aksini topgan. Madaniy-tarixiy tiplar – bu ma'lum bir hududga hamda madaniy va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lgan jamiyat tushunilgan. Sivilizatsiyaviy yondashuv qator kuchli jihatlarga ega:

1) uning tamoyillarini har qanday davlat yoki davlatlar guruhiga qo'llash mumkin. Bu yondashuv jamiyat tarixini anglashda ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Shuning uchun bu metodologiya universal hisoblanadi;

2) ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish tarixni ko'p chiziqlilik, jarayonlarni ko'p variantlilik deb anglashda yordam beradi;

3) sivilizatsiyaviy yondashuv insoniyat tarixining birligi, yaxlitligini inkor etmasdan, balki buni taqozo etadi. Sivilizatsiyalar yaxlit tizim sifatida bir-biri bilan taqqoslanishi mumkin. Bu esa tarixiy qiyoslash usulini tarixiy tadqiqotlarga qo'llashni taqozo etadi. Bunday tadqiqot natijasida bir mamlakat, xalq, hudud tarixi o'zicha emas, balki boshqa mamlakatlar, xalq, hudud, sivilizatsiya bilan qiyosiy tahlil etiladi. Natijada tarixiy jarayonlarni chuqurroq tushunish, ularning xususiyatlarini aniqlash imkoni tug'iladi;

4) sivilizatsiyalar rivojlanishidagi ma'lum omillarni aniqlash tadqiqotchilarga u yoki bu mamlakatning, xalq va hududning erishgan yutuqlari, jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini anglash imkonini beradi;

5) sivilizatsiya yondashuvi tarixiy jarayonlarda axloqiy-ma'naviy va intellektual omilga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu yondashuvda sivilizatsiyani tasniflashda va baholashda din, madaniyat, mentalitet muhim o'rin tutadi.

Sivilizatsiya yondashuvi ma'lum bir kamchiliklardan xoli emas, shulardan biri sivilizatsiya tiplarini aniqlashdagi omillarining amorf holatda ekanligidir. Masalan, N.Ya.Danilevskiy sivilizatsiya tiplarini aniqlashda to'rtta asosiy element: diniy, madaniy, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar asosiy o'rin tutadi, degan fikrni ta'kidlagan. Ba'zi sivilizatsiyalarda iqtisodiy, ba'zilarida – si-

yosiy, uchinchisida – diniy, to‘rtinchisida – madaniy omil muhim rol o‘ynagan.

Sivilizatsiya tipini aniqlashda mentalitet omili asosiy o‘ringa chiqqanda uni tahlil qilish yanada murakkablashadi. Mentallik, mentalitet (fr. mentalite’ – fikrlash, psixologiya) – u yoki bu davlat yoki hudud aholisining umumiy ma’naviy-ruhiy kayfiyati, ongidagi barqarorlik, shaxs va jamiyatning ijtimoiy-psixologik yo‘nalishi va e’tiqodidir. Bu yo‘nalishlar insonning dunyoni qabul qilishi, qadriyat-lari va ideallari xarakterini aniqlab beradi, shaxsning subyektiv dun-yosini tashkil etadi. Bu yo‘nalishlarga asoslangan inson faoliyatining barcha sohalarida tarixni yaratadi. Shubhasiz, insonning intellektual va ma’naviy-axloqiy olami tarixda juda muhim o‘rin tutadi, ammo ularning indikatorini aniqlash murakkablik tug‘diradi, chunki uni ilg‘ab olish qiyindir.

Shunday qilib, formatsiyaviy va sivilizatsiyaviy yondashuv tarixiy jarayonlarni turli nuqtayi nazardan o‘rganish imkonini beradi. Bu ikki yondashuv o‘z nuqsonlari va kuchli tomonlariga egadir, tadqiqotchil-lar ularning ikkalasidan ham eng yaxshi jihatlarini olsalar tarix fani faqat yutuqlarga erishadi.

Sivilizatsiya yondashuvi asoschilari:

Danilevskiy	Shpengler asari	Toynbi asari
	“Yevropaning yemirilishi”	“Tarixni anglash”

Ular chiziqli rivojlanishdan farqli ravishda ijtimoiy rivojlanishning bosqichma-bosqich modelini ilgari surganlar;
Ushbu sivilizatsiyalar tarixi individual, yopiq xarakterga ega, ya’ni sivilizatsiyalar lokal xarakterga ega.

Lokal sivilizatsiya – madaniy-tarixiy tip.	Bosqichma-bosqich sivilizatsiya
Lokal sivilizatsiya – tarixiy jarayonning asosiy birligi. Rivojlanish bosqichlari: tugʻilish, oʻsish, sinish, tanazzul, halokat.	anʻanaviy jamiyat industrial jamiyat postindustrial jamiyat
<p>Har bir sivilizatsiya noyob va oʻziga xos, oʻz mentalitetiga ega (tarixiy shakllangan aqliy yoʻnalish, ongli va ongsiz ravishda qabul qilingan qadriyatlar va axloqiy tushunchalar)</p>	

Sivilizatsiya yondashuvi asoschilarining qarashlari:

<p>N.Ya.Danilevskiy (1822–1885) – rus yozuvchisi va sotsiolog, panslavizm nazariyotchisi “Madaniy-tarixiy tiplar” nazariyasi yaratuvchisi. U “slavyan” tipini yangi tip deb hisoblagan. Uning konsepsiyasi buyuk millatchilikni oqlagan.</p>	<p>Tarixiy xalqlar oʻziga xos madaniy-tarixiy tiplarni yaratishga qodir:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Misr - Xitoy -Osuriy-vavilon-finikiya, qadimgi semit - Hindiston -Eron - Yahudiy -Grek -Rim - yangi semit yoki arab - german-roman yoki Yevropa -slavyan 	<p>Tarixiy boʻlmagan xalqlar jamiyat rivojlanishining boshi berk shoxlari oʻz madaniy-tarixiy tipiga ega boʻla olmaydilar</p>
--	---	---

	<p>Asosan barcha tiplar bir asosli, ya'ni elementlar ichida bittasi ustunlik darajasiga ega.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Slavyan tipi esa 4 asosli bo'lib, - pravoslavie - madaniy o'ziga xoslikka ega. <p>Sivilizatsiya tiplari:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) dastlabki (tayyorgarlik) - Misr, Hindiston, Xaldeylar davlati yoki Qadimgi semit; Eron, Xitoy, Osuriy-Vavilon-Finikiya 2) bir asosli – Yevropa, Gretsiya (ellin), Rim, Yangi semit yoki arab; 3) ikki asosli – german-roman, yoki Yevropa, Amerika (Meksika va Peru); 4) birlashtiruvchi va uyg'unlashtiruvchi – slavyan sivilizatsiyasi, unda yetakchi o'rinni – Rossiya sivilizatsiyasi egallaydi.
<p>Shpengler Osvald (1880–1936) – madaniyat nazariyasi, nemis filosofi, tarixchi. Madaniyat xalqning jamoa “qalb”ini o'zida mujassamlashtirgan va ma'lum bir hayotiy siklni boshidan kechirgan, degan nazariyani rivojlantirgan.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) jahondagi jarayonlarning ko'p siklligi haqidagi g'oya, tarixiy rivojlanishning bir chiziq bo'yicha rivojlanishini inkor etish, jahon tarixi bosqichlarining umumiyligi haqidagi fikr. 2) Sivilizatsiya madaniyat mavjudligining oxirgi bosqichi, uning qayta tug'ilishi, botishidir. <p>Sivilizatsiya belgilari:</p> <ul style="list-style-type: none"> A) industriya, texnikaning rivojlanishi; B) san'at va adabiyotning degradatsiyasi; V) haqiqiy dinning o'rniga metafizika; G) shaharlarda odamlarning to'planishi; D) xalqning ommaga aylanishi; E) an'anaviy qadriyatlarini inkor etish. <p>Sivilizatsiyaning qo'shimcha belgilari: urbanizatsiya, imperializm, sinkretizm, hokimiyat talashish, sinfiy kurash</p> <p>8 ta madaniy-tarixiy tipga ajratilgan.</p> <p>Madaniyatlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> Misr Arab G'arb Vavilon Hindiston Xitoy Gretsiya-Rim Meksika <p>Madaniyat va sivilizatsiya</p> <p>Madaniyat va sivilizatsiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq, lekin bitta narsa emas.</p>

Toynbi Arnold Djozef (1889-1975) – lokal sivilizatsiyalar nazariyasi. Ingliz tarixchisi, sotsiolog. Pozitivizm evolutsionizm va “yevropotsentrizm”ga qarshi bo‘lgan bir-birini almashtirib turgan lokal sivilizatsiyalar g‘oyasini ilgari surgan. Bu lokal sivilizatsiyalarning har biri paydo bo‘lish, o‘rish, halokatga uchrash va inqiroz davrini boshdan kechiradi. Ularni rivojlantiruvchi kuch – “ijodiy elita” bo‘lib, u “sust ko‘pchilikni” erashtirib yuradi. G‘arb ziddiyatlar va konfliktlardan faqat ma’naviy yangilanish orqaligina chiqishi mumkin, deb ta’kidlaydi.

Lokal sivilizatsiyaning bosqichlari: paydo bo‘lish, o‘rish, halokat, inqiroz, o‘lim.
U 6 ta sivilizatsiyani sanab o‘tadi: Xitoy, Hindiston, Vizantiya, Islom, Rossiya, G‘arb.

Savollar:

Tarixiy jarayon tushunchasi haqida so‘zlab bering?

Tarixiy jarayonlarni tushinishda formatsiya yondashuvining o‘ziga xos jihatlari haqida ma’lumot bering?

Sivilizatsiya yondashuvining yutuq va kamchiliklari nimalardan iborat?

Sivilizatsiya yondashuvi nazariyasining asoschilari va ularning qarashlariga nisbatan munosabatingiz?

4-ma'ruza. Tadqiqotlarda fanlararo yondashuv

Maqsad: Tarixiy antropologiya va yangi ijtimoiy tarix borasida, shuningdek, sinergetika – bilishda fanlararo yondashuv uslubi haqida ma'lumot berish.

Tayanch so'z va iboralar: fanlararo yondashuv, tarixiy antropologiya, yangi ijtimoiy tarix, intellektual tarix, harbiy tarixiy antropologiya, sinergetika, bifurkatsiya, fluktuatsiya, attraktor.

Tarixiy antropologiya va yangi ijtimoiy tarix

Oxirgi yuz yillikda tarix fani rivojlanishida ma'lum bir davriylikni ko'rish mumkin. XIX asr oxirida jahon tarixshunosligida pozitivizm hukmronlik qilgan, buyuk voqealar va buyuk kishilar haqida hikoyalar tarixni yozishning keng tarqalgan shakli bo'lgan. Tadqiqotchilar diqqat markazida davlat tuzilishi, boshqaruvi va uning rahbarlari, siyosiy harakatlar va qo'zg'olonlar, umuman siyosiy tarix ustunlik qilgan. XX asrning dastlabki o'n yilliklarida Germaniyada Karl Lamprext, Fransiyada Lyusen Fevr va Mark Blok, Buyuk Britaniyada Lyuis Nemir va Richard Touni kabi tarixchilar “eski” voqeaviy tarix tarafdorlaridan farqli o'laroq o'z g'oyalari ilgari sura boshlagan. 1950-yillarda “yangi tarix”: struktura tarixi, iqtisodiy va ijtimoiy tarix, “katta uzoqlik” (Fernan Brodel ta'biri bilan aytganda, la longue duree) vujudga keldi. Ikkinchi jahon urushidan keyin miqdoriy, matematik usullardan (kliometriya) keng foydalanila boshladi. Jahon tarixshunosligidan yangi paradigma mustahkam o'rin olganidan so'ng omma tarixi o'rganilib, inson chetda qolib ketayotganligi, tarix shaxssiz bo'lib qolayotganligi haqidagi fikrlar paydo bo'la boshladi.

Yirik medievist olim Jorj Dyubining e'tirof etishicha, 1960-yillarda fransuz tarixchilari “iqtisodiy tarix imkoniyatlari”ga, aniqroq qilib aytganda, iqtisodiy determinizm imkoniyatlariga ishonchlarini

yoʻqotib, mentallik tarixiga murojaat qila boshladilar. Uning dastlabki koʻrinishlari L.Fevr va M.Blok asarlarida paydo boʻldi, ular ijtimoiy antropologiya yutuqlari bilan qiziq boshladilar. Bundan tashqari, mustamlakalar parchalanishi davridan soʻng Fransiyaga Afrikadan qaytib kelgan etnologlar oʻz tadqiqot usullarini anʼanaviy madaniyatga qoʻllay boshladilar, Fransiyada etnologiya vujudga keldi va u fransuz tarixchilarining yangi avlodi tanlayotgan mavzu va yondashuvlarga katta taʼsir koʻrsatdi⁴⁵.

Bunday burilishlar boshqa davlatlarda, xususan, Buyuk Britaniya va AQSHda ham vujudga keldi. "Past and Present" jurnali atrofida toʻplangan Buyuk Britaniya tarixchilari (Edvard P.Tompson, E.Xobsbom va boshqalar) tadqiqotchilar eʼtiborini ijtimoiy-iqtisodiy strukturalarni oʻrganishdan ommaviy ong va feʼl-atvor, oʻzini tutishni tahlil qilishga qaratishda katta eʼtibor berdi. Buyuk Britaniya ijtimoiy antropologiyasi taʼsiri natijasida keyinchalik AQSHda yangi madaniy tarix vujudga keldi. Shu yoʻnalishda AQSHda N.3.Devis tadqiqotlar olib bordi⁴⁶.

Fanda prioritetlar oʻzgarishi natijasida 1970-yillar boshlarida tarixchilar "voqealar qaytgani" haqida gapira boshlaydilar va siyosiy tarix yana keng tadqiq qilina boshlaydi, 1980-yillar boshlarida ilmiy biografiya rukni yana urf boʻla boshladi, tarixda noyoblik va individuallikka qiziqish kuchaydi⁴⁷. Tarixiy antropologiya taʼsiri natijasida biografiya va siyosiy tarix fanga "yangilanib" kirib keldi.

⁴⁵ Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991. – С. 53-55.

⁴⁶ Davis N. Z. Society and Culture in Early Modern France. – Stanford, 1975; Davis N. Z. Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France. – Stanford, 1987; Davis N. Z. The Gift in Sixteenth-Century France. – Madison; London, 2000; Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // Одиссей. Человек в истории. М., 1990. – С.167-181.

⁴⁷ МДХ давлатларидан Россияда 1997 йилдан "Казус: Индивидуальное и типичное в истории" номли альманах чоп этилмакда.

“Tarixiy antropologiya” atamasi 1970-yillarning boshlaridan boshlab G‘arbda tadqiqotning yangi yo‘nalishi sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib, insonning tarixdagi haqiqiy rolini tushunish uchun “qiyofaga ega bo‘lmagan” mental tizimlar yetarli emasligi aniq bo‘lib qoldi. Shuningdek, bu davrga kelib hamkor fan bo‘lgan psixologiya ham tarixda insonning xatti-harakati, uning ijtimoiy hayoti va munosabatlari mexanizmlari sabablarini o‘rganish uchun yetarli emasligi tushunib yetildi. Demak, tarixiy antropologiya tarix fanining yangilanishga bo‘lgan ichki ehtiyoji natijasida vujudga keldi. Yangilanishning vositalaridan biri o‘zaro yaqin fanlarning, avvalo, ijtimoiy va madaniy antropologiya, shuningdek, sotsiologiya, lingvistika yutuqlaridan foydalanish bo‘ldi. Gumanitar fanlarning yangi paradigmasi bo‘lgan tarixiy antropologiya tarixiy tadqiqotlarda inson omilini kuchaytirish bilan birga tarixda alternativlikni (bir-biriga zid ikki xil yo‘l), dunyoning turli nuqtalarida va alohida hududlarda muhim jarayonlarning shakllaridagi xilma-xillikni ko‘rsatadi.

A.Byurger 1978-yilda “Yangi tarix fani” ensiklopediyasida tarixiy antropologiya tarix fani rivojlanishining hozirgi vaqtiga to‘g‘ri kelib, uning alohida bir bo‘limini tashkil qilmaydi, deb ta’kidlaydi. Tarixiy antropologiya tomonidan o‘rganilayotgan mavzular tarix fanining boshqa sohalari tadqiqot predmetini tashkil qilishi mumkin. Ammo tarixchi-antropologni avvalo, tarixiy evolutsiyaning inson omili qiziqtiradi, insonning xatti-harakati, uning o‘zgarishi kabi muammolar qiziqtiradi⁴⁸. Tarixiy antropologiyani J.Le Goff yanada kengroq ta’riflaydi: “Tarixiy antropologiya tarixning ommaviy umumiy konsepsiyasini o‘zida aks ettiradi. U mentalitet, moddiy hayot, kundalik hayotni o‘rganib, “yangi tarix fani”ning barcha yutuqlarini qamrab oladi⁴⁹. Tadqiqotchilar tarixiy antropologiyaning

⁴⁸ Бюргер А. Историческая антропология // История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – С. 32.

⁴⁹ Кромм М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному

fanlararo xarakterga ega ekanligi, boshqa ijtimoiy fanlar, ayniqsa, etnologiya bilan o'zaro ta'sirga egaligi haqidagi fikrga bir ovozdan qo'shiladi. Nihoyat, tarixiy antropologiya o'z xususiyatiga ham ega bo'lib, ular asosiy e'tiborni kundalik hayotning ramziy ifodasiga, hayot tarziga, odatlariga, xatti-harakatiga, marosim, udumlariga qaratadi⁵⁰.

"Tarixiy antropologiya" bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan, aniq chegaraga ega bo'lmagan ilmiy yo'nalishlarning, avvalo, mentallik tarixi (Fransiya), "yangi madaniy tarix" (AQSH), mikrotarix (Italiya), kundalik hayot tarixi (Germaniya) yig'indisidan iborat. Mikrotarix va kundalik hayot tarixi tarixiy antropologiyani tanqid qilish natijasida undan "o'sib chiqdi". 1970-yillarda uning vujudga kelishi tarixiy jarayonlarning g'ayriixtiyoriy ravishda ro'y berishi haqidagi tasavvurlarga qarshi tarixda alohida va noyob voqea-hodisalarga e'tiborning kuchayishi bilan bog'liq edi.

1950–1960-yillarda fanlararo yondashuv unchalik katta yangilik emas edi, chunki XIX asr oxirida o'zaro yaqin fanlarga murojaat qilish tajribasini ba'zi tadqiqotchilar qo'llay boshlagan. 1930-yillarda "Annallar" maktabi asoschilari fanlararo yondashuvni tadqiqotlarda qo'llashni keng targ'ib qila boshladi. XX asr o'rtalarigacha fanlararo yondashuvni faqat ba'zi tadqiqotchilar qo'llagan bo'lsa, ikkinchi jahon urushidan keyin uni qo'llash ommaviy tus ola boshildi, asta-sekin jiddiy ilmiy tadqiqotlar qoidasiga aylandi. Bundan tashqari, qaysi fanlar bilan aloqa qilish masalasida farq mavjud bo'lgan degan savol tug'ilsa, agar XX asr boshlarida tarix geografiya, sotsiologiya, iqtisod, psixologiya fanlari bilan aloqa qilgan bo'lsa, 1960–1980-yillarda tarixchilar fanlararo yondashuvda antropologiya, demografiya va lingvistikaga ko'proq e'tibor bera boshlangan deb javob berish mumkin⁵¹. Ta'kidlash joizki, jahonda
курс. – СПб., 2000. – С. 32.

⁵⁰ Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2000. – С. 35-36.

⁵¹ Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медицине // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 170.

mustamlakalar parchalanishi davrida tarixga antropologiyaning ta'siri vujudga kelishi bejiz emas, u tarix fanini yevroposentrizmdan xalos qilishda, shuningdek, ma'rifatparvarlik davridan buyon mavjud bo'lgan insoniyatning rivojlanish yo'li universalligi va bir chiziqli harakati to'g'risidagi qarashlardan voz kechishda muhim rol o'ynadi. Uning o'rniga tarixda muqobillikni tan oluvchi, dunyoning turli burchaklarida yuz berayotgan muhim jarayonlarning turli shakllarini tan oluvchi yangi paradigma vujudga keldi. Tarixiy antropologiya ko'p shakllikning va hududiy farqlarning muhimligini alohida ta'kidlovchi yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Tarixiy antropologiyaga yaqin bo'lgan va vujudga kelish jarayonida uning kuchli ta'siriga uchragan tarixiy tadqiqotlarning yana bir istiqbolli yo'nalishlaridan biri yangi intellektual tarix hisoblanadi. G'oyalar tarixi intellektual tarixning an'anaviy predmeti bo'lishda davom etsa-da, uning tadqiqot doirasi ancha kengaydi va bitta ilmiy paradigмага tayanmaydi⁵². An'anaviy intellektual tarixdan farqli ravishda u faqat mazmun va shaklni emas, balki intellektual faoliyat sharoitini, davr intellektual iqlimini o'rganadi va tafakkur tarixini ijtimoiy-madaniy bog'liqlikda tadqiq etadi. L.P.Repina ta'kidlashicha, "Hozirgi intellektual tarixning vujudga kelish shart-sharoiti bir tomondan, g'oyalar va g'oyalar yig'indisi o'rtasidagi o'zaro aloqa bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan "yangi madaniy tarix" 1970–1980-yillarda tarixshunoslikda mavjud bo'lgan fikrlashning binar (ikkili) modeli ancha murakkab va harakatchan model bilan almashadi...."⁵³.

Antropologiya yo'nalishiga ega bo'lgan tarixiy tadqiqotlarning metodologiyasi yangi ijtimoiy tarix hisoblanadi. U XX asrning oxirgi o'n yilligida an'anaviy ijtimoiy tarix transformatsiyasi asosida il-

⁵² Репина Л.П. Интеллектуальная история сегодня // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Под ред. Л.П.Репиной и В.И.Уколовой. Вып. 2. – М., 2000. – С. 8.

⁵³ Репина Л.П. Интеллектуальная история сегодня // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Под ред. Л.П.Репиной и В.И.Уколовой. Вып. 2. – М., 2000. – С.9-10.

miy bilimlarning antropologiyazatsiyalashuvi ta'sirida paydo bo'ldi. An'anaviy ijtimoiy tarixdan farqli ravishda uning diqqat markazida ijtimoiy tizim va jarayonlar emas, balki "rivojlanayotgan jonli ijtimoiy organizmning hujayrasi sifatida" inson turadi⁵⁴. Ijtimoiy jarayonlarni o'rganish rakursi o'zgardi: tarixni "yuqoridan" turib, "dunyoning kuchli kishilari" idrok qilishi va rasmiy diskurs orqali o'rganishdan voz kechildi, turli davrlarda oddiy insonlar hayoti "pastdan" va "ichkuridan" o'rganila boshladi. Shuningdek, ijtimoiy borliq shakllari, hokimiyat institutlari va ular o'rtasidagi munosabatlar, insonlarning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va roli tadqiq etiladi. Shunday qilib, ijtimoiy tarixda inson ijtimoiy-madaniy amaliyoti va inson xatti-harakatining (kundalik hayotda insonlarning o'zaro munosabati va hokimiyat bilan munosabati; oila, nikoh, bolalar tug'ilishi va tarbiyasi muammolari; jinslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, ta'lim, moddiy jihatdan ta'minlanganlik, dam olish va boshqalar; yashashning har kunklik muammolarini hal qiluvchi ijtimoiy muassasalar, jamiyatning moddiy ta'minlanganligi, axloqiy va psixik jihatdan salomatligi; ichkilikbozlik, jinoyatchilik, narkomaniya muammosi; e'tiqod ramzlari, ijtimoiy ong afsonalari, marosimlar, suhbat amaliyoti, folklor va boshqalar) ijtimoiy sabablari oldinga chiqadi⁵⁵.

Yangi ijtimoiy tarix nazariy jihatdan germenektika, lingvistik, til nazariyasi va diskurs tamoyillariga asoslanadi, ular metodologik sintezni amalga oshirish, fanlararo tadqiqot vazifalarini ado etish imkoniyatlarini yaratadi. Mikrotahlilga, jamiyatdagi mikro darajada tarixiy sintezga katta o'rin berilgan. Yangi ijtimoiy tarix manbashunosligida shaxsiy xarakterdagi manbalarga katta e'tibor berilgan. Bundan tashqari, kishilarning davlat va jamiyat institutlari bilan bevosita munosabatini aks ettirgan manbalar gu-

⁵⁴ Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып.1. – М., 1998.– С.108.

⁵⁵ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения / Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – М., 2000. – С.78-79.

ruhi alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning ichida xatlar, murojaatnomalar, arizalar, shikoyatlar, shaxsiy ishlar, sud-tergov materiallari va jamoa biografiyani (prosopografiya) tuzish uchun xizmat qiluvchi shu turdagi boshqa hujjatlar katta o‘rin tutadi. Sovet davri tarixini o‘rganishda doimiy ravishda turli siyosiy tashkilotlar tomonidan tuzilgan jamiyatdagi kayfiyat haqidagi ma’lumotlar va xabarlar, tekshirishlar, “tozalashlar”, nazorat komissiyalari materiallari jamiyatdagi soxta holat emas, haqiqiy ahvol haqida tasavvur beradi⁵⁶.

Ijtimoiy tarix tarixdagi ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etishga yordam beradigan eng qulay usullardan biridir. Lekin shu bilan birgalikda, ijtimoiy tarix ushbu jarayonlarni yoritishda faqatgina tarixiy ijtimoiy muhit bilan chegaralanmasdan, balki uni ijtimoiy hayotga ta’sir etuvchi boshqa sohalar bilan hamkorlikda qo‘llashga to‘g‘ri keladi. Chunki ijtimoiy jarayonlar iqtisodiy, madaniy hamda boshqa sohalardagi jarayonlarga bevosita bog‘liqdir. Bunday ishlardan biri Paolo Sartori muharrirligida chop etilgan ilmiy to‘plam hisoblanaadi. Unda tarixda iqtisodiy va yuridik sohalardagi o‘zgarishlar orqali hududdagi ijtimoiy hayot yoritib beriladi. Ya’ni bunda ijtimoiy tarix faqatgina ijtimoiy jarayonlarni emas, balki iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalardagi tarixiy jarayonlarni tadqiq etishda muhim tarixiy tadqiqotlardan biri ekanligi ko‘zga tashlanadi⁵⁷.

Yangi yo‘nalishdagi fanlararo tadqiqotlar sirasiga harbiy tarixiy antropologiya ham kiradi, u urushlarni tadqiq qilishga ixtisoslashmagan, aksincha turli ijtimoiy-gumanitar fanlarning bu haqdagi bilimlarini integratsiya qilishga qaratilgan. Ushbu yo‘nalishda tadqiqot olib boruvchi olimlardan biri E.S.Senyavskaya, urush o‘ziga xos ijtimoiy voqelik bo‘lib, unda jamiyatdagi ekstremal holat, jamiyatning boshqa ijtimoiy kuchlarga qarshiligidagi ahvoli namoyon bo‘ladi,

⁵⁶ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения / Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – М., 2000. – С. 85.

⁵⁷ Explorations in the social history of modern Central Asia (19th-early 20th century), ed. Paolo Sartori, Leiden-Boston, 2013. – 333 p.

shuning uchun uni o'rganishda maxsus yondashuvlar va usullar talab qilinadi. E.S.Senyavskaya tadqiqotchilar oldiga urushlardagi umumiylik va xususiylilikni, faqat armiyaga emas, balki jamiyat a'zolarining psixologiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, barcha ijtimoiy kategoriyalarning qadriyatlarini, tasavvurlari, e'tiqodlari, an'analari va odatlarini urushning kelib chiqishi, borishi, yakunlanishi va oqibatlari bilan bog'liq holda tahlil etish vazifasini qo'yadi. Buning uchun tarix, harbiy fan, psixologiya, sotsiologiyaning fanlararo kooperatsiyasi asosida tadqiqot olib borish talab etiladi⁵⁸.

Oxirgi 20 yillarda O'zbekiston tarixchilari ham fanlararo yondashuv usullaridan foydalangan holda tadqiqotlar yaratishga harakat qilmoqdalar. Jumladan, O'zbekistonda urbanizatsiya, migratsiya va demografiya jarayonlarini o'rganishda iqtisodiyot, geografiya, sotsiologiya fanlari usullarini qo'llagan holda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda⁵⁹.

XX asr oxiri – XXI asr boshlaridagi tarixiy jarayonlarga jahon xalqlari hayotidagi qadriyatlar va ijtimoiy-siyosiy tuzumidagi qat'iy o'zgarishlar xos bo'lib, bu davr tarixini o'rganish ham tadqiqotchilardan fanlararo yondashuvni talab etadi. Jumladan, O'zbekistonning eng yangi tarixini o'rganish ham Vatan tarixshunosligi va u bilan bog'liq fanlar oldiga katta vazifalar qo'yadi. Hozirgi zamon jarayonlarini tadqiq etish ijtimoiy-gumanitar fanlarning, xususan, tarix, siyosatshunoslik, xalqaro munosabatlar, iqtisod, sotsiologiya, geografiya,

⁵⁸ Сенявская Е. С. 1941-1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. – М., 1995; Ўша муаллиф. Человек на войне. Историко-психологические очерки. – М., 1997; Ўша муаллиф. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

⁵⁹ Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность [Отв. Ред. Р.Х.Муртазаева]. – Ташкент, 2007; Агзамова Г. Узбекистон шаҳарлари XVI-XIX асрнинг ўрталарида. – Тошкент, 2014; Зияева Д. Узбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. – Тошкент, 2013; Шадманова С. Узбекистон шаҳарларидаги трансформация жараёналари (1917-1941 й.). – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2014; Муртазаева Р. Миграционные процессы в Узбекистане в конце XX – начале XXI веков: исторические события и новые тенденции. – Германия: Lambert, 2015. ва бошқалар.

psixologiya, antropologiya kabi fanlarning ishtirokidagi vazifalardan biridir. Bu soha vakillari o'z tadqiqotlarida nafaqat yangi konseptual yondashuvlardan, balki zamonaviy tadqiqot usullaridan ham foydalanadi⁶⁰. Tadqiqotchilar asosan komparativ va kompleks tahlil usullarini qo'llash bilan birga fanlararo yondashuvdan ham unumli foydalanishmoqda.

Eng yangi tarix jamiyatda kechayotgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar haqida asosiy bilimlarni berishga, zamonaviy ijtimoiy ahvolni baholashda o'z qarashini shakllanti-

⁶⁰ Касымов А., Васькин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. – Ташкент: Ўзбекистон, 1994. – 112 с.; Фарманов Р. Ўзбекистон Республикаси сиёсий тизимининг шаклланиши ва Фарб тажрибаси.- Ташкент: ТДПУ, 2004. – 292 б.; Шарапова С.Ш. Внешняя политика Республики Узбекистан: культурно-исторический и социальные факторы. – Ташкент, 2000; Нуриддинов Э.З. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Ташкент: Чулпон, 2002. – 216 с.; Муминов А. Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг халқаро-хуқуқий муносабатлари. – Тошкент, 2003. – 210 б.; Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2004. – 172 с.; Саидов А.Х. Межпарламентские организации мира. – М.: Международные отношения, 2004. – 351 с.; Гуломов Х., Татыбаев А. Центральная Азия и мировая история. – Ташкент, 2004. – 22 с.; Қирғизбоев А. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги. – Тошкент: Фан, 2004. – 280 б.; Алимов Р. Центральная Азия: общность интересов. – Ташкент: Шарк, 2005 – 464 с.; Сафаев С. Марказий Осиё геополитикаси. – Тошкент, 2005; Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2005. – 153 с.; Касымова Н., Жураев С. Проблемы современных международных отношений. – Ташкент: Академия, 2008; Кучаров Ч.Ш. Марказий Осиёнинг минтакавий интеграциоон жараёни муаммолари. – Тошкент: Фан, 2007. – 203 б.; Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Ташкент, 2008. – 202 с.; Парамонов В., Строков А., Столповский О. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность. – Бишкек, 2008. – 155 с.; Рахимов М. Международное сотрудничество Узбекистана в контексте обеспечения стабильности и устойчивого развития в Центральной Азии. – Ташкент: Yangi Nashr, 2011. – 232 с.; Стратификационные процессы общества Узбекистана в контексте исторических процессов. Отв. ред. Рахимов М.А. – Ташкент: Навруз, 2014. – 275 с.; Рахимов М.А., Рахматуллаев Ш., Турсунова Р., Назаров Р. Очерки новейшей истории Республики Узбекистан. – Ташкент: Адабиёт учкунлари, 2016. – 375 с.; Рахимов М. Узбекистан – 25 лет независимости // Центральная Азия - 25: мысли о прошлом, проекция будущего. – США: Университет Дж. Вашингтона, 2017. – Стр.12-15; Rakhimov Mirzokhid. New priorities of Uzbekistan // Journal of International affairs SIPA Columbia university. <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/new-priorities-uzbekistan>.

rishga yordam berishdan hamda jamiyatdagi tarixiy jarayonlarni jahondagi jarayonlar bilan bog‘lashga yordam berishdan iboratdir. Uning uchun esa fanlararo to‘siqlarni olib tashlash, boshqachasiga aytganda fanlararo sintezni amalga oshirishga harakat qilish lozimdir⁶¹. Jumladan, Markaziy Osiyoda zamonaviy xalqaro munosabatlar dinamikasi va tarixiy manbai masalasini kengroq tadqiq etish maqsadida manbalar va adabiyotlarni o‘rganish bilan birga sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazilib, hudud respublikalari, xorijiy mamlakatlar, xalqaro va hududiy tashkilotlar vakillari bilan suhbatlar olib borildi. Ushbu yondashuvdan foydalanish rasmiy manbalar bilan birgalikda ekspertlar fikr-mulohazalari hamda voqea ishtirokchilarining xotiralaridan foydalanish imkonini beradi⁶². Tarix fanlari doktori, prof. M.A.Rahimovning fikriga ko‘ra, XX oxiri –XXI asr boshlari tarixi uch bosqichli asosda, ya’ni milliy, hududiy va global jihatdan tahlil etilishi lozim⁶³. Uning ta’kidlashicha, eng yangi tarixni tizimli va kompleks ravishda tadqiq etish O‘zbekistonda davlat va jamiyat rivojlanishidagi yo‘nalishlarni aniqlash va oldindan aytish imkonini beradi⁶⁴.

Zamonaviy tarixning murakkab va ziddiyatli jarayonlarini tahlil etish uchun tadqiqotchilar jahon tarixshunosligida qo‘llanilayotgan

⁶¹ Новейшая история Республики Узбекистан. Учебник для вузов. – Ташкент, 2017. – С. 6-7.

⁶² См. Рахимов М. Международное сотрудничество Узбекистана в контексте обеспечения стабильности и устойчивого развития в Центральной Азии. Изд. – Ташкент: Yangi Nashr, 2011. – С.232.

⁶³ См. Mirzokhid Rakhimov, Reimund Seidelmann, Sinatillo Jonboboev. Central Asia today: Countries, Neighbors, and the Region. – Frankfurt/Berlin/Bern/Brussels, New York/Oxford/Vienna: Peter Lang Publishing House, 2014. – P. 435.

⁶⁴ См. М.Рахимов. Современная история взаимоотношений Узбекистана и стран Центральной Азии с ведущими государствами мира. – Ташкент: Адабиёт учкунлари, 2016. – 224 с; Rakhimov Mirzokhid. Post-Soviet transformations and the contemporary history of Uzbekistan // Uzbekistan: political order, societal changes, and cultural changes. – USA: The George Washington University, 2017. – Pp.10-15; Рахимов М. Узбекистан – 25 лет независимости // Центральная Азия - 25: мысли о прошлом, проекция будущего. – США: Университет Дж. Вашингтона, 2017.

yangi tadqiqot usullaridan foydalanish zaruriyati mavjuddir.

2. Sinergetika – bilishda fanlararo yondashuv uslubi

Zamonaviy dunyodagi o‘zining murakkabligi bilan xarakterlanadi. Murakkablik ko‘p qirrali tizim bo‘lib, u yangi metodologik normalarga asoslangan yangi usullar bilan tadqiq etishni taqozo etadi⁶⁵. Dunyodagi ana shunday murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik jarayonlarni o‘rganish zaruriyati natijasida “sinergetika” ilmiy bilish yondashuvi sifatida zamonaviy fan tizimida o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘lib bormoqda.

“Fanda ikki turdagi tizimlar o‘rganiladi. Birinchisi oddiy va ikkinchisi murakkab tizimlardir. Zamonaviy fan asosan murakkab tizimlarni o‘rganmoqda. Murakkab tizimlarga ijtimoiy, iqtisodiy, biologik, tabiiy tizimlar kiradi. Murakkab tizimlarda elementlar soni ko‘p bo‘lib, ular o‘zaro bog‘lanishda, ta’sirda va hamkorlikda bo‘ladi”⁶⁶. Masalan, inson miyasini olsak, miyada ko‘plab neyronlar mavjud bo‘lib, ular o‘rtasida doimo o‘zaro bog‘lanishlar (sinapslar) mavjud. Shuningdek, bu neyronlar doimo o‘zaro ta’sir va hamkorlikda miyaning faoliyatini ta’minlaydi. Yoki spektaklni olsak, ssenariy muallifi, rejissyor, aktyorlar, texnik xodimlar bir murakkab tizim sifatida faoliyat olib borib spektaklni yaratadilar.

Murakkab tizimlar o‘zida beqarorlik, nochiziqlik, yaxlitlik, o‘z-o‘zini tashkillashtirish, emerjentlik (tasodif) kabi xususiyatlarni namoyish etadi. Moren o‘z tadqiqotida murakkab tizimlarda vujudga kelishi mumkin bo‘lgan sabab oqibatning dialektik kombinatsiyasini ko‘rsatadi va bu kombinatsiyalarni e’tiborga olish boshqaruvda muhim ahamiyat kasb etadi.

⁶⁵ Жалалова Г.О., Абдуллаева М.Н. Трансформация когнитивных возможностей научного познания. Материалы VIII Международной научно-практической конференции. 26-27 декабря 2012 г. Том III. – Москва, 2012. – С.15.

⁶⁶ Жалалова Г.О. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда синергетика методологиясининг имкониятлари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2014. – №1/2 . – Б.151.

Mazkur kombinatsiyalar quyidagilardan iborat:

a) bir xil sabab turli natijalarni keltirib chiqarishi mumkin;

b) turli sabablar bir xil natijalarga olib kelishi mumkin;

d) katta bo'lmagan sabablar ham katta natijalarga olib kelishi mumkin;

e) katta sabablar ham kichkina natijalarga olib kelishi mumkin;

f) ba'zi sabablar teskari natijalarni keltirib chiqarishi mumkin;

g) qarama-qarshi sabablarning natijalari noaniq bo'lishi mumkin⁶⁷.

Chunki murakkab tizimlarni o'rganar ekan, yangi metodologiya, yangi tafakkur zaruriyati vujudga keldi. Klassik metodologiyadagi determinizmga asoslangan metodlar zamonaviy murakkab obyektlarni o'rganish, ular haqida yetarli ma'lumotlar berish imkoniyatiga ega bo'lmay qoldi. Masalan, zamonaviy globallashuv, axborotlashuv jarayonlari, Internetning inson idrokiga ta'siri va h.k.

Murakkab obyektlarni o'rganish fanning o'zida ham integrativ jarayonlarning kuchayishiga olib keldi. Murakkab tizimlarning rivojlanishi, bir holatdan boshqa holatga o'tishi natijasida "Fan obyekt, subyekti, funksiyalari, ularni uzatish, bilimlarni taqdim etish jarayonlarining ham murakkablashuvi⁶⁸ kuzatildi. Natijada soha olimlari yangi metodologiya zaruriyatini angladilar hamda turli metod va metodologiyani taqdim eta boshladilar. Mashhur fransuz tarixchi-metodologi M.Emarning fikriga ko'ra, bugungi kunda tarix fani jamiyatni o'rganuvchi boshqa fanlar tomonidan ilgari surilgan barcha fikrlar va gipotezalar (faraz) uchun ochiq bo'lishi lozim, tarix fanining usullari va masalalar qo'yilishi yangilanib turishi kerak. Ko'rinib turibdiki, murakkab hodisa va jarayonlarni alohida olingan fan metodlari vositasida bilish mumkin emas, shuning uchun fan-

⁶⁷ Морен Э. Метод. Природа природы / Э. Морен. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 464 с.

⁶⁸ Жалалова Г.О. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда синергетика методологиясининг имкониятлари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2014. – №1/2. – Б.152.

lararo yondashuvni rivojlantirish zaruriyati yuzaga keldi.

Fanlararo yondashuv

Fanlararo yondashuv bu – obyektini, har tomonlama, keng qamrovli turli fan, yo‘nalish va sohalar nuqtayi nazaridan tadqiq etishdir. Fanlararo yondashuvning shakllanishi turli bilim sohalarining o‘zaro ta’siri natijasi bo‘lib, zamonaviy fan rivojlanishining qonuniy tendensiyasidir. Unga ko‘ra tadqiqot sohasini chuqurroq va kengroq darajada olib borishi uchun olim boshqa “yetakchi” fan usullari va metodologiyasidan foydalanadi. Olingan ilmiy natijalar yetakchi faning metodologiyasi nuqtayi nazaridan talqin etiladi. Natijada fanlararo yondashuvga asoslangan yangi fan sohaları vujudga keladi. Bunday fanlarga tarix falsafasi, falsafa tarixi, biokimyo, geofizikani misol qilish mumkin. Tadqiq etilayotgan fan sohalarining o‘xshashligi bir fan usullarining boshqa fan sohasiga olib o‘tishga keng imkon beradi. Bu esa olimning o‘z tadqiqotini ijobiy yakunlashiga keng imkoniyat yaratish bilan birga olimlar bir-birini tushunishiga asos bo‘ladi.

Aynan shunday olib o‘tishlar asosida ilmiy tadqiqot sohasida multidissiplinar, interdissiplinar kabi yo‘nalishlar shakllandi. Fanlararo yondashuv, turli sohaviy bilimlardagi aloqadorlik bir obyektini turli nuqtayi nazardan tekshirish zarurati tug‘ilganda yuzaga keladi. Aytish mumkinki, fanlararo yondashuv rivoji zamonaviy fanda shu vaqtgacha erishilgan bilimlarni sistemalashtirish, ularni bir-biri bilan bog‘lash, muayyan shaklga solish, amaliyotga tatbiq etish, nazorat qilish kabilar bilan belgilanadi.

Fanlararo yondashuvni fan tarixida birinchi bo‘lib qo‘llagan kibernetika asoschisi olim N.Viner hisoblanadi. Fanlararo yondashuv muammosining ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Masalan, o‘rta asrlar Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Muso Xorazmiylarning ilmiy faoliyatida o‘ziga xos fanlararo yondashuvning ba’zi bir ko‘rinishlari yaqqol namoyon bo‘lishini kuzatishimiz mumkin.

“2002-yili iqtisod sohasida Nobel mukofotiga psixolog D.Kaneman sazovor bo‘ladi. U o‘z tadqiqotida iqtisod fani va psixologiyaning in-

tegratsiyasi nihoyatda muhim ekanligini eksperimental tarzda isbotluydi. Olim tadqiqotida beqarorlik davrida iqtisodiy subyektlarning, ya'ni insonning qaror qabul qilish muammosini o'rganadi. Kanemen tadqiqotlari ko'rsatadiki, inson beqaror vaziyatlarda intuitiv qarorlar qabul qiladi. Bu klassik iqtisodiy nazariyalarga tamomila zid edi. Chunki klassik iqtisodiy nazariyalarda iqtisodiy subyekt ratsional qarorlar qabul qilishi ko'zda tutilar edi. Natijada bugungi kunda iqtisodiy psixologiya fani shakllanmoqda. Bu psixologiyaning bir yo'nalishi bo'lib, insonning tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyat va insondagi psixik jarayonlarni o'rganadi. Iqtisodiy psixologiyaning predmetini iqtisodiy faoliyatning psixologik qonuniyatlari va iqtisodiy munosabatlarning subyektlari bo'lgan insonlarning o'zaro munosabatlari tashkil etadi. Iqtisodiy psixologiyaning vazifasi iqtisodiy reallikni psixologik baholash va iqtisodga ta'sir qiluvchi nazariya va amaliyotni ishlab chiqishdan iboratdir.

D.Kanemanning tadqiqoti "moliyani boshqarish mumkin emas" degan fikrdan yiroq. Iqtisodiy munosabat va jarayonlarda subyektning kognitiv xususiyatlarini ham e'tiborga olish zarurligi isbotlandi. Buning natijasi o'laroq, moliyani boshqarishda investitsiya maslahatchilari va psixoterapevtlarning yordam berishi mumkin ekanligi amaliyotda o'z isbotini topmoqda. Shu sababli G'arbdagi ko'plab investitsiya maslahatchilari bugungi kunda psixologiya bo'yicha ham tayyorgarlikdan o'tmoqdalar. Masalan, Garvarddagi meditsina maktabida psixoterapiya va investitsiya konsaltingi ham o'qitiladi. Investorlar uchun treninglar, telefon maslahatlari olib boriladi. Beqarorlik vaziyatlarida investitsiyaga oid qarorlarni qabul qilishdagi psixologik xususiyatlar va xatolarni tushunish, turli stress holatlarini bartaraf etishga oid adabiyotlar nashr etiladi. Bu fanlararo vondashuvning iqtisodiy fanlarda namoyon bo'lishidir⁶⁹. Olimning

⁶⁹ Жалалова Г.О.Илмий ва ижтимоий ғояларнинг жамият ривожланишидаги аҳамияти / Мустақиллик ва ғоялар фалсафасининг назарий методологик асослари (монография). Абдуллаева М.Н., Саффарова Н.О., Саффарова Г.Ғ., Жалалова Г.О., Ниязимбетов М.К., Усмонов Ф.Н. –

izlanishlari ishbilarmonlik, biznes sohasidagi inson faoliyatini kognitiv psixologiya metodlari asosida o'rganishni boshlab berdi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, zamonaviy fan tizimi tobora murakkablashib, transformatsiyaga uchramoqda, yangi metodologiya, yangi ilmiy tafakkur shakllanib bormoqda.

Ikkinchidan, zamonaviy reallikning beqarorligi, ehtimoliyligi, murakkablik barcha jabhalarda namoyon bo'lmoqda. Shu sababli insoniyatga zamonaviy murakkab makonda faoliyat olib borish uchun yangi bilish usullari zarurdir. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, fanlararo yondashuvning rivojlanishi, uning olimlar tomonidan qo'llanishi uchun birinchidan, jamiyatning ilmiy salohiyati yetarlicha yuqori bo'lishi lozim. Ikkinchidan, buning uchun ma'lum moddiy, ilmiy texnikaviy shart-sharoitlar talab etiladi⁷⁰.

Fanlararo yondashuv g'oyalarining rivojlanishi turli fan sohalariga asoslangan sinergetika yoki murakkab tizimlar nazariyasida namoyon bo'ldi. Sinergetika XX asrning to'rtinchi choragida paydo bo'ldi. Sinergetika atamasi qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan bo'lib, birgalik, birlashgan holda, hamkorlik, ko'maklashish, ishtirok etish, yordam berish degan ma'nolarni anglatadi. Sinergetika yuqorida ko'rib o'tilgan murakkab tizimlarni o'rganadi. Murakkab tizimlar beqaror, o'zgaruvchan bo'ladi. Ilmiy bilishning an'anaviy sohalaridan tashqari sinergetika har qanday tabiatga ega bo'lgan tizimni emas, balki beqaror tizimlar evolyutsiyasining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Masalan, jamiyatda sodir bo'layotgan inqiloblar, transformatsiya, modernizatsiya jarayonlarini sinergetika metodologiyasi asosida tadqiq etish samarali ilmiy natijalar beradi. Chunki jamiyat bu metodologiyada yaxlit murakkab tizim sifatida olinadi, ijtimoiy o'zaro bog'lanishlar, strukturaviy o'zgarishlar e'tibordan chetda qolmaydi.

Nobel mukofotining laureati, belgiyalik fizik – kimyogar olim

Тошкент: Наврӯз, 2014. – Б. 99 -94.

⁷⁰ Жалалова Г.О.Илмий ва ижтимоий ғояларнинг жамият ривожланишидаги аҳамияти / Мустақиллик ва ғоялар фалсафасининг назарий методологик асослари (монография). Абдуллаева М.Н., Саффарова Н.О., Гаффарова Г.Ғ., Жалалова Г.О., Ниязимбетов М.К., Усмонов Ф.Н. – Тошкент: Наврӯз, 2014. – Б. 96 - 97.

I.Prigojin va uning shogirdlari tadqiqotlari asosida tartib va tartibsizlikning vujudga kelishi jarayonini tizimli yondashuv yordamida o'rganuvchi butun bir fanlararo yondashuv paydo bo'ldi. Nemis olimi G.Xaken 1973-yilda o'z-o'zini tashkil etish muammolariga bag'ishlangan birinchi konferensiyada nutq so'zlab, mazkur yo'nalishga "sinergetika" atamasini berdi.

Xaken "sinergetika"ni nafaqat o'z-o'zini tashkil etish haqidagi, balki "kichik tizimlarning birgalikdagi faoliyati natijasida makroskopik darajada yangi tizimning vujudga kelishi" to'g'risidagi fan sifatida e'tirof etadi. Ikkinchidan, tizimlarning o'z-o'zini tashkil etish umumiy tamoyillarini topishga u turli fanlarni jalb etadi.

Olimning fikricha, turli tabiatli tizimlarning bir xil o'z-o'zini tashkil etish tamoyillari mavjud, demak, tabiiy va ijtimoiy jarayonlarning umumiy aniqlovchilarini topish to'g'risida so'z yuritish lozim. Sinergetika aynan mana shu umumiy aniqlovchilarni topishga yo'naltirilgan.

1980-yillarda Germaniyada bu fan sinergetika (G.Xaken), fransuz tillik davlatlarda – dissipativ tizimlar nazariyasi (I.Prigojin), AQSHda – dinamik tartibsizlik nazariyasi (M.Feygenbaum) deb atalgan. Unda rivojlanish tizimning barqaror holatiga muvofiq ravishda uzoq davrlar izchilligi sifatida tushuniladi. Bifurkatsiyalar bu tizimning tanlov nuqtasi hisoblanadi. Tizim ichidagi beqarorlik shunday nuqtaga yetadiki, tizim oldingi tartibdan yangi tartibga o'tishi zarur bo'lgan nuqtaga kelib qoladi. Ana shu tanlov nuqtasi bifurkatsiyadir. Masalan, mustaqillikning dastlabki yillarida respublikamiz bifurkatsiya nuqtasiga kelgan edi. Ya'ni yangi ijtimoiy tizimga o'tish zaruriyati tug'ilgan edi. Tanlov qilishda bir qancha fluktuatsiyalar (ta'sir qiluvchi omillar) ta'sir etadi. Rivojlanishning mavjud modellari (bozor iqtisodi, respublika iqtisod va h.k.) fluktuatsiya sifatida amal qildi. Fluktuatsiyalar ta'sirida attraktorlar ("o'ziga tortish") muhim ahamiyat kasb etadi. Attraktorlar deganimizda fluktuatsiyalar ichida tizimni o'ziga ko'proq jalb etuvchi ta'sirlar tushuniladi. O'zbekiston uchun mustaqillikning dastlabki davrlarida "O'zbek modeli" ana shunday attraktor sifatida amal qildi. Rivojlanishning bosqichma-bosqich borishi, "shok terapiyasining" qo'llanmasligi kabi xususiyatlar "O'zbek modelining" jami-

yatimizda barqarorlikni ta'minlashiga xizmat qildi.

O'rganilayotgan tizim holatini ular beqaror rivojlanayotgan vaqtda, bifurkatsiyalar nuqtasida avvaldan ayta bilmaslik tadqiqotchilar e'tiborini jalb qiladi. Bunday davrda jarayonga tasodifiy fluktatsiyalar kuchli ta'sir ko'rsatadi, aksincha, "muvozanat" sharoitidagi katta fluktuatsiyalar tarixiy jarayonlarga kam ta'sir ko'rsatadi. Bifurkatsiya nuqtasi yaqinida paydo bo'lgan "tartibsizlik" umuman tartib yo'qolishini bildirmaydi, aksincha, jarayon dinamikasi ichki ko'rinishga ega bo'ladi. "Tartib parametri tizimning harakatini belgilaydi"⁷¹ Masalan, jamiyatni oladigan bo'lsak, undagi tartiblar insonlarga katta ta'sir qiladi, faoliyatimizni belgilaydi. Yoki fandagi paradigmalarni fanning tartib parametrlari sifatida ko'rish mumkin. Buni bilish o'rganilayotgan jarayonning rivojlanishiga prognoz qilish mumkin bo'lmagan tasodifiy holatlarning ta'sirini tadqiq etishda tarixchilar uchun muhimdir.

Akademik N.N.Moiseyev fikriga ko'ra, har qanday murakkab tizimning rivojlanishi qandaydir attraktorda, ya'ni tizimning muvozanat holatidagi "tortish sohasi", "maqсуди"da ro'y beradi. Ya'ni "attraktor" tushunchasi murakkab tizimning qandaydir strukturaga (maqsadga) intilishini bildiradi⁷². Masalan, "zamonaviy fandagi antropologik buri-lishni fandagi "attraktor" sifatida tushunishimiz mumkin"⁷³. Murakkab noxizizli tizimlar bir qancha attraktorlarga ega bo'lishi mumkin. Bir qancha sabablarga ko'ra sharoit birdan o'zgarib ketishi, tizim yangi attraktorga, boshqacha qilib aytganda, evolutsiyaning yangi kana-

⁷¹ Абдуллаева М.Н. Синергетиканинг баъзи бир ғоялари тўғрисида / Илмий ғояларнинг ижтимоий тараккиётдаги фалсафий аҳамияти (илмий - методологик) қўлланма. Ғаффарова Г.Ғ., Жалалова Г.О., Тангиров Н.А., Абдуллаева М.Н. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б.75.

⁷² Абдуллаева М.Н. Синергетиканинг баъзи бир ғоялари тўғрисида / Илмий ғояларнинг ижтимоий тараккиётдаги фалсафий аҳамияти (илмий - методологик) қўлланма. Ғаффарова Г.Ғ., Жалалова Г.О., Тангиров Н.А., Абдуллаева М.Н. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б.75.

⁷³ Жалалова Г.О. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда синергетика методологиясининг имкониятлари // УзМУ хабарлари. – 2014. – № 1/2 – Б.154.

liga o'tishi mumkin. Bu kabi tizimning qayta qurilishi bifurkatsiya deyiladi. Bifurkatsiyadan keyingi holatni avvaldan aytib bo'lmaydi, fluqat bo'lishi mumkin bo'lgan ssenariy yoki rivojlanishning umumiy yo'nalishlari haqida so'z yuritish mumkin. Shunday qilib, har qanday murakkab evolutsiya muvozanatli davrlar ("darvin", evolutsion) bilan kutastrofik qayta qurishlar davri bilan almashib turadi.

Nochiziqlik g'oyasi evolutsiya yo'llarining ko'p variantlilikini, alternativ ekanligini taqozo etadi. Nochiziq tizimlar beqaror vaziyatlardagi tasodifiy ta'sirlarga mutanosiblik bilan munosabatda bo'lmaydi, bu esa bifurkatsiyalarda (evolutsiya yo'llarining tarmoqlarida) fluktuatsiyalar ko'payishiga, beixtiyoriy yuz beradigan o'tishlarga sabab bo'ladi. Ammo bifurkatsiya nuqtalarida ham "to'g'ri kelgan narsa" sodir bo'lmaydi: amalga oshirish mumkin bo'lgan ssenariylar har doim cheklangan va voqeliklar ma'lum bir tartibga kiritilganligi sababli tizim oxirgi holat (attraktor) yo'nalishiga qarab o'zgaradi.

Sinergetika evolutsionizm g'oyalari bilan tarixiy jarayonlarning ko'p variantlilikini mujassamlashtirgan holda tarixda an'anaviy yondashuvlarning cheklanganligini bartaraf etishga yordam beradi.

Sinergetika o'z-o'zini tashkil etish, strukturogenez, tartib parametri, nochiziqlik kabi tushunchalar yordamida tavsiflanadi. Sinergetika ochiq, ya'ni tashqi muhit bilan modda, energiya va axborot almashuvchi tizimlarni o'rganadi.

Tartib parametri tizimdagi elementlarning monand harakatlarining yo'nalishi, ular o'rtasidagi munosabatlar va tizim strukturasi belgilaydi. Tizim o'zgarayotganda, beqaror bo'layotganda ana shu tartib parametrlariga fluktuatsiyalar ta'sir qila boshlaydi.

Dunyoning sinergetik manzarasida ko'pvariantlilik va qaytarilmaslikka asoslangan shakllanish hukm suradi. Masalan, inson organizmiga ham xaos va tartib o'rtasidagi rejim xarakterli bo'lib, determinantlashgan xaos ma'lum bir tartibotni ta'minlashi ta'kidlanmoqda. Olimlarning fikricha, insonning nafas olishi, yurak urishi, uyqu ritmlari, uyg'oqlik holati, garmonal ritmlar, psixik muvozanat va boshqa shu kabi holatlarni barchasiga xaosning ma'lum o'lchovlari kerak bo'ladi. Misol uchun insonning yurak aritmiyasi xavfli, lekin haddan

tashqari tartiblashgan urinish ham uning kasalligidan darak beradi. Shu ma'noda bu olimlarning fikricha salomatlik bu xaos va tartib o'rtasida nozik mutanosiblikda namoyon bo'ladi.

Agar ijodkorning faoliyatini kuzatganda ham tartib va xaos birligi namoyon bo'ladi. Masalan, olim o'z tadqiqotini olib borar ekan, uning shunday davrlari bo'ladiki, faktlar, ma'lumotlar, fikrlarda tartibsizlik kuzatiladi. Ammo ma'lum bir davr o'tgandan keyin bu tartibsizlik holatida ilmiy tadqiqot g'oyasi, yangi ilmiy sifat hosil bo'la boshlaydi. Bu ilmiy ijodda xaosdan tartibga o'tish sifatida baholanishi mumkin. Ammo yangi sifat hosil bo'layotganda sinergetikaga ko'ra ijodkorga turli fluktuatsiyalar, ya'ni o'zga g'oyalar yoki turli moddiy, ma'naviy, jismoniy qiyinchiliklar, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit ta'sir qiladi. Ijodkor ijodidagi bifurkatsiya nuqtasiga yaqinlashadi. Ya'ni shunday nuqtaga keladiki, ijodkor oldida bir qancha tanlov, imkoniyatlar ochiladi. Shulardan birini tanlashiga to'g'ri keladi. Bunday tanlovga tasodif ham katta ta'sir o'tkazishi mumkin bo'ladi.

Fuqarolik jamiyatining rivojlanishini ham sinergetik jarayonlar, jamiyatning o'z-o'zini tashkil etish sifatida ifodalash mumkin. Ma'lumki, fuqarolik jamiyati har bir fuqaroning faolligi, ongliligi, boshqaruvdagi faol ishtirokini talab etadi. Demak, davlat va fuqaro orasida sinergetik jarayonlarda kuzatiladigan teskari aloqadorlik kuzatiladi. Ya'ni fuqaroning faolligi, davlatning rivojlanishiga, davlatdagi rivojlanish fuqaroning manfaatlari asosida olib boriladi. Davlat boshqaruvida tobora fuqaroning faol ishtiroki pirovardida jamiyatning taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Yoki yana bir misol qushlar uchayotganda o'z-o'zini tashkillashtirish yo'li bilan ma'lum konfiguratsiyalarga teriladi, bu ularning ortiqcha energiya sarflamasligiga olib keladi. Qushlar sinergiya, ya'ni hamkorlik asosida harakat qilish ekan.

"Sinergetik metodologiyani ijtimoiy jarayonlar, gumanitar soha tadqiqotlarida qo'llash mumkinligi hozirda ilmiy doiralarda ko'p munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ammo gumanitar fan obyektlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, sinergetik metodologiya ehtimoliy natijalar berishi olimlar tomonidan

e'tirof etilmoqda. Masalan, olim K.Maynser sinergetikadan jamiyat rivojlanishini o'rganishda foydalanish murakkab tashkillashtirish, boshorat qilish va qaror qabul qilishda yordam berishini ta'kidlaydi. Rus olimi V.G.Budanov izlanishlarida gumanitar sohalariga tez integrallashib borayotganligini ko'rsatib o'tadi. Bundan ko'rinib turibdiki, gumanitar fan sohalarida ham sinergetik metodologiyadan ijtimoiy obyektlardagi o'ziga xos xususiyatlarni e'tiborga olgan holda foydalanishimiz mumkin"⁷⁴.

Chunki, shu kungacha ijtimoiy jarayonlarni o'rganishga qo'llanilgan nazariy metodlar global ijtimoiy tizimni shakllantiruvchi ichki mexanizmlarga e'tibor bermagan. Ya'ni jamiyatning strukturaviy yaxlit ekanligi, jamiyatdagi butun va qismning o'zaro birligi, ta'siri va hamkorligi yetarlicha o'rganilmadi. Zamonaviy muammolarni hal etish uchun fanlararo yondashuv zarurdir. Masalan, zamonaviy ekologik muammolar iqtisodiyot, siyosat, inson madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, zamonaviy global muammolar ham inson faoliyatining etnik, psixologik, ijtimoiy va boshqa jabhalari bilan mushtarakdir⁷⁵. Shuning uchun ilmiy tadqiqotlarda sinergetik yondashuv imkoniyatlaridan foydalanish, tadqiqotchining kognitiv imkoniyatlarini oshiradi, obyektni to'laroq va chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi.

Sinergetika ilmi fizika, kimyo, biologiya, sotsiologiyaga o'xshagan maxsus fan bo'lmay, shu fanlarda uchraydigan o'z-o'zidan tashkillanish ilmidir. Sinergetikaning mohiyati shundan iborat.

Ilgari jonli va jonsiz tabiatlar orasidagi farq mutlaqlashtirilar edi, ular bir-biriga zid deb qaralar edi. Endi ma'lum bo'ldiki, ular orasidagi umumiylik moddiylikkina emas, balki dialektika qonunlaridan tashqari ba'zi qonunlarning baravar hukmronligida bo'lib chiqdi. Masalan, o'z-o'zidan tashkillanish qonuniyati fizika va biologiyada ham, jonivorlar

⁷⁴ Жалалова Г.О. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда синергетика методологиясининг имкониятлари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2014. – №1/2. – Б.153.

⁷⁵ Жалалова Г.О., Абдуллаева М.Н. Трансформация когнитивных возможностей научного познания. Материалы VIII Международной научно-практической конференции. 26-27 декабря 2012 г. Том III. – Москва, 2012. – С. 15.

to'dasi va kishilik jamiyatida ham mavjuddir.

Tarixchi tadqiqotchilarning ushbu yangi ilmiy paradigmgaga munosabati qanday? Sinergetikani tarixiy tadqiqotlarda qo'llash haqida umumiy bir fikrga kelinganmi? Bu haqda tarixchi tadqiqotchilar fikri turlichadir, ba'zilar uni to'liq inkor qilsa, ba'zi tadqiqotchi olimlar sinergetika konsepsiyasi va usullarini to'liq qo'llash tarafdoridir.

1980-1990-yillarda metodolog tarixchilar bir tizimdan ikkinchisiga o'tishni asoslab beruvchi haqqoniy nazariyaga ega emasligini ta'kidlashgan edi. Keyingi o'n yillikda esa o'tish davrlarini o'rganish, tarixiy rivojlanishning muqobilligi, ijtimoiy o'zgarishlar davridagi qonuniyatlar va tasodiflar mutanosibliigi masalalari tarixchilarda katta qiziqish uyg'otgan. Masalan, B.N.Mironov Rossiyada uch asrda modernizatsiya jarayonini o'rganar ekan, Rossiyadagi harakat vaqti-vaqti bilan urushlar, ijtimoiy nizolar yoki radikal islohotlar natijasida ro'y bergan 15–25-yillik inqiroz bilan uzilib turgan⁷⁶.

B.N.Mironov V.Buldakov bilan bahsda o'z "evolutsion nuqtayi nafari"ga e'tiborini qaratadi. Inqilob tarixini o'rgangan, ya'ni ma'lum vaqtgacha "yashirilib turgan" nizolar tadqiqotchisi V.Buldakov Rossiyaning rivojlanishini barqaror va hatto oldindan uni bashorat qilish mumkin, deb ta'kidlaydi.

I.M.Saveleva va A.V.Poletayevlarning "Tarix va zamon" nomli kitobida tarixiy rivojlanishning "statsionar-portlovchi" modeli haqidagi fikri ilgari suriladi. Ular tarixiy rivojlanishda jamiyatdagi bir "statsionar" holatni ikkinchisidan ajratib turuvchi "o'tish" davrini tahlil qilish katta qiziqish uyg'otishini ta'kidlaydi. Mazkur davrlar jamiyatdagi faol o'zgarishlar bilan bog'liqdir⁷⁷.

L.I.Borodkin tadqiqotlaridan birida XX asrning birinchi o'n yilligida Peterburg birjasida aksiyalar bozori dinamikasini, boshqa bir ishida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiyada qo'zg'olon harakati dinamikasini sinergetik yondashuv asosida tahlil qilgan va

⁷⁶ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX). В 2-томах. 3-издание. – СПб, 2003.

⁷⁷ Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время: В поисках утраченного. – М., 1997. – С.449.

ushbu harakatga bu davrda xaos (o'ta tartibsizlik) xos bo'lganligi aniqlanadi. Bundan tashqari, stachka harakatining matematik modeli yaratilib, uning tahlili modelning ma'lum bir parametrlarida xaos rejimi paydo bo'lishini ko'rsatgan. Bu esa o'rganilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushunishni chuqurlashtiradi hamda yirik (hatto katastrofik) voqealar ma'lum bir sababsiz, tasodifan va qor ko'chkisi kabi ro'y berishini ko'rsatgan.

Sinergetikaning tarixiy tadqiqotlarda qo'llanishiga bir qancha asos mavjud bo'lib, birinchidan, xaos, bifurkatsiyalar, "katastrofa" va boshqa nochiziqliklar mavjudligi sababli, ikkinchidan, o'rganilayotgan tizimning tashqi ta'sirlarga javobi turlichaligi, biron-bir sababi ko'zga tashlanmagan katastrofik voqealar mavjudligi, xaos holatida voqealar rivoji qanday bo'lishini oldindan ayta olmaslik holatlari sinergetikadan tarixiy tadqiqotlarda foydalanish tadqiqotchilar imkoniyatini kengaytirishga hamda voqea-hodisa, jarayonlarni chuqur o'rganishga yordam beradi. Tarixiy sinergetika tarix fanining boshqa fanlar bilan dialogi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochadi.

Tarixiy tizimlar murakkab deb hisoblangan bo'lsa-da, ammo nochiziqlik uzoq vaqt tadqiqotchilar nazaridan chetda qolgan edi. Sinergetika "fanlararo yondashuvni kuchaytirib, bilimlar sintezini ta'minlaydi. Obyektning turli jihatlari, xususiyatlari, bog'lanishlarini tasodifni e'tiborga olgan holda tadqiq etadi"⁷⁸. Bu o'z navbatida tadqiqotchida murakkab tafakkur shakllanishiga yordam beradi. Murakkab tafakkur zamonaviy global muammolarga konstruktiv yechim topish uchun juda ham zarur hisoblanadi. Biz olimlar uchun murakkab tafakkur qanday ahamiyat kasb etadi? "Birinchidan, murakkab tafakkur asosida xilma-xillik, ochiqlik va kreativlik yotadi. Ikkinchidan, murakkab tafakkur bizda dialog va paradigmal plyuralizmni shakllantiradi"⁷⁹. Shuni ta'kidlash

⁷⁸ Жалалова Г.О. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда синергетика методологиясининг имкониятлари // ЎЗМУ хабарлари. – 2014. – № 1/2. – Б. 155.

⁷⁹ Жалалова Г.О. Илм-фандаги трансформация ва конвергенция жараёнлари // О'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Toshkent, 2015. – № 1. – Б.28.

lozimki, zamonaviy subyektlarda “murakkab tafakkur”⁸⁰ talab etilmoqda. Murakkab tafakkurga ega tadqiqotchi obyektни bir butunlikda, ya’ni dunyoda doimo raqobat, tartib va tartibsizlik, aniqlik va tasodif, aniqmaslik, bo‘linganlik va bo‘linmaslik dialogi mavjudligini e’tiborga olgan holda o‘rganadi va ilmiy xulosalar qiladi. Ammo shuni nazarda tutish zarurki, sinergetika tizim murakkab bo‘lganda, unda beqarorlik vujudga kelganda amal qiladi. Sinergetika metodologiyasi dialektikani butkul inkor etmaydi. Balki dialektika va sinergetika rivojlanishni tushunish va tushuntirishda o‘z o‘rniga egadir.

Savollar:

Tarixiy antropologiyaning paydo bo‘lish sabablari va uning ahamiyati nimada?

Fanlararo hamkorlikning va tarixiy tadqiqotlarda fanlararo usullardan foydalanishning kengayishi sabablari qanday?

Tarixiy tadqiqotlarda fanlararo usullarni qo‘llashning metodologik tamoyillari nimalardan iborat?

Ilmiy bilish va uning turlari haqida ma’lumot bering?

Sinergetika – bilishda fanlararo yondashuv uslubining ahamiyati?

Sinergetik bilishda “Sistema” tushunchasi degani nimani anglatadi?

Sinergetik yondashuvdagi yangilik nimadan iborat?

⁸⁰ Қаранг: Jalalova G.O. The progresses of modern transformation in science as complex European Applied Sciences. Stuttgart, Germany. 2014. No3. 129-131; Жалалова Г.О. Таълим тизимидаги трансформацияларнинг эпистемологик моҳияти // ЎзМу Хабарлари. Махсус сон. – Тошкент, 2013. – Б.181.

5-ma'ruza. Tarixiy tadqiqotlarning maxsus usullari va miqdoriy usullar

Maqsad: Sinxron usul, muammoviy-xronologik usul, davrlashtirish usuli va qiyosiy tarixiy usul, retrospektiv usul, miqdoriy usullar va ularning xususiyatlari, shuningdek, tarkibiy tahlil usullarini tushuntirib berish.

Tayanch soʻz va iboralar: tarix fanining predmeti, sinxron usul, xronologik usul, diaxron usul yoki davrlashtirish usuli, tarixiy parallel usuli, tarixiy modellashtirish usuli (retrospektiv), strukturalitizimli usul, «retrohikoya», miqdoriy usul, matematik usul, tarixiy demografiya, matematik modellashtirish usuli, klaster tahlili, tarkibiy tahlil - kontent analiz, tarixiy informatika.

Tarix fanining predmeti juda murakkab boʻlib, tarix bu faqat ilmiy traktatlar emas, balki insoniyat ijtimoiy ongi bilan bogʻliqdir. Tarix ijtimoiy jarayonlar uzviylikini yoritib, oʻtmish asosida hozirgi zamonda tushunish imkoniyatini beradi va maʼlum maʼnoda kelajakni koʻra bilishga yordam beradi. Tarix bu insoniyat xotirasidir.

“Tarix” tushunchasi ilmiy maqsadda va kundalik turmushda ishlatiladi. Demak, tarix tushunchasi 2 xil maʼno kasb etadi: 1) tarix – bu rivojlanayotgan voqelikdir; 2) tarix – shu voqelikni anglashdir. Tarix tushunchasining ikkinchi maʼnosida tarix fan sifatida maydonga chiqadi. Tarix fani usullari metodologik nazariyadan ilmiy ish amaliyotiga oʻtadigan koʻprik vazifasini bajaradi.

Tarix fanining maxsus usullari 2 guruhga boʻlinadi: ilmiy tadqiqotlarning umumiy usullariga oʻxshab ketadi. Bularga sinxron, xronologik (uning bir turi - muammoviy-davriylik), davrlashtirish usuli (diaxron).

2-guruh usullar esa mantiqiy usullarga yaqin boʻlib, nazariy tadqiqotga va tarixiy voqealarni taqqoslash, ulardagi qonuniyatni aniqlashga asoslangan. Unga tarixiy taqqoslash, retrospektiv usullar kiradi.

Sinxron usul, muammoviy-xronologik usul, davrlashtirish usuli va qiyosiy tarixiy usul

Sinxron usul – turli voqea va hodisalarni bir paytda o‘rganish. Turli voqea va hodisalarni alohida o‘rganish ularning ahamiyatini oshirib yoki kamaytirib yuboradi, natijada absolyutlashtirish kelib chiqadi. Voqelik haqida subyektiv qarashlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Bundan tashqari, sinxron usuldan foydalanish voqeliklar o‘rtasidagi murakkab aloqalarni va o‘zaro ta’sirni o‘rganish imkonini beradi.

Voqelik va jarayonni to‘g‘ri tushunish uchun barcha aloqalarni va “o‘tishlarni”, o‘zaro ta’sirni aniqlash muhimdir. Bir voqelikning kelib chiqish sabablarini va xarakterini ochib berish uchun boshqa ko‘plab voqeliklarni tadqiq etish zarur. Masalan, bir ishchilar isyoni tarixini o‘rganish uchun mamlakatdagi iqtisodiy holatni va sanoat tarmoqlarini, ishchilar sinfiga nisbatan olib borilgan siyosatni hamda ishchilar va tadbirkorlar munosabatini, kasaba tashkilotlari va siyosiy partiyalar faoliyati, ishchilar o‘rtasidagi birdamlik kabi masalalarni ham tahlil qiladi. Shuningdek, tabiiy va tashqi omillarni o‘rganish zarur bo‘ladi.

Muammoviy-xronologik usul – tarixiy voqea va hodisalarni ma’lum bir tarixiy davr doirasida ularning ketma-ketligi, harakati va o‘zgarishi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Ushbu usul bir-biri bilan bog‘liq voqealar xronikasini o‘rganib, tadqiq etilayotgan jarayonning mohiyatini ochish imkonini beradi.

Diaxron usul yoki davrlashtirish usuli – inson, jamiyat yoki voqeliklarning alohida qismlarini tadqiqot mobaynida alohida bosqichlarga ajratish. U tarixiy tadqiqotlarning muhim usullaridan biridir. Bu usul tarixiy jarayonning ma’lum bir davr mobaynidagi sifat jihatidan o‘zgarishini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, ma’lum bir davrda tarixiy voqeliklarning mohiyatini va qonuniyatini ochishga yordam beradi.

Tarixiy parallel usuli yoki qiyosiy-tarixiy usul – o‘rganilayotgan hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga asoslangan.

Bu usul o'rganilayotgan voqelikni o'rganib bo'lingan voqelik bilan qiyoslash hamda birinchisining mohiyatini anglab yetishga yordam beradi. Ushbu usul XIX oxiri - XX asr boshlarida yagona ilmiy usul sifatida tan olingan.

Qiyosiy-tarixiy usul voqeliklarni va uning ko'p tomonlarini, xususiyatlarini rivojlanishda o'rganishni taqozo etadi. Ushbu usulning kuchli tomonlaridan biri tadqiq etilayotgan voqeliklarni keng qamrab olishga imkon beradi. Eng kamida ikki "qator" voqelikni, jarayonni parallel ravishda o'rganish tadqiqotchiga alohida analogik voqeliklar o'rtasidagi aloqalar xarakterini kuzatish imkonini beradi. Bundan kelib chiqadiki, voqeliklarni ajratilgan holatda, absolyut yagona deb qabul qilib bo'lmaydi.

Jarayonda voqeliklarni qiyosiy o'rganish bilishni chuqurlashtiradi (masalan, voqeliklarda qonuniyatlarni aniqlash, ularning yangi sifatli tomonlarini ochish) va kengaytiradi (masalan, bilimning ma'lumotlar usosini kengaytiradi). Demak, bu usul boshqalari bilan bir qatorda ilmiy miqdoriy va sifatiy chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Mazkur usul yordamida: a) voqeliklardagi turli belgilar aniqlanadi, ular qiyoslanadi; b) voqeliklardagi tarixiy izchillik, o'zaro bog'liqlik, rivojlanish jarayonida ularning aloqalari va munosabatlari aniqlanadi; d) ijtimoiy jarayonlar va voqeliklar umumlashtiriladi.

Qiyosiy-tarixiy usulni qo'llash qiyoslanayotgan vaziyatlarni aniq tahlil qilishni talab etadi, faqat ularni tashqi o'xshashlik jihatlari bo'yicha qiyoslash mumkin emas, har qanday qiyoslash shartli ekanligini unutmaslik lozim.

Tarixiy tadqiqotlarda eng keng qo'llaniladigan usullardan biri qiyosiy tahlil usulidir. Mazkur usuldan fanda qadimdan foydalana boshlangan va voqealar davriyligiga e'tibor qaratilmagan. Yangi davrda esa ma'lum bir voqealar va davrlar taqqoslandi.

Bunda voqealarning farqi qayd etilishi bilan birga turli voqeliklardagi o'xshashliklar ham kuzatiladi. Ma'rifatparvarlik tarixshunosligida esa insoniyat tabiatining yagonaligi natijasi sifatida jahon tarixini birligi e'tirof etiladi. Ma'rifatparvarlar qiyosiy tahlil usulidan keng foydalanib, tarixiy rivojlanishning takrorlanmasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Ammo, ular ijtimoiy voqelikning o'ziga xosligi

va voqeliklar takrorlanishi mohiyatini tushunib yetolmadi. Shuning uchun ular qiyosiy usuldan yuzaki ravishda foydalandi. Shunga qaramasdan, ma'rifatparvarlar o'rganilayotgan voqeliklarni taqqoslash mezonlari qanday bo'lishi kerak, nimalarni taqqoslash mumkin va nimalarni qiyoslash mumkin emas kabi savollarga javob bera oldilar.

Tarixiy bilimlar rivojlanishi jarayonida qiyosiy tahlil muammolari, jumladan, bilish imkoniyatlari va qo'llash doirasi muammolari yuzaga chiqa boshladi. T. Mommzen fikriga ko'ra, qiyosiy tahlil bir xil tizimdagi va takrorlanuvchi tiplarga nisbatan ishlatilishi mumkin. Qiyosiy tahlil voqeliklarning o'ziga xos xususiyatlari va umumiy jihatlarni aniqlashga yordam berishi masalasi yuzasidan tarixchilar orasida turli fikrlar vujudga kelgan. Jumladan, D.Gerxard qiyosiy tahlil xususiyatni aniqlashga yordam berishini e'tirof etadi. Aksincha, A.Toynbi sivilizatsiyalar konsepsiyasini asoslashda ularning o'xshash jihatlariga tayanadi va turli voqeliklarni bir-biriga qiyoslaydi. U Erondagi XIX asr oxiridagi qo'zg'olonni asrimizgacha bo'lgan II asrda Qadimgi Yahudiylar davlatidagi Makkaveyev qo'zg'oloni bilan qiyoslaydi⁸¹.

Tarixiy tadqiqotlarda eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri qiyosiy tahlil usuli bo'lib, usiz hech bir ilmiy tadqiqot olib borishning iloji yo'q. Ushbu usulni qo'llash imkoniyati va zaruriyati bilish obyektining xarakteri bilan belgilanadi.

“Har qanday voqelikni yoki o'xshash voqeliklarni qiyoslash mumkinmi?” degan savol tug'iladi. Hamma narsani taqqoslash mumkin, masalan, o'rta asr hunarmandchiligining tashkiliy shakli sifatida korxonona va manufakturani, Spartak va Jakeriya qo'zg'olonini taqqoslash mumkin, lekin voqeliklarni qiyoslash ularning bir-biridan farqini ko'rsatib beradi, ularning mohiyatini tushunishga yordam bermaydi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval uni ishlatishning maqsadga muvofiqligi hisobga olinadi.

Mazkur usuldan unumli foydalanish uchun bir-biriga o'xshash voqelik va jarayonlar tahlil qilinishi maqsadga muvofiq. Buning uchun taqqoslanayotgan voqeliklarning belgilari batafsil aniqlanishi lozim,

⁸¹ Тойнби А.Дж. Постигжение истории / пер. с англ. Е.Д.Жарикова. – М., 1996.

aks holda qiyosiy tahlil natijasi yuzaki bo'лади. Shuningdek, taqqoslanayotgan voqelik yoki jarayonning o'rganilish darajasi taxminan bir xil bo'lishi lozim, chunki ularning biri yetarlicha tadqiq etilmasa, noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Demak, mazkur usuldan umumli foydalanishdan oldin tavsifiy usulni qo'llab, o'rganilayotgan masalani batafsil bayon etish zarur, ya'ni tavsiflash qiyoslashning usuli bo'lib xizmat qiladi.

O'rganilayotgan voqelikni taqqoslash uning mohiyatini qay darajada egallaganligiga qarab farqlanadi. Qiyosiy tahlilning dastlabki darajasi analogiya hisoblanadi. Analogiyada asosiy e'tibor voqelik yoki jarayon oddiy yoki murakkabligiga qaramasdan uning mohiyatini tadqiq etishga qaratilmaydi, odatda biron-bir narsani isbotlash uchun foydalaniladi. Analogiya tahlil qilishni talab etmaydi, balki bir obyekt-dan ikkinchi obyektga tasavvur ko'chiriladi. Masalan, O.Bismark va Dj.Garibaldi o'z davlatlarini birlashtirishda muhim rol o'ynaganlar, taxminan bir xil sabab va mezonlar birlashtirishga olib kelgan.

Qiyosiy tahlil voqelikning rivojlanish darajasini ko'rsatib beradi. XVI asrda qator G'arbiy Yevropa davlatlarida islohotlar amalga oshirilgan edi. Uning sabablari o'xshash bo'lib, o'rta asr tartiblaridan yangi, kapitalistik tartiblarga o'tish asosini tashkil etgan. Lekin bu jarayon har bir davlatda o'ziga xos ravishda kechgan. Masalan, kalvinizm da islohotlarning asosiy mohiyati mujassamlashgan hamda boshqa oqimlarda o'ziga xos xususiyat va farqlar bilan namoyon bo'lgan.

Bundan tashqari, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Arab mamlakatlari va Turkistonda davriy matbuotning vujudga kelishi, uning yo'nalishlari va faoliyatini qiyosiy tahlil etishni misol keltirish mumkin. Ularni qiyosiy tahlil etish natijasida bu davrdagi Arab mamlakatlardagi va Turkistondagi davriy matbuot nashr etishda gazeta chop etish ustun bo'lganligini ko'rish mumkin. Bundan tashqari, bu mamlakatlardagi gazetalar uchta yo'nalishga ajratilganligini, ya'ni rasmiy, xususiy gazetalar va milliy matbuotga bo'linganligini ta'kidlash lozim⁸².

⁸² Arab media: introduction [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.al-bab.com/media/>, свободный. – Al-Bab: an Open Door to the Arab World.

Shuningdek, bunday qiyoslash natijasida ko'pgina davlatlarda, jumladan arab davlatlarida va Turkistonda dastlabki davriy matbuot ular mustamlakaga aylanganidan so'ng paydo bo'lganligini va bu davriy matbuot qiyofasiga o'z ta'sirini ko'rsatganligini aniqlash mumkin.

Matbuotning vujudga kelishi va rivojlanishi metropoliyaning mustamlakadagi faoliyati, ularning mustamlakachilik siyosati xususiyatlari bilan bog'liq holda kechgan. Matbuot evolutsiyasiga shuningdek, mustamlakalarning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish darajasi hamda mahalliy aholining milliy o'zligini anglashi ham ta'sir ko'rsatgan. Ammo Yevropa davlatlarining mustamlaka siyosatining iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy oqibatlaridagi o'xshashlik mustamlaka davlatlari dunyoning qaysi joyida bo'lmasin matbuot rivojlanish jarayonidagi o'xshash tomonlarni vujudga keltiradi.

Arab mamlakatlari va Turkiston matbuotidagi umumiy jihatlaridan biri rasmiy matbuotning bir tomondan metropoliya tarafdori bo'lganligi va uning siyosatini qo'llab-quvvatlaganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning sahifalarida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy masalalardagi ko'plab ma'lumotlar o'z aksini topganligi edi.

Hukumat tomonidan tashkil etilgan gazetalar metropoliyaning mustamlaka siyosati yo'nalishida bo'lib, ularni axborot bilan ta'minlar edi. Metropoliya tilida nashr etilgan bunday nashrlarning aksariyat o'quvchilari mustamlaka amaldorlari va tadbirkorlarni tashkil etgan. Gazetalar mustamlakachilarni metropoliyadagi voqealar hamda mustamlaka ma'muriyatining harakatlari bilan tanishtirib borgan. Ushbu nashrlar metropoliyadan kelgan kishilarni ularning madaniyatlari bilan bog'lab turgan va Vatanlariga bo'lgan sog'inch kayfiyatlarini bartaraf etishga harakat qilgan. Davriy matbuotdagi xabarlar yevropotsentrizm ruhida yozilgan, ularning sahifalarida metropoliyadan kelganlarning ustun mavqei targ'ib qilingan.

Shunday gazetalardan biri fransuz tilida "Le Courier d'Egypte" ("Misr kureri") gazetasi 1798-yildan nashr etilgan, fransuzlar uchun – asosan Napoleon qo'shinlari askarlari va zobitlariga mo'ljallangan edi. Napoleon farmoyishiga binoan fransuz ekspeditsiyasining dala tipografiyasida "Le Courner d'Egypte" gazetasi chop etila boshladi. Mazkur gazeta Misr aholisi hayotida ham alohida o'rin tutmadi.

Turkistonda 1870-yildan boshlab chop etilgan “Туркестанские ведомости” gazetasi rasmiy va davriy nashr bo‘lib, o‘lkadagi hukumat manfaatlarini asosida, Turkistonni har tomonlama o‘rganish hamda u bilan rus aholisini tanishtirish, ularga madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy xabarlarni berish maqsadida tashkil etilgan.

Shu bilan birga mustamlakada tashkil etilgan matbuot mahalliy aholiga davriy matbuotning maqsadi va vazifalari to‘g‘risida birinchi tasavvurni bera oldi. Qolaversa, mazmun jihatdan “Туркестанские ведомости” gazetasi sahifalari juda serqirra va boy edi. O‘lkaning tabiati, mahalliy aholining etnografiyasiga doir, arxeologiyaga oid qidiruv ishlari, xalq og‘zaki ijodi, mahalliy aholining savdo-sotiq va ishlab chiqarish faoliyati, meteorologik kuzatuvlar, o‘lkaga ko‘chib kelgan rusiyzabon aholining hayoti va turmush tarziga oid qiziqarli materiallar e‘lon qilingan. Shuning uchun ushbu gazeta materiallari hozirgi kungacha ham bu davr Turkiston tarixi bilan shug‘ullanuvchilar uchun muhim manbalardan hisoblanadi.

Ushbu hududlarda chop etilgan xususiy gazetalar senzura uchraganligini kuzatish mumkin. 1908-yilgacha mustaqil siyosiy pozitsiyaga ega bo‘lgan davriy matbuot yashirin ravishda faoliyat yuritdi va Usmoniylar imperiyasi hukumati tomonidan qatag‘onga uchradi. Arab mamlakatlari va Turkistonda XX asrning boshlaridagi jahonda-ning siyosiy voqealar ta‘sirida matbuot rivojlandi. Jumladan, 1908-yilda yosh turklar ta‘siri ostida huquqiy cheklovlar yo‘q qilindi. Natijada arab mamlakatlarida, ayniqsa Suriya, Misr va Iroqda milliy matbuot rivojlanib ketdi⁸³.

Turkistonda ham milliy matbuotning paydo bo‘lishi 1905–1907-yillardagi birinchi rus inqilobi davriga to‘g‘ri keladi. Bu inqilob ta‘siri natijasida Rossiya imperiyasi hukumati matbuot sohasida ham yon berishga majbur bo‘lgan. Bunday vaziyatdan foydalangan Turkistonning milliy inqilobparvar kuchlari o‘z dunyoqarashlari va fikrlarini matbuot orqali xalqqa yetkazishga harakat qila boshladilar. Xalqni jaholat botqog‘idan

⁸³ Said Essoulami. The press in the Arab world: 100 years of suppressed freedom [’Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.al-bab.com/media/introduction.htm>, свободный. – Al-Bab: an Open Door to the Arab World.

chiqarish hamda mamlakatni taraqqiyot yo'liga boshlashda matbuot qudratli vosita ekanligini anglagan jadidlar gazeta nashr qilishda rus matbuoti va Rossiyaning turli hududlarida tatar tilida chiqarilgan gazetalar, ayniqsa, Ismoilbek Gaspirali muharrirligida chiqqan "Tarjimon" gazetasining ish tajribasiga tayandilar. Jadid taraqqiyparvarlari nashr qilgan dastlabki gazetalar-dan biri "Taraqqiy" gazetasi bo'lib, u Ivan Geyerning "O'rta Osiyoning umrguzorligi taraqqiy" gazetasining o'miga, undan qolgan mablag' hisobiga chiqarilgan. Shunday qilib, milliy matbuotga ma'rifatchilik tendensiyasi xos bo'lib, jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilgan illatlar tanqid qilinadi, jamiyatni isloh qilish va ularni milliy qadriyatlar bilan uyg'un ravishda olib borish masalalari ko'tariladi, o'quvchilarni boshqa mamlakatlar tajribasi bilan tanishtirib boriladi. Ularning mo'tadilligiga qaramasdan, hukumat ular faoliyatini metropoliya manfaatlariga zid deb hisobladi va ularga turli tazviqlar o'tkazildi.

Matbuotni qiyosiy tahlil asosida o'rganish bu ikki hududda ham mahalliy aholi uchun chop etilgan matbuot chop etilganligini ko'rsatadi. Mustamlakalar aholisi metropoliya tilini bilmasligi hisobga olinib, ular orasida o'z g'oyalarni tarqatish, mahalliy aholi orasida metropoliyaga nisbatan sodiqlik kayfiyatini uyg'otishga, metropoliyaning siyosiy, ijtimoiy, madaniy institutlari va qadriyatlariga hurmat tug'dirishga xizmat qiluvchi rasmiy gazetalar tashkil etildi. Aynan shu maqsadda Jazoirda mustamlaka davrida "Al Mubashir" ("Xursandchilik xabari") va "Al-Axbor" ("Yangiliklar") nomli gazetalar chiqarildi. Mazkur gazetalar mahalliy aholi orasida Fransiyaning sivilizatorlik missiyasini ulug'laydi, mamlakat hududida mustamlakachilar faoliyati natijalari oshirib ko'rsatiladi⁸⁴.

Turkistonda birinchi o'zbek tilidagi jarida – "Turkiston viloyatining gazetasi" 1870 – 1883 yilgacha "Туркестанские ведомости" gazetasiga ilova tarzida chiqarilgan. Mazkur gazeta xalq orasida katta obro'ga ega bo'lmagan, buning sabablaridan biri gazetada rasmiy buyruq va farmoyishlar juda ko'p bosilgan. Bundan tashqari, gazetaning rasmiy bo'lmagan bo'limida berilayotgan ma'lumotlar quruq holda hamda ha-

⁸⁴ Беспалова А. Г., Корнилов Е. А., Короченский А. П. и др. История мировой журналистики. Москва – Ростов-на-Дону: Издательский центр «Март», 2003. – С.162.

yoʻldan uzilgan holda berilgan, shuningdek, arabcha va forsa soʻzlar va utamalar haddan tashqari koʻp ishlatilishi uni oʻqishda qiyinchilik tugʻdirgan⁸⁵. Ammo Zokirjon Furqat⁸⁶, Sattorxon Abdugʻafforov⁸⁷, Jahoxon Ibrat, Mahmudxoʻja Behbudiy, Mirmuhsin Shermuhamedov va boshqa ziyolilarning gazetada eʻlon qilingan madaniy-maʼrifiy mavzudagi maqolalari mahalliy aholining dunyoviy ilmlarga, fan va texnika, boshqā xalqlarning madaniy va adabiy merosiga qiziqishini kuchaytirdi.

Turli jugʻrofiy hududlardagi mustamlakalarda milliy matbuotning shakllanishi oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, bu holat mamlakatlarning tarixiy rivojlanishidagi koʻp variantlilik va nosinxronlik bilan bogʻliq edi.

Oʻrta Osiyo tarixini boshqa hudud tarixi bilan qiyosiy tahlil usuli davomida oʻrgangan olim Buyuk Britaniyalik Aleksander Morrison hisoblanadi. U XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Samarqand tarixini ushbu davrdagi Hindiston tarixi bilan qiyoslash orqali tadqiq etishga harakat qiladi. Muallif kitobining avvalida qiyosiy tahlil Turkiston tarixini yoritishda qay darajada ahamiyat kasb etishini taʼkidlab oʻtadi. Jumladan, u bir qarashda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston bilan Hindiston oʻrtasida qiyoslash orqali tahlil etishga loyiq oʻxshashliklar yoʻqdek tuyulishi, lekin bu davrda ushbu ikki hududda ham bir xil tarixiy jarayon kechayotganligi bu masalada tadqiqot olib borishga imkon yaratganligini taʼkidlaydi. Bu tarixiy jarayonlar ikki hududda amalda yuz berayotgan kichik masalalar orqali tahlil qilinadi. Ushu bilan birgalikda, ushbu ikki hududdagi tarixiy jarayonlar qiyosiy tahlili muallifga ularning natijalarini taqqoslashga imkon beradi. Yaʼni Aleksander Morrison faqatgina tadqiqot davomida qiyosiy tahlil usulidan foydalanmasdan, balki tadqiqot natijalarini ham bir-biri bilan qiyoslaydi⁸⁸.

⁸⁵ V. P. MDA, 1-jamgʻarma, 17-ruyxat, 734-ish, 71- 71 varak orqasi.

⁸⁶ Furqat. Tanlangan asarlar. II tom. – Toshkent: 1959. - 123-159 b.

⁸⁷ Савицкий А. Саттархон Абдугафуров – просветитель-демократ. – Ташкент: Узбекистан, 1965. – 46 с.

⁸⁸ Alexander Morrison. Russian Rule in Samarkand, 1868-1910: A Comparison with British India. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 364 p.

Retrospektiv usul

Tarixiy modellashtirish usuli (retrospektiv) – tarixiy jarayon qaytarilmaydi, tarixiy vaqt orqaga qaytmaydi kabi ma'nolarda ishlatiladi. O'tmishga aylangan voqealarni real holatda tiklash imkonini yo'q. Ammo real holatni tiklab bo'lmasa-da, uni fikrda modelni amalga oshirish, tarixiy voqelik va jarayonlarni ishonchli ravishda tasvirlab berish mumkin. Tarixiy voqelik va jarayonlarni ishonchli ravishda tasvirlab berish, ularning sabablarini, aniq bir tarixiy sharoitda rivojlanishi va amal qilishi qonuniyatlarini aniqlash tarix fanining vazifasidir.

Tarixiy modellashtirish usuli retrospektiv usul ham deb ataladi. Bu usulning mohiyati "retrohikoya", ya'ni tadqiqotchining fikrlash yo'nalishi hozirgi zamondan o'tmishga, hozirgacha saqlanib qolgan eski elementlarni o'rganishdan ular asosidagi tarixiy voqea va hodisalarni rekonstruksiya qilishdadir. O'tmish, hozirgi zamon va kelajakning birligi retrohikoyaga imkon beradi. Hozirgi zamondan o'tmishga borish natijasida tadqiqotchi voqeliklarning turli bosqichlarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'z navbatida o'rganilayotgan jarayonlarning mohiyatini chuqur anglab yetishga, keyinchalik ularning mohiyatini ochib berishga imkon beradi. Ammo tadqiqotchi o'sha davrdagi rivojlangan voqelikni etalon sifatida qabul qilmasligi lozim.

Bu usul o'tmish voqeliklarini batafsil o'rganish uchun umumiy ko'lam rolini bajaradi. Shuning uchun ham bu usulda harakatchilik yetilmagan vaziyatdan yetilgan vaziyatga ketishi kerak agar bunday bo'lmasa, retrospektiv usul tarixni modernizatsiyalash qilish xavfini tug'diradi.

Tarixchi oqibatdan sababga qarab boradi. Retrospektiv usulning mohiyati yuqoriroq bo'lgan rivojlanish bosqichiga tayanagan holda avvalgi davrlarga baho berishdan iboratdir. Bu nafaqa ma'lumotlar yetishmasligi tufayligina emas, balki oldingi bosqichlarni boshqa bosqichlar bilan bog'liq holda, jarayonning mohiyati

ni o'zida aks ettirgan rivojlanishning yuqoriroq bosqichi bilan bog'liq ravishda tushunish mumkin. Masalan, retrospektiv usuldan L.G.Morgan o'z tadqiqotlarida mohirona foydalangan. "Qadimgi jamiyat" nomli asarida u oila-nikoh munosabatlari evolutsiyasini, ya'ni guruh shaklidan individual shaklga o'tishni ko'rsatib beradi. L.G.Morgan oila tarixini teskari tartibda ibtidoiy davrgacha tikladi.

L.G.Morgan oilaning ibtidoiy shaklini tiklash bilan birga qadimgi greklar va rimliklar hamda amerikalik hindularda oila-nikoh munosabatlarining o'xshash jihatlarini isbotlab berdi. Unga jahon tarixining yagonaligi haqidagi g'oya yordam berdi⁸⁹.

Rossiya tarixshunosligida retrospektiv usul I.D.Kovalchenko tomonidan XIX asrda Rossiyada agrar munosabatlarni o'rganishda muvaffaqiyatli ravishda foydalanildi. U dehqon xo'jaliklarini turli tizimli darajada tadqiq etishga harakat qildi: alohida krestyan xo'jaliklari (hovlilar), yuqoriroq daraja — krestyan jamoalari (qishloqlar), undan ham yuqoriroq daraja — volostlar, uezdlar, guberniyalar. I.D.Kovalchenko guberniyalar tizimini o'rganish quyidagi tizimlar mohiyatini tadqiq etishda zarurligini qayd etgan.

Strukturali-tizimli usul – jamiyatni turli va ko'p aloqalarga (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, g'oyaviy) ega bo'lgan yagona, ammo murakkab tizim sifatida tadqiq etadi, ya'ni "gorizontal holatda" o'rganadi. Shuningdek, bu usul jamiyatning ijtimoiy strukturasi "vertikal ko'rinishda" o'rganish imkonini beradi, ya'ni jamiyatni tarixiyaga asoslangan guruhlarga (shaxs, ijtimoiy guruh, sinf, partiya, davlat va b.) bo'lib o'rganadi.

Ta'kidlash joizki, ba'zan zamonaviy tarix fani, ayniqsa, ijtimoiy tarix hodisalar tarixini strukturalar (stratalar) tarixiga qarshi qo'yadi. Ammo, bu ikkisi bir-birini to'ldirib, haqqoniy tarix yaratishga imkon berishini unutmash kerak.

⁸⁹ Morgan Л. Г. Древнее общество. – Л.: Изд-во Института народов СССР, 1935. – С.216-315.

Miqdoriy usullar va ularning xususiyatlari

Miqdoriy usullar – voqelik va jarayonlarni miqdoriy ko‘rsatkichlar tizimi asosida tahlil qilish. Matematik usullar – miqdoriy ma’lumotlar asosida voqelik va jarayonlarning miqdoriy, matematik modelini yaratishdir. Ularning ikkalasida ham tahlil uchun miqdoriy ko‘rsatkichlar asos bo‘lib xizmat qilganligi va materiallarni ishlash uchun matematik apparat qo‘llanganligi sababli, ular o‘rtasida o‘xshashlik ko‘pligi uchun bu ikki atama aynan bir-biriga o‘xshash deb qabul qilinadi.

Miqdoriy usulning paydo bo‘lishiga sabab tarixchilar miqdoriy xulosa va bu ma’lumotlarni hisob-kitob qilishiga to‘g‘ri kelishda edi. Tarixchilar o‘z faoliyati mobaynida miqdoriy xulosalarga ko‘p murojaat etadilar. Tarixchilarning xulosalari odatda xarakter kasb etadi. Masalan, 1914-yilda britan ishchisi savodliligi yoki eng yangi tarix davrida ingliz ayollari kech turmushga chiqqanlari haqidagi masalalarga aniqlik kiritish miqdoriy tahlil qilishni taqozo etadi.

Ayniqsa, tarixiy demografiyani o‘rganishda miqdoriy usuldan keng foydalanish mumkin. Tarixiy demografiya aholi sonini ma’lum bir tarixiy davrda ma’lum bir hududda oddiy hisoblash bilan chegaralanmaydi. Aholining yoshi, jinsi va xo‘jaligi ko‘rsatkichlarini aniqlash muhimdir. Bunday hisob-kitob ishlovchilar va boqimandalar o‘rtasidagi nisbatni, xo‘jalikda xizmatchilar mehnatidan foydalanish va boshqa ko‘rsatkichlar foizini aniqlash imkonini beradi, iqtisodiy hamda ijtimoiy masalalarni tadqiq etuvchi tarixchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy demografiya bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun eng murakkab vazifa aholi tarkibidagi o‘zgarish yoki o‘zgarmaganlik sababini aniqlashdir. Bu orqali tug‘ilish, o‘lim va nikohlar sonini aniqlash mumkin. O‘z navbatida bu ko‘rsatkichlarga juda ko‘p omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularning murakkablik darajasi ham turlichadir – bular kontratsepsiyaning tarqalishi va nikohga kirish yoshi va nikohsiz tug‘ilgan bolalar soni, ochlik va epidemiyalar ta’siri va boshqalar.

Tarixiy demografiya asosan ikki xil manbadan foydalandi. Birinchisi – ma’lum bir tarixiy davrda bir mamlakat yoki jamoaning aholisi haqidagi ma’lumotlar bo‘lib, XVIII asrda Skandinaviyada birinchi bor o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga olish ma’lumotlariga asos solgan. Britaniyada 1801-yildan boshlab, har 10 yilda aholini ro‘yxatga olish amalga oshiriladi. 1841-yildan boshlab, har bir kishini familiyasi ko‘rsatila boshlaydi va aholining umumiy sonidagi nuqsonlar ancha kamaydi. Undan oldingi davrdan esa boshqacha ro‘yxatlar – soliq vedomostlari, cherkov daftaridagi yozuvlar va b. Animo, bu hujjatlar amalda ancha xatoliklarga ega va ma’lum bir qonuniyatlarga javob bermasdi. Aholini ro‘yxatga olish nisbatan uncha yaxshi bo‘lmagan davr mobaynida vujudga kelganligi sababli XVIII asr oxirida Britaniyada demografik o‘zgarishlar va industrializatsiyaning boshlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash qiyinchilik tug‘diradi. Bunda ma’lum joylarda olib borilgan “hayotiy faoliyat” haqidagi yozuvlar yordamga keladi. Angliya tarixi uchun bunday toifadagi manbalar turkumiga ingliz ibodatxonalarini ruhoniylari tomonidan 1538-yildan boshlab olib borilgan “kirim” daftarlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular qonun bo‘yicha mazkur daftarga cho‘qintirish, to‘y va o‘lim hollarini yozib borishlari lozim edi. O‘rta Osiyoda soliq kitoblari orqali aholi sonini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, aholining demografik tarixini unga kirgan oilalar sonining oshishi yoki kamayishiga qarab bilish mumkin. Bu usul “oilalar tiklanishi” deb atalib, nominativ tahlil, ya’ni sonlarga emas, ismlarga asoslangan holda tahlil qilish misoli sifatida qaratilishi mumkin. Bu usul tadqiqotchidan juda ko‘p ish talab etadi, masalan, bitta 1000 kishilik paxtadagi 300 yillik oilaviy tarixni yaratish uchun 1500 soatlik yoki boshqacha qilib aytganda, bir yillik ish vaqti talab qilinadi. Lekin bu usul tug‘ilish va o‘lim qonuniyatlarini batafsil o‘rganish imkoniyatini beradi. Faqat tug‘ilish darajasi oshganligi, o‘lim darajasi pasayganligi haqidagi ma’lumotni aniqlash tadqiqotchiga unchalik ko‘p narsa bermaydi. Oila tarixini tiklash bo‘yicha qilingan yaxshi ishlar tug‘ilishning oshganligi ayollarning nikohga kirish yoshi pasayganligi yoki bir yilni turmush qurmay o‘tgan ayollar sonining kamayganligi bilan

bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Ushbu ma'lumotlarni ma'lum bi joydagi sharoitdan kelib chiqqan holda o'rganish mumkin.

Miqdoriy usullar keng qo'llaniladigan sohalardan biri – bu jamiya ijtimoiy strukturasi tarixidir. Amalda bu soha tarixiy demografiya bilan chambarchas bog'liqdir, chunki ularning ikkalasi ham bir xil manbalardan foydalanishadi. Barcha aholining ro'yxati mavjud bo'lgan har qanday manba aholini ijtimoiy guruhlariga ajratish imkonini beradi. Agar guruhlar jinsi va yoshi bo'yicha ajratilgan bo'lsa, vazifa yanada osonlashadi. Tarixchilar demografik ma'lumotlardan xo'jaliklar hajmi va strukturasi o'zgarishi masalalarini o'rganishda ham foydalanishmoqda. Fuqarolik yozuvlari va "oilalarni tiklash" tahlil G'arbiy Yevropada industrial jamiyatgacha bo'lgan davrdagi katta murakkab xo'jalik tiplariga xos, degan an'anaviy fikrning noto'g'ri ekanligini ko'rsatdi.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab, aholini ro'yxatga olishda beriladigan savollar o'zgarib, ularning turi ko'paydi va ular aniqroq qo'yila boshladi. Natijada, miqdoriy tahlilga qator ijtimoiy masalalar – mashg'ulot turi, ijtimoiy ahvoli, diniy mansubligi, qishloqdan shaharga migratsiya qilishi kabi masalalar tortila boshladi. AQSHda "yangi shahar tarixi"ga shahar aholisining o'zgarayotgan ijtimoiy strukturasi asosiy zamin bo'lib xizmat qildi. Bunga esa Amerikada o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari hamda soliq xizmat arxivi, shahar ma'lumotnomalari, tug'ilish, nikoh va o'lim haqidagi qayd yozuvlari manba bo'lib xizmat qildi.

Miqdoriy usullarni siyosiy tarixga ham qo'llash mumkin. Masalan, elektoratning o'zini tutishini o'rganishda undan keng foydalanish mumkin. Psefologiya – zamonaviy saylovlarni tadqiq etish sohasi bo'lib, bunda asosan sonlar bilan ishlanib, ular tahlil etiladi. 1950-yillar o'rtalarigacha elektoratning siyosiy qiziqishlarini aniqlash ancha murakkablik tug'dirgan, bu davrdan boshlab, ijtimoiy fikrni aniqlash bo'yicha so'rovlar o'tkazilishi bu masalaga oydinlik kiritishga yordam berdi. Ammo tarixchilar zamonaviy psefologlarga nisbatan ba'zi ustunliklarga egadir. 1872-yilda saylov haqidagi qonun qabul qilingunga qadar Britaniyada parlament saylovi ochiq ovoz bilan o'tkazilib, har bir ovoz alohida belgilab borilgan. Ushbu ro'yxatlar

boshqa ma'lumotlar, xususan, daromad, saylovchilarning ijtimoiy va diniy mansubligi haqidagi materiallar bilan birgalikda tahlil qilish XIX asrda Britaniya siyosiy partiyalarining ijtimoiy manbai haqida asoslangan xulosalar qilishga yordam beradi.

Miqdoriy usullarni siyosiy tarixning boshqa bir vazifasi – siyosiy elitani o'rganish vazifasini amalga oshirishda muvaffaqiyatli qo'llash mumkin. Mashhur bir nechta biografiyalari asosida elitani yoki boshqa bir ijtimoiy guruhni tasvirlash juda bir jo'nlikka olib keladi. Ammo bir aniq elitar guruh, masalan, parlamentning quyi palatasi a'zolari haqida yozganda barcha parlament a'zolari haqida biografiyalar ma'lumotlar to'plash mumkin.

Miqdoriy usulni iqtisodiy tarixni yozishda ham keng qo'llash mumkin, chunki, iqtisod ham demografiya kabi sonlar bilan bog'liqdir. Iqtisodiy tizimning asosiy elementlari – narx, daromad, ishlab chiqarish, investitsiyalar, savdo va kredit kabilarni aniq sanash mumkin va zarurdir. XIX asrning oxiridan iqtisodiy tarix alohida fan sifatida ajralib chiqqanidan so'ng bu sohada mutaxassislar o'zlarining tadqiqotlarining bir jihati sifatida miqdoriy ma'lumotlar to'play boshladilar. Ammo oxirgi 40 yillar ichida tarixchilar bu ma'lumotlar asosida kengaytirilgan statistik sxemalar tuza boshladilar.

Masalan, matematik modellashtirish usuli bir mamlakatda hosildorlikni va asl eksport imkoniyatlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Jumladan, bir manbada g'alla eksporti taxminiy miqdori berilgan, uning haqqoniyligini aniqlash uchun bir g'alla donidan bir boshqadon nechta don chiqishi aniqlanishi lozim. Keyin o'rtacha har bir donlikda nechta boshqoq chiqadi, 1 kv.m.da o'rtacha qancha chiqadi, keyin 1 gektariga qancha chiqadi, ekin maydonlarining umumiy maydoni aniqlanib, ko'paytiriladi. Shundan ichki iste'molga va urug'likka qoldiriladi, qolgani eksportga chiqqan g'alla hisoblanadi.

Klaster tahlili o'xshash obyektlar yig'ini va ularni qiyoslab o'rganish, masalan, qishloq xo'jaligini yoki sanoat ishlab chiqarishini o'rganish mumkin. Bunda ularning xususiyatlari ko'rsatib beriladi.

Tarixiy informatika: 1) kompyuterni tarix faniga joriy qilish, multimedia texnologiyalar; 2) dasturiy ta'minlash va tarixiy ma'lumotlarni

qayta ishlash. Xaritalarni kompyuterlashtirish. (GIS geografik axborot tizimi). Foto va video axborotlar, ko'chirmalar masalasi.

Matematik (statistik) usul. Bu usul tarixiy tadqiqotlarda ham qo'llanadi. Bu usul olinadigan zarur ma'lumotlarni o'rganilayotgan obyektlarni to'liq yoki saylab kuzatish natijasida ma'lumotlar olishni taqozo etadi. Bunda tadqiqotchi chop etilgan statistik materiallardan hamda o'zi to'plagan ma'lumotlardan foydalanishi mumkin. Lekin oddiy holatlarni tasniflash uchun bunday ma'lumotlar to'liq bo'lishi, o'rganilayotgan jarayonning barcha tomonlarini o'zida aks ettirishi lozim. Bu usul o'rganilayotgan obyektning miqdoriy va sifatiy o'xshashliklarini aniqlashga va umumlashgan ko'rsatkichlarni olishga yordam beradi.

A.Bazarbayev 1870–1917-yillarda Jizzax vohasining tarixiy demografiyasini o'rganishda miqdoriy usuldan foydalanadi. Bu ishda tadqiqotchi soliq daftarlari, statistik hisobotlar hamda aholini ro'yxatga olish ishlaridan manba sifatida foydalanib, voha aholisining sonidagi o'zgarishlarni ko'rsatishga harakat qiladi. Shu bilan birgalikda ushbu manbalardagi hudud aholisining umumiy soni turli raqamlarda ko'rsatiladi. Shu sababli tadqiqotchi manbalardagi raqamlardan miqdoriy usul orqali foydalanadi va shu usul asosida Jizzax vohasining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi tarixiy demografiyasini ko'rsatib berishga harakat qiladi⁹⁰.

Masalan, Mahmudxo'ja Behbudiy o'lkada chop etilgan dastlabki o'zbek tilidagi gazeta –“Turkiston viloyatining gazetisi” ishida faol qatnashgan hamda bu gazetada uning taxminan 75 ta maqola va xabarlar chiqqan, shuningdek, “Tujjor”, “Sadoi Turkiston” gazetalari faoliyatida ishtirok etgan hamda “Samarqand” gazetasining muharriri va noshiri bo'lgan. Bundan tashqari, N.S.Likoshinning o'lka davriy matbuotidagi ishtirokini ham misol tariqasida keltirish mumkin. U “Туркестанские ведомости” gazetasi sahifalarida “N.Likoshin”, “N.S.L.”, “N.Vasilev” taxallusi ostida 1890–1917-yillarda (240 ta maqola va xabarlar), “Okraina” gazetasida “Mirshab”, “Myurid”,

⁹⁰ Базарбаев А. XIX аср охири-XX аср бoshларида Жиззах уезди аҳолиси: статистик ва архив манбаларининг киёсий таҳлили // Тошкент Ислон Университети Илмий-Таҳлилий Ахбороти. – 2015. – № 4. – Б.21-24.

"N.Vasilev" taxallusi bilan 1890–1897-yillarda (60 ta maqola), "Русский Туркестан"da 1898–1905-yillarda (73 ta maqola va xabarlar), "Samarqand" gazetasida "Путник", "Старый ворчун", "Ворчун помоложе", "Мнителный обыватель" taxalluslari ostida 1904–1905-yillarda (97 ta maqola va xabarlar), "Среднеазиатская жизнь" nashrida 1906–1908-yillarda (11 ta maqola va xabarlar), "Туркестон viloyatining gazetisi"da 1891- va 1896-yillarda (5 ta maqola), "Туркестан" gazetasida 1917-yilda (6 ta maqola), "Туркестанский курьер"da 1917-yilda (17 ta maqola), "Туркестанское слово" nashrida "Mansur Kasabayev" taxallusida 1917-yilda (10 ta maqola) o'z maqola va xabarlari bilan ishtirok etgan⁹¹. Shunday qilib, ularning turli gazeta faoliyatidagi ishtirokini miqdoriy tahlil usullari tadqiq etish, ayrim mualliflarning rasmiy, xususiy va milliy gazetalar ishida qatnashish darajasini aniqlash imkonini beradi.

Tarkibiy tahlil usuli (kontent analiz)

Ijtimoiy fan sohalarida qo'llaniladigan usuldir. Tahlil predmeti axborot berish qobiliyatiga ega bo'lgan matnlar tarkibidan iborat. Tarkibiy tahlil o'z mohiyatiga ko'ra xuddi miqdoriy tahlil usuli kabi matn va matnlar majmuasini tahlil qiladi. Tarkibiy tahlilda manba o'rganilayotganda unga yondosh bo'lgan barcha axborot manbalari birdek tahlil qilinadi.

Ushbu usulning keng qo'llanila boshlangan davri axborot asri-ning boshlanishi bilan bog'liq, biroq XVIII asrdayoq Shvetsiyada bu usul bilan bog'liq ayrim tadqiqotlar yaratilgan. XX asrning 30-yil-luridan bu usul to'laqonli sifatida AQSHda ijtimoiy fanlar doira-sida keng qo'llanila boshlandi. Mazkur usulning nazariy masalalarini yaratishda AQSHlik olimlar B.Met'yu, A.Tenni, D.Spud, D.Uipkennie va keyinchalik fransiyalik tadqiqotchi J.Kayzerning xizmatlari katta bo'lgan. Dastlab tarkibiy tahlildan sotsiologik tadqiqotlarda, jumladan, reklama va targ'ibot ishlari materiallarini o'rganishda qo'llanilgan. Siyosiy tadqiqotlarda qo'llanilishi yuzasidan dastlabki

⁹¹ Шадманова С. Туркестон тарихи – матбуот кўзгусида (1870 – 1917 й.) Тошкент: Yangi nashr, 2011. – 296 б.

tadqiqotni G.Lassuel amalga oshirgan. U ikkinchi jahon urushidagi tashviqot va targ'ibot materiallarini o'rganishda metod imkoniyatlarini ochib bergan. 1960 - yillardan boshlab kompyuter texnikalarida keng foydalanishning boshlanishi bilan ushbu usulga ko'p murojaa qilish boshlandi.

Tarkibiy tahlil, aytish mumkinki, barcha ijtimoiy fan sohalarida keng qo'llaniladi. Siyosatshunoslik va sotsiologiyadan tashqari antropologiya, personal boshqaruv, psixologiya, adabiyotshunoslik, tarix va falsafa tarixi sohalarida keng qo'llaniladi. Tadqiqotchi Ola Xols mazkur usulni fan sohalarida qo'llanilishini quyidagicha taqsimlagan: antropologiya – 21.5 %, kommunikatsiya nazariyasi – 25.9 % tarix – 21.5 %. Tarkibiy tahlil quyidagi turli matnlarni to'g'rilash imkonini beradi: OAV xabarlarini, siyosiy targ'ibot materiallari, siyosiy partiyalar dasturlari, huquqiy normalar, reklama va targ'ibot materiallari, tarixiy manbalar va adabiyot namunalari.

Ushbu usulni tadqiqotga tatbiq qilishning birinchi bosqichida dastlab tadqiqotga taalluqli bo'ladi, deb taxmin qilinayotgan barcha axborot manbalari jamlanadi. O'rganilish uchun jamlanayotgan xabarlarining barchasi ma'lum talablarga javob bera olishi kerak. Manbalarning ma'lum turlari, matbuot, televidenie, radio, reklama yoki targ'ibot materiallari va xabarlarining turli maqola, eslatma va plakatlarni farqlay bilish lozim. Bundan tashqari, materiallar ma'lum bir mezonlarga ega bo'lishi, masalan, kommunikatsiya jarayonlarida ishtirok qilayotgan kishilar bo'lishi (yuboruvchi, qabul qiluvchi, resipient), xabar ma'lum bir hajmga ega bo'lishi, xabarning takrorlanish darajasi, yoyilish imkoniyati va kengligi, xabarning ko'rinish vaqt kabi savollarga javob bera olsagina axborotdan unumli foydalanish mumkin.

Ikkinchi bosqichda, barcha to'plangan xabarlarini shakllantirish nazarda tutiladi. Birinchi bosqichda hamma xabarlar o'rganilgan bo'lsa, endi ular tanlab o'rganiladi.

Uchinchi bosqich, tahlil birligini oydinlashtirish, boshqacha aytganda mavzu topish. Bu ishdagi eng muhim jarayon hisoblanadi. Mavzu tadqiqot mohiyatini ochib bera oladigan darajada aniq lo'nda bo'lishi kerak.

To'rtinchi bosqich, bu birliklar hajmini ajratishdir. Matnning hajmini belgilash, qatorlar miqdorini aniqlash (abzas (xat boshi)lar, belgilar, matn kolonka (ustun)lari) radio yoki TV dagi translatsiyasi-ning davomiylik vaqti, audio va video tasmalar uzunligini aniqlash, ma'lumot beruvchi syujetlar ifodalangan rasmlar miqdorini aniqlash vazifasini bajarish kerak.

Oxirgi bosqich – qo'lga kiritilgan natijalarni sharhlash. Bu tadqiqotchining xulosalariga tayanuvchi bosqich bo'lib, unda jamlangan axborotlar va ularning ahamiyati hamda xususiyati haqida ma'lumotlar beriladi.

Kontent-analiz usuli matndagi ma'lumotlar miqdoriy shaklga olinadi. Masalan, ijtimoiy g'oyalar, alohida so'zlar va tushunchalar matndagi takrorlanishi hisobga olinadi. U miqdoriy va sifatiy tahlilni o'z ichiga oladi.

Savollar:

Tarixiy tadqiqotlarning maxsus usullari haqida umumiy tushuncha bering?

Sinxron usul qanday holatlarda qo'llaniladi?

Muammoviy-xronologik usul haqida ma'lumot bering?

Davrlashtirish usuli muammolari nimalarda ko'rinadi?

Qiyosiy tarixiy usulning afzalliklari haqida gapirib bering?

Retrospektiv usulning mohiyati nimadan iborat?

Tarixiy tadqiqotlarda miqdoriy usulning xususiyatlari nimalardan iborat?

Tarkibiy tahlil usulining afzalliklari nimalardan iborat?

6-ma'ruza. Tarixga mikro va makroyondashuvlar. Lokal tarix

Maqsad: Tarixga mikro va makroyondashuv tushunchalari, mikrotarixning vujudga kelishi va uning sabablari, mikro va makrotarixning o'zaro ta'siri, lokal tarix borasida yangi ma'lumotlar taqdim qilish.

Tayanch so'z va iboralar: Mikrotarix, voqeaviy tarix, lokal tarix, personalistika, F.Brodel, Dj. Levi, annallar maktabi, memuar manba, "oddiy" insonlar, "yangi tarix fani".

Tarixga mikro va makroyondashuv tushunchalari

Qadimdan tarix o'rganila boshlanishi bilan insonning shaxsiy hayotiga qiziqish ham vujudga kelgan. Lekin asosiy e'tibor mashhur insonlar hayoti, xususan siyosat va davlat arboblari, harbiy qo'mondonlar, madaniyat arboblari hayotini o'rganishga qaratilgan, "oddiy" insonlar hayoti esa tarixiy fon vazifasini bajargan. Vaholanki, XVIII asrning 2-yarmida, Ma'rifat asrida "kichik" odamlar ham o'z hissiyotlariga ega ekanligi, ular ham qahramonliklar ko'rsatishga qodirligi, ularda ham ma'naviy yuksalish va tushkunlikka tushish onlari bo'lishi qayd etilgan.

"Ommaning orasidagi oddiy inson" yozuvchilar (N.V. Gogol "Shinel") va rassomlar (P.A. Fedotov rasmlari) e'tiboriga tushdi, ammo shu vaqtda ham tarixchilar nazarida bu inson ommaning bir qismi sifatida qoldi. Faqat ommaning ba'zi bir vakillari tarixning asosiy qahramonlari bilan hayot yo'llari tutashgan ma'lum davrdagi hayotigina tarixchilar qalamiga tushdi.

Insonning o'z ichki dunyosiga bo'lgan qiziqishi natijasida esdaliklar va kundaliklar vujudga keldi. Nafaqat manbaning yangi turi, balki asosiy xususiyati subyektivlik bo'lgan, shuning uchun ham insonning ichki kechinmalari, uning shaxsiy hayotini ochib berishga qodir bo'lgan yangi bir manba paydo bo'ldi. XIX asrning boshlarida memuar adabiyotning ko'payishi "mikrotarix"ni o'rganishga qulay

zamin yaratdi, ammo birinchi o'rinda dvoryanlar, jamiyatning mol-mulkka ega bo'lgan qatlami (tadbirkorlar, savdogarlar) dunyosi "mikrotarixini" yaratishga kirishildi, memuar adabiyotlar ham ular tomondan yaratilgan edi. Keyinchalik dehqonlar va ishchilar memuarlurining paydo bo'lishi umumiy manzarani deyarli o'zgartirmadi. Shunga qaramasdan "mikrotarix"ni o'rganish imkoniyati kengaydi.

Etnografik ma'lumotlarga qiziqish, o'lkashunoslik bo'yicha tadqiqotlarning ko'payishi "mikrotarixiy" tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qildi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr tarixchilari V.O.Klyuchevskiy, N.I.Kostomarov va boshqalar asarlarida xalq, ifodali aytganda, o'z "yuziga" ega bo'la boshladi.

XX asr boshlaridagi siyosiy voqealardan so'ng hokimiyat tepasiga kelgan hukumatning ijtimoiy vazifasi o'zgarib ketdi. Ommaviy harakatlilar oldingi qatorga chiqdi, alohida bir inson esa kommunistik idealga to'g'ri kelsagina tarix maydonida paydo bo'ldi va qahramonlarning ma'lum bir belgilarga ega bo'lishi ko'zda tutildi. 1920-yillar memuarlari o'zining samimiy hissiyotlari bilan ajralib tursa, 1930-yillardan boshlab esdaliklar hukmron mafkuraga xos ravishda yozildi.

Tarixiy mikrotadqiqotlar urush davrida va urushdan keyingi davrdagi ahvol hamda senzura natijasida qattiq siquvga olingan edi. "Kommunizm quruvchilari" kabi soxta g'oyalar bilan o'lka, shahar, qishloq, korxonalar tarixini o'rganildi. Lekin bu yo'nalishdagi adabiyotlar "fabrika va zavod tarixi"ga doir asarlardan farqi yo'q edi. 1960-yillarda memuar adabiyotlar o'lkashunoslik adabiyotida real hayotga yaqinlashish borasida katta ahamiyatga ega bo'lmadi.

1980-yillar o'rtalarida o'lkashunoslar va jurnalistlar, mutaxassis tarixchilar nashrlar tayyorlashda shaxsiy xarakterdagi manbalar, oq'zaki esdaliklardan keng foydalanishdi. Bu davrda foydalanilgan manbalardagi ma'lumotlar ancha keng bo'lsa-da, 1950-yillardagi kabi alohida "qahramonlarni" tasvirlashda g'oyaviy andozalar uchraydi.

Memuar manbalar tarixiy mikro tadqiqotlarda, alohida aholi punkti, inson hayoti tarixi bo'yicha jiddiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Paradoxs (ilmiy qoidalarga mos bo'lmagan) ravishda "mikroskop" XX asrning ikkinchi yarmida tarixchilarning quroli bo'lib xizmat qildi. Ushbu davr tarix fanining ko'tarilish va yangilanish davri bo'ldi.

Mazkur jarayon Yevropa tarixchilarining (birinchi navbatda – fransuz “Annallar” maktabi vakillari) faoliyati natijasi edi, ular tarixiy tadqiqotlar mavzularini, usullarini va akademik tarixshunoslik predmetini takroran ko‘rib chiqdilar. Bunday “tarixshunoslik inqilobi”ning “yangi tarix fani”ning shakllanishi bo‘ldi, bu haqdagi bahslarda tarixiy tadqiqotlarning yangi usullari va obykti haqida yangi g‘oyalar ilgari surildi.

Agar avval makro tarix butun bir xalqning tarixini va o‘tmishdagi global jarayonlarni o‘rgangan bo‘lsa, yangi tarixning obykti oddiy insonning hayoti va o‘sha davrdagi insonlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar xarakteri bo‘ldi. Dastlab tabiiy fanlar usuli sifatida paydo bo‘lgan mikrotahlil usuli (kichik o‘lchamlarni o‘rganish) keyinchalik ijtimoiy fan mutaxassislari tomonidan ham qo‘llana boshladi, jumladan, sotsiologiya, iqtisod, ijtimoiy psixologiya sohalarida muvaffaqiyatli ravishda ishlatila boshlandi. “Yangi tarix fani”dagi istiqbolli yo‘nalishlardan biri mikrotarix bo‘lib, unda “o‘tmish mikroskop yordamida o‘rganiladi”, “tafsilotlar tadqiq etiladi”.

Mikrotarixning vujudga kelishi va uning sabablari

Mikrotarix mashhur bo‘lmagan kishilar, aholi u yoki bu ijtimoiy qatlamining odatiy bo‘lmagan vakillari hayotini har tomonlama o‘rganish orqali tarixiy tadqiqotlar olib borish yo‘nalishidir. 1950–1960-yillarda “mikro tarix” atamasi F.Brodel tomonidan ishlatilgan. Mikrotarix 1970-yillarda Italiyada vujudga kelgan. Bu boradagi dastlabki ishlar avval “Quaderni Storici” jurnalida, keyinchalik Eynaudi nashriyotida Karlo Ginzburg va Djovanni Levi tomonidan “Microistirie” nomli seriyada chop etilgan. 1970-yillarda Germaniyada ijtimoiy fanlarning tarixiy-tanqidiy vakillariga qarshi (X.U. Veler, X. Byome, Yu. Kokk, M. Shtyurmer) “davlat siyosatini o‘rganishdan va global ijtimoiy tizimlarni tahlil qilishdan kichik hayotiy voqeliklarga murojaat qilaylik” shiori ostidagi harakat boshlandi. Uning natijasi sifatida mikro tarixga oid bir nechta tadqiqotlar vujudga keldi, B. Xaupert va F. Sheferning qalamiga mansub “Yoshlar xoch va svastika orasida. Biografiyani

tiklash fashizm kundalik hayoti tarixi” nomli monografiyasi klassik asarga aylandi⁹². Unda ikkinchi jahon urushida millionlab halok bo‘lgan boshqa insonlar kabi oddiy inson vermaxt tankisti Yozef Shefer biografiyasi tadqiq etiladi. 1980–1990-yillarda Germaniya va Italiya “mikrotarixchilari” safini “yangi madaniy tarix” tarafdorlari bo‘lgan amerikalik tadqiqotchilar va “Annallar” maktabining ba’zi vakillari (J. Le Goff, R. Sharte) to‘ldirishdi.

Mikrotarixning paydo bo‘lishiga 1960-yillarda makrotarixiy tadqiqotlarning inqirozi sabab bo‘lgan. Birinchidan, o‘z davrida annalchilar tomonidan e‘lon qilingan ommaviy (total) tarixning cheklanganligi ko‘rina boshladi. V.F. Ern ta’kidlaganidek, tarixiy bilimlarimizning adekvatligiga (tengligi) ishonch hosil qilish uchun tarixiy jarayonlarga kirgan yer yuzida yashagan milliard kishilardan har birini anglash muhimdir. Ammo, bunday vazifani amalga oshirishning iloji yo‘q, shuning uchun ba’zi olimlar individual obyektlarni va kontekstlarni to‘liq tadqiq etishga va yakka misol orqali davrni o‘rganishga harakat qiladi. Shuning uchun ham bu yo‘nalish tarixiy antropologiyaga va kundalik hayot tarixiga juda yaqin hamda mohiyatan ularning tarmog‘i hisoblanadi.

Mazkur yo‘nalishning nuqsonlari dastlabki ishlardan oq ko‘rina boshladi. Birinchisi, J. Revel ta’biri bilan aytganda, tavsif qopqoni, ya’ni tadqiqotchi o‘z obyektini barcha jihatlar bilan, hech qanday jihatlarini esdan chiqarmasdan oddiy tavsiflashga o‘tib ketish xavfi mavjudligi edi. Bu yondashuvning ikkinchi nuqsoni o‘rganilayotgan obyektning representatsiya qilish muammosidir. Ma’lumki, tarixni obyekt va individlar tarixini arifmetik hisoblash yo‘li bilan tiklash mumkin emas.

Mikro tarix yondashuvi nazariyotchilaridan biri Dj. Levi o‘rganilayotgan obyektning representatsiya qilish muammosidan chiqish yo‘lini ko‘rsatadi, buning uchun har bir ijtimoiy qatlamdan bu guruhda turli o‘rin egallagan bir necha model tanlashni taklif qiladi.

⁹² Bernhard Hauptert, Franz Josef Schäfer. Jugend zwischen Kreuz und Hakenkreuz - Biographische Rekonstruktion als Alltagsgeschichte des Faschismus. - Frankfurt am Meine, 1991.

Ushbu qarama-qarshiliklarga qaramasdan G'arb tarixshunosligida yetarli darajada o'z tarafdorlariga ega bo'ldi. Masalan, ancha omma-viy lashib ketgan italiyalik olimlar Karlo Ginzburgning "Pishloq va chuvalchanglar. XVI asrda yashagan bir tegirmonchining dunyosi" (1976), Djuzeppe Levining "Nomoddiy meros", Amerika-kanadalik tarixchi Natali Zemon Devisning "Martin Gerning qaytishi" nomli monografiyalarini misol keltirish mumkin. Bu asarlarda aholining quyi tabaqalarini "indamas" omma sifatida qabul qilgan "an'anaviy" makro yo'nalishdagi ijtimoiy tarixdan farqli ravishda o'tmishda yashagan insonlarga o'z maqsadlariga ega bo'lgan harakatlanuvchi shaxslar deb qaralgan. Masalan, Karlo Ginzburgning "Pishloq va chuvalchanglar". XVI asrda yozilgan "Bir tegirmonchining dunyosi" asarida inkvizitsiya⁹³ bayonnomalari asosida Friulilik bid'atchi tegirmonchi Menokkioning (Domeniko Skandello (1532–1600)) qarashlarini ko'rsatib beradi. Kitobning nomi "Menokkioning farishtalar va Xudo pishloqdagi chuvalchang" kabi tartibsizlikdan vujudga kelgan degan g'oyasidan kelib chiqib nomlangan. Menokkio qishloqda dunyoning tuzilishi, Iso Masih, xristianlik va boshqa dinlar haqida radikal fikrlar bildiradi. Mazkur asar 18 ta tilga tarjima qilingan.

Ginzburg o'sha davr qishloq aholisining turmush tarziga qarshi bo'lgan bunday qarashlarning vujudga kelish sabablarini o'rganish maqsadida tegirmonchining butun hayotini tahlil qiladi. Buning uchun muallif Menokkio bilan aloqada bo'lgan kishilar bilan uchrashishga harakat qiladi va u o'qigan kitoblarni o'rganib chiqadi. Muallif oddiy bir insonning dunyoqarashidagi noizchillikning paydo bo'lishiga nima asos bo'lganligini aniqlashga harakat qiladi va xristianlikka bo'lgan tasavvurlar, protestantizm, shuningdek, Menokkio o'qigan kitoblarning ta'siriga e'tiborni qaratadi (Italyan tilidagi Bibliya; Dekameron; Djona Mandevil sayohatnomasi; avliyolar hayoti va boshqa kitoblar). Menokkio o'qigan kitoblar noodatiy bayon qilinadi⁹⁴. Ta'kidlash joizki, tegirmonchi qishloq aholisi orasida hurmat-

⁹³ XIII–XIX asrlarda katolik cherkovining asoratiga qarshi kiшилarning ta'kiб va суд килиш учун таъсис этилган суд-полиция ташкилоти.

⁹⁴ Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЭН, 2000. – 272 с.

li inson bo'lsa-da, qishloq aholisidan biroz uzoqlashgan edi, ammo ko'pchilikka o'z nazariyasini yetkazib berishga ulgurgan, buni sudga ko'plab xabarlar berilganligidan bilish mumkin edi. Menokkio o'zi haqida quyidagilarni yozgan edi: "Men ustachilik qilardim, tegirmonni ishlatardim, traktirim bor edi, bolalarga maktabda hisob-kitob va yozuvni o'rgatardim, bayramlarda gitarada musiqa chalardim"⁹⁵. Menokkioning turli sohalarda faoliyat yuritishi uning umuman aqldan ozmaganligini, aksincha omma orasida ajralib turganligi, mustaqil fikrlaganligi, o'z dunyosini anglashga harakat qilganligini ta'kidlaydi. Muallif Menokkioning qarashlari Italiya reformatorlarining radikal oqimidagi diniy qarashlariga yaqin edi, u yoshligida ularning adabiyotlarini o'qib chiqqan, degan xulosaga keladi⁹⁶.

1982-yilda Fransiyada "Martin Gerrning qaytishi" filmi suratga olindi, Zemon Devis maslahatchi bo'lgan. Film ustida ishlash natijalari bo'yicha u shu nomda kitob nashr etdi (dastlab fransuz tilida film bilan bir vaqtda, 1983-yilda ingliz tiliga tarjima qilindi). Asarning diqqat markazida XVI asrda fransuz dehqonlarining inson haqidagi tasavvurlari turadi⁹⁷. Marten Gerr degan kishi o'z uyini tushlab, ancha yillarga yo'q bo'lib ketadi. Ko'p yillardan uyiga qaytib, qishloqdoshlarini Marten Gerrligiga ishontirishga harakat qiladi. Qo'shnilari ma'lumotlar to'playdi va sud yig'ilishida Marten Gerr deb o'zini tanishtirgan kishi endi g'alabani qo'lga kiritayotgan paytda sud zaliga yog'och oyoqli kishi kirib kelib, o'zini Marten Gerr deb e'lon qiladi. Ushbu haqiqiy tarix bir necha asrlar mobaynida Yevropaning qator davlatlarida turli badiiy asarlarga asos bo'lib xizmat qildi.

Mikrotarix quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

odatda makrotahlilda e'tibordan chetda qolib ketadigan voqeelikning asosiy xususiyatlarini o'rganishga yordam beruvchi yirik masshtabdagi tadqiqotlar olib borish;

⁹⁵ Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.64.

⁹⁶ Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.96.

⁹⁷ Зэмон Дэвис Н. Возвращение Мартена Герра. — М.: Прогресс, 1990.

an'analar davomchisi, tarixiy o'zgarishlar sababchisi bo'lgan "kichik odamlar" strategiyasi, tanlovi va interpretatsiyasiga e'tibor qaratish;

ijtimoiy munosabatlar tizimi kontekstida insonlarning ijtimoiy o'zaro aloqalarini tahlil etish;

barcha turdagi manbalarni tadqiqotlarga jalb etish, ayniqsa e'tiborni muallifi aniq bo'lgan manbalarga qaratish.

Mikrotarix yondashuvining ahamiyati shundaki, u birinchidan, ko'plab shaxsiy taqdirlarni e'tiborga olish imkonini beradi. Shu ma'noda kundalik hayot tarixi "mashhur bo'lmagan insonlar hayoti"ni o'ziga xos rekonstruksiya qilishga yordam beradi va uni "mikrotarix" yondashuvi asosida tadqiq etish "mashhur kishilar hayoti"ni o'rganishdek muhimdir. Ikkinchidan, "mikrotarix" yondashuvi kundalik hayot tarixini rekonstruksiya qilish vositasi sifatida amalga oshmagan imkoniyatlar va sabablarni hamda tasodifiy holatlarni o'rganishga yordam beradi. Uchinchidan, mikrotarixiy tadqiqotlarda biografik ma'lumotlarga alohida e'tibor beriladi. Shu jihatdan kundalik hayot tarixi "xususiy hayot tarixi" va "og'zaki tarix"ga yaqin turadi. Ayniqsa, bu holat AQSHda yaqqol ko'zga tashlanadi, u yerda "new cultural history" sotsiologiyada "xususiy hayot tarixi" (case studies) bilan bir vaqtda vujudga kelgan.

To'rtinchidan, aynan mikrotarixchilar faqat odatiy tajribani emas, balki urush, inqilob, terror yoki ochlik sharoiti kabi ekstremal holatlarda omon qolish tajribasini ham o'rganadi. Brodel maktabi vakillari ham shunday mavzularga murojaat etishgan, lekin aynan mikrotarixchilar o'tish va burilish davrlari tahlilini kundalik hayot tarixi markaziga qo'yishdi.

Ma'lum bir masalani mikrotarix nuqtayi nazaridan o'rganish ko'proq manbalarni talab qiladi, biroq ushbu manbalar tarixda yuz bergan tarixiy voqealar to'g'risida muhim ma'lumotlarni o'zida jam etishi shart emas. Chunki mikrotarix tarixiy tadqiqotlarning boshqa usullari o'rganishga imkon bermaydigan kichik tarixiy voqealarni o'rganishga yordam beradi. Oxirgi yillarda bu yo'nalishda O'rta Osiyo tarixiga oid tadqiqotlar ham yuzaga kela boshladi. Jum-

ladan, Buyuk Britaniyalik olim Tomas Velsford 60 ta tarixiy hujjatga asoslangan holda bir oilaning iqtisodiy munosabatlariga oid mavzuda maqola chop etadi. Bunda bir oiladagi bir avlod vakillari tarixi emas, balki bir oilaning bir qancha avlod vakillari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar o'rganiladi. Bu yo'nalish orqali, muallif XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi iqtisodiy munosabatlarni bir oila misolida ko'rsatib beradi⁹⁸.

Lokal tarix

Milliy va regional tarix mutaxassislari tomonidan ilgari surilgan ko'pincha ziddiyatli fikrlarni tasdiqlash uchun ma'lumotlar yetkazib bergan "eski" lokal tarixdan farqli ravishda lokal tarixning yangicha turi "yangi ijtimoiy tarix", ijtimoiy guruh tarixi bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'zaro ijtimoiy ta'sir doirasidagi ma'lum makon va zamon bilan chegaralangan. XX asrning ikkinchi yarmi davomida yangi lokal tarix barcha yangi lokal obyektlarni (qishloq, shaharlardagi) zabt eta boshladi, asta-sekin tarixiy o'lkashunoslikning eski modeli o'rnini egallay boshladi.

Lokal tarixni metodologik jihatdan asoslashga mikrosotsiologiya nazariyasi va yondashuvlari katta yordam berdi. Dastlab Djordj Nomansning almashish nazariyasiga, keyinchalik tizimli tahlilga asoslandi.

XX asrning oxirgi choragida regional va milliy darajada yangi nazariyalar yaratilmagan bo'lsa-da, lokal tadqiqotlarning aksariyat qisminida demografik, iqtisodiy va madaniy rivojlanishning, ijtimoiy tizim va mahalliy boshqaruv tizimining turli xil lokal variantlari aniqlandi. Lokal tarix bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar insonlar o'rtasidagi real munosabatlar faqat o'z negizida (zaminida), ma'lum bir insonga yaqin bo'lgan ijtimoiy hayot doirasida tushunishdan kelib

⁹⁸ Thomas Welsford. Fathers and sons: re-readings in a Samarqandi private archive. In Explorations in the social history of modern Central Asia (19th-early 20th century), ed. Paolo Sartori, Leiden-Boston, 2013. P. 299-324

chiqadilar. Identiklik obyektini qanday atalishidan qat'iy nazar, insonlar aynan shu joyga taalluqli ekanligini va hissiy jihatdan bog'liqligini sezishgan.

Lokal tadqiqotlar total tarixning mikro darajasi namunasi sifatida namoyon bo'ldi. Bunday tadqiqotlar tahlilning turli xil usullarini va mahalliy arxivlar ma'lumotlarini tadqiqotlarga jalb qilish orqali alohida kishilarning hayoti va o'zaro munosabatlari tarixini yozish emas, balki "regional filtr" orqali barcha sohalaridagi makro jarayonlar bilan bog'lashdan iborat.

Lokal tadqiqotlarda asosan quyidagi masalalar tahlil qilinadi:

- iqtisodiy va demografik ahvoldagi asosiy tavsifi;
- oila va uy xo'jaligining strukturasi;
- meros tartibi va qoidalari;
- qarindoshlik va qo'shnichilik tizimi;
- individual va guruhning ijtimoiy hamda geografik mobilligi;
- jinslar ijtimoiy funksiyasi;
- lokal siyosiy struktura va madaniy tasavvurlar;
- ijtimoiy nazoratning rasmiy va norasmiy vositalari hamda hokimiyatning bo'linishi va jamoa o'rtasidagi ta'sir;
- individual va jamoa ijtimoiy kontaktlarning tizimli tahlili.

Lokal tizim tadqiqotchilari shunday jamoalar kontekstidan (qishloq va shahar jamoalari) kelib chiqqan holda tadqiqot olib boradilar.

Ko'p hollarda hatto o'rta asrlar tarixini tadqiq etishda tadqiqotning manbaviy asosi to'liq tizimli tahlil o'tkazish imkonini beradi⁹⁹. Bunday tahlilning namunasi sifatida Djudit Bennetning "O'rta asrda igliz qishlog'ida ayollar" nomli asarini keltirish mumkin, unda 1297–1348-yillarda Nortgemptonshirdagi Brigstok hududidagi kundalik hayot tarixi yoritiladi. Muallif turli hayotiy davrlarda (qizlik, nikohda va turmush o'rtog'i o'limidan keyin) ayollarning ijtimoiy mavqei o'zgarishini batafsil kuzatadi. Dj.Bennet lokal jamiyatda ayolning roli mikro ijtimoiy guruhning mavqei, ya'ni uy xo'jaligi va uning rivojlanishi davriga qarab belgilanadi. Mazkur ijtimoiy jamoa xotin-qizlar mavqeiga ziddiyatli ravishda ta'sir ko'rsatgan bo'lib, ma'lum

⁹⁹ Bennett J. M. Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague. – N.Y., 1987.

hayotiy sikllarda ularning mavqeini pasaytirib yuborsa, mana shu uy xo'jaligi xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirdi. Bundan tashqari, tarix fanlari doktori, professor Natalya Pushkarevaning tadqiqotlarida¹⁰⁰ X asr – XIX asr boshlarida rus xotin-qizlarining shaxsiy hayoti tarixini yoritib berdi. Ma'lumki, inson shaxsiy hayoti boshqa ijtimoiy sohalar bilan chambarchas bog'liq, shaxsiy hayot jamiyatdagi vaziyatni ko'rsatuvchi jihatlardan biridir. Shaxsiy hayot sohasiga kundalik hayotda vujudga kelgan hissiy munosabatlar va aloqalar kiradi hamda ular ma'lum bir guruh hayoti bilan bog'liq, shaxsiy hayot uy va oilada kechadi hamda boshqa kishilardan yashiringan bo'ladi. U oilaviy hayotning bir bo'lagi hisoblanadi, shuningdek, unda insonning ichki hayoti va insonlar o'rtasidagi munosabatlar ham mujassamlashadi.

Mikrosotsiologiya usullari makro yondashuvlar bilan muvofiq bo'lmaganligi sababli tarixchilarga olingan ma'lumotlarni sintez qilish uchun tayyor nazariy konstruksiyalar bera olmas edi. 1980–1990-yillarda “yangi lokal tarix”ning yetakchi vakillaridan biri, lokal tarix bo'yicha Lester maktabining boshlig'i bo'lgan Charlz Fityan-Adams, XX asr oxirlarida lokal tarix rivojlanishining oraliq natijalarini baholagan holda “lokal tarixiy tadqiqotlardan milliy jarayonlarning birligini namoyon qilishni emas, balki ularning ko'p variantligiga misollar yordamida amin bo'lish kutilgan”¹⁰¹.

G'arb mamlakatlari tarixshunosligida lokal tarix bo'yicha juda ko'p tadqiqotlar yaratilmoqda. Tarixiy jurnallarda lokal tarixga maxsus joylar ajratilmoqda. Masalan, Buyuk Britaniyada nashr etilayotgan “Economic History Review” jurnali iqtisodiy yo'nalishda bo'lishiga qaramasdan, unda “Lokal tarix” bo'limi mavjud va mayda harfda terilgan 54 ta jurnal betida lokal tarix bo'yicha maqolalar chop etilmoqda¹⁰².

¹⁰⁰ Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X - начало XIX в.). – М.: Ладомир, 1997.

¹⁰¹ Phythian-Adams C. Local History and National History // Rural History. Vol.2 – №1. – April 1991. – P.1-23.

¹⁰² Хут Л.Р. Теоретико-методологические проблемы изучения истории Нового времени в отечественной историографии рубежа XX-XXI вв. – М.: Прометей, 2010. – С. 529-549.

Bu davrda lokal, regional, milliy jarayonlarning o‘zaro ta‘sirini aniqlash uchun yangi nazariy modellarni yuzaga keltirish ehtiyoji sezila boshladi. Mikro va makro yondashuvlar integratsiyasi imkoniyatini XVI-XVII asrlarda ingliz jamiyati tarixi bo‘yicha umumlashtiruvchi kitob yaqqol ko‘rsatib berdi, 1980-yillarning birinchi yarmida mazkur kitob metodologik jihatdan o‘ziga o‘xshash kitoblardan ancha ustun turardi, shuning uchun uni 20 yildan so‘ng yana qaytadan nashr etish ehtiyoji vujudga keldi¹⁰³.

Mashhur ingliz tarixchilaridan K.Raytson, bir necha o‘nlab lokal tarixiy tadqiqotlarga tayangan holda yirik ijtimoiy o‘zgarishlarga olib kelgan demografik, iqtisodiy, madaniy va ma‘muriy o‘zgarishlar bir tomondan, joylarda ijtimoiy stratifikatsiyaning murakkablashuviga, lokal ijtimoiy munosabatlarni qayta qurishga, boshqa tomondan esa turli lokal jamiyatlar o‘rtasidagi ta‘sirning kuchayishiga va ularning milliy jamoaga yanada mustahkam integratsiyalashuviga olib keldi.

O‘zbekiston tarixi fanida ham lokal tarixiy tadqiqotlarga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan, etnolog olim A.M.Malikov tadqiqotlarida fanlararo yondashuvdan foydalanib, XIX-XXI asrda Zarafshon vohasi aholisining etnik tarixi konstruktivistik yondashuv, omma-viy xotira, lokal tarix usullari yordamida tadqiq etilgan. Shuningdek, Samarqand tarixi shahar antropologiyasi usullarini qo‘llagan holda o‘rganilgan¹⁰⁴.

O‘zbekiston shaharlari tarixi bo‘yicha amalga oshirilgan ko‘pgina tadqiqotlar ham lokal tarix yo‘nalishi bo‘yicha yozilgan.

¹⁰³ Репина Л.Н. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. социальные теории и историографическая практика. - М.: Кругъ, 2011. - С.171.

¹⁰⁴ Узбеки группы кунграт долины Зерафшана в XIX - начале XX в. - Самарканд, 2007. - 125 с.; Ходжи долины Нижнего Зерафшана: история и идентичность // Религиозная жизнь народов Центральной Евразии. отв. ред. В.И.Харитонова. - Москва: ИЭА РАН, 2012. - С.176-180; Культура Самарканда второй половины XVIII - первой половины XIXв. // Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средние века). - Алматы: Дайк-пресс, 2012. - С..290-304; Самарканд в начале XIX века // Эхо истории. - №4. - 2010.

Ularga ilmiy va ilmiy-ommabop tadqiqotlarni kiritish mumkin¹⁰⁵. Mazkur kitoblarda qo'yilgan masalalarni makro tahlil bilan birga mikro tahlil qilishga harakat qilingan.

Lokal tarixda nikoh va oila instituti, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy guruhlar va ular orasidagi munosabatlar makro jarayonlar kontekstida, ya'ni aholi rivojlanishi, iqtisodiy va ma'naviy sohadagi o'zgarishlar, ijtimoiy nazorat institutlari va ijtimoiy ziddiyatlarni hal qilish mexanizmlari faoliyati bilan bog'liq holda o'rganiladi. Joylardagi ijtimoiy differentsiatsiya chuqurlashuvi va minglab joylardagi jamoalar manfaatlari polyarizatsiyasi (xilma-xilligi) orqali makro tizimlardagi o'zgarishlar va insonlar kundalik hayoti o'rtasidagi aloqalar o'zagini topish imkoniyatini beradi.

Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan, ammo individual jihatdan farq qilgan "lokal jamiyatlar" nafaqat milliy g'oya, ramziy belgilar va markazlashgan davlat boshqaruvi orqali birlashgan, balki ular ijtimoiy normalar va qadriyatlar bilan ham bog'langan. Milliy tarixni o'rganuvchi

¹⁰⁵ Юнусхўжаева М. Келажаги буюк давлат пойтахти. – Тошкент, 1994; Юракдаги Бухоро: юрт тарихидан сабоқлар. – Тошкент: Шарк, 1998; Раҳмонов С.Асака. – Тошкент, 1999; Боқиев М. Ғиждувоннома (Ғиждувон тарихидан лавҳалар). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 397 б.; Мирзо Ж. Термиз тарихи. – Тошкент, 2001; Шокаримов С., Султонов А. Жаннатмакон Андижон. – Тошкент, 2002; Болтаева Б., Мўминова З. Ғиждувон ободдир. – Бухоро, 2003; Исроилов Н., Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. – Қарши, 2006; Нафасов Т., Турсунов Ш. Қарши шаҳри маҳалла ва куча номлари. – Тошкент, 2008; Алимова Д.А., Буряков Ю.Ф., Раҳматуллаев Ш. История Самарканда. – Ташкент: Art Flex, 2009; Турсунов С., Турдиев Т. Денов. – Тошкент: Фан, 2009; Ражабов Қ., Мақсудов Р. Қизилтепа тарихи. – Тошкент: Muharrir, 2011; Шамсутдинов И.Г. Исҳоқов А.А. Андижон тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарк, 2013; Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент, 2016; Турсунов Ж.Н. История социально-экономического развития городов Узбекистана (на примере городов Байсун, Шаргун, Шурчи). Автореферат дисс. на соиск. уч.степени канд. ист.наук. – Самарканд, 1995; Раҳматуллаев Ш. Социально-экономические преобразования в городах Ферганской долины в условиях независимости. Автореферат дисс. на соиск.уч.степени канд. ист.наук. – Ташкент, 2000 ва бошқалар.

tadqiqotchilar ijtimoiy tuzum va davlat qurilishini tahlil qilish bilan chegaralanmasdan milliy madaniyatning turli jihatlarini, axloq normalarini, turli kategoriyadagi insonlar yig'indisini o'rganishi zarur. Lokal va milliy tarix integratsiyasi jamiyatning barcha darajalarida hokimiyat organlari faoliyatini, ya'ni hokimiyatning murakkab mahalliy ko'rinishlarini o'rganishni nazarda tutadi. Shunday qilib, mikro va makro tarixning tutash nuqtalari paydo bo'ladi.

Savollar:

Jahon tarixshunosligida mikrotarixning shakllanishi sabablari nimalardan iborat?

Tadqiqotlarning predmeti va "masshtabi" nimadan iborat?

Mikrotarixning makrotarixdan farqlari va ustun jihatlari haqida gapirib bering?

Dj.Levi, K.Ginzburgning qanday asarlari mikrotarixga asoslanib yozilgan?

7-ma'ruza. Kundalik hayot tarixi: shakllanishi, vazifalari va tadqiqot usullari

Maqsad: Kundalik hayot tarixining shakllanish jarayonlari hamda kundalik hayot tarixini tadqiq etish usullari xususida talabalarga ma'lumotlar taqdim qilish.

Tayanch so'z va iboralar: kundalik hayot tarixi, "Annallar" maktabi, inson, shaxsiy va uy hayoti, ijtimoiy qatlam, jamiyat, intervyu, xatlar, kundaliklar, esdaliklar.

Kundalik hayot tarixining shakllanishi

O'zbekiston tarix fani oldiga qo'yilayotgan dolzarb vazifalarni hal qilish uchun jahon tarixshunosligidagi yangi yo'nalishlarni o'rganish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday yangi yo'nalishlardan biri «kundalik hayot tarixi» (everyday life history, Alltagsgeschichte, histoire de la vie quotidienne) yo'nalishi bo'lib, uning predmeti inson kundalik hayotini turli tarixiy-madaniy, siyosiy, etnik va konfessional kontekstda o'rganishdir.

XX asr o'rtalarida G'arb mamlakatlari ijtimoiy tafakkurida "tarixiy-antropologik o'zgarish" ro'y berishi bilan kundalik hayot tarixi mustaqil tadqiqot sohasi sifatida shakllandi. Dastlab fransuz tadqiqotchilari kundalik hayotni tarixiy tadqiqotlarga katta turtki bera olishini ko'ra bildilar. Aynan ular tarixning faqat siyosiy, iqtisodiy, harbiy jihatlarni emas, balki tarixni bir butunlikda hamda insonning bu jarayonlarga munosabati masalalarini o'rganishni diqqat markazga qo'ydilar. Mazkur tarixiy-antropologik yondashuv "Annallar" jurnali atrofida birlashgan mashhur yo'nalish vakillari M.Blok, L.Fevr, F.Brodel¹⁰⁶ asarlari asosini tashkil etdi. Ularning asarlarida kundalik hayot tarixi insonlar hayoti makrokontekstining bir qismi sifatida namoyon bo'ldi. Jum-

¹⁰⁶ Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. Т.1. - М., 1986. - 621 с.

ladan, F.Brodel har qanday jamiyatning iqtisodida ikki xil strukturaga e'tibor berishni taklif qiladi, bular moddiy hayot strukturasi va inson psixologiyasi hamda kundalik amaliyotni qamrab olgan nomoddiy hayot edi. U aynan nomoddiy hayotni "kundalik struktura" deb atadi. F.Brodel va uning safdoshlari global ijtimoiy o'zgarishlarni aniqlash hamda turli davrlardagi voqealarni tahlil etish maqsadida katta davrlarni tadqiqot uchun tanlaydi. U boy qatlamdagi aholining madaniyati oddiy aholi tomonidan qanday qabul qilganligiga katta e'tibor beradi. Shuningdek, uning "Kundalik hayot tuzilishi" nomli asari tarixiy tadqiqotlarning yo'nalishini o'zgartirishga katta turtki bo'ldi, ya'ni voqealiklar yoritilgan siyosiy tarixdan, iqtisodiy rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini izlashdan tarixiy psixologiya, tarixiy demografiya, tarixiy madaniyat syujetlarini tahliliy ravishda o'rganishga o'tishda yordam berdi. F.Brodel "davr ruhini" tushunish uchun inson ongini, psixologiyasini va ijtimoiy xulq-atvorini o'rganadi.

"Quyidan tarixni", ya'ni davlatdan boshlab insonlarni emas, balki insonlarga qarab davlatni o'rganish orqali o'tmishni tushunish F.Brodel va "mikrotarixchilar"¹⁰⁷ yondashuvining umumiy jihati edi. Bunday yondashuv "kichik insonni" tarixiy tadqiqotlar predmetiga aylantirdi hamda nafaqat mashhur bo'lmagan oddiy insonlar, balki qaroqchilar, psixopatlar, jodugarlar, anarxistlar, nogironlar, fohishalar, jinoyatchilar tarixiy tadqiqotlar markazida bo'lish huquqiga ega bo'ldilar. Shuningdek, elitalarni o'rganish usullarini ham o'zgartirdi, ya'ni asosiy e'tibor mashhur insonlar va ularga qaram bo'lgan kishilar kundalik hayoti o'rtasidagi bog'liqlik jihatiga qaratila boshladi.

Fernan Brodelning safdoshlari "Annallar" maktabining vakillari uning tadqiqot usullarini yanada rivojlantirishga harakat qilishdi. F.Brodelning asarlari fransuz tarixshunosligi doirasidan chiqib, jahon

¹⁰⁷ Mikrotarix – mashhur bo'lmagan kishilar, u yoki bu ijtimoiy qatlamning odatiy bo'lmagan vakillari hayotini har tomonlama o'rganish orqali tarixiy tadqiqotlar olib borish yo'nalishidir. 1950–1960- yillarda «mikrotarix» atamasi F.Brodel tomonidan ishlatilgan. Mikrotarix 1970-yillarda Italiyada vujudga kelgan. Bu boradagi dastlabki ishlar avval «Quaderni Storici» nomli jurnalda, keyinchalik Eynaudi nashriyotida Karl Ginzburg va Djovanni Levi tomonidan «Microistirie» nomli seriyada chop etilgan.

o'rtaslar va ilk yangi davr tarixi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar e'tirofini qozondi.

Mashhur fransuz tarixchisi, faylasufi va antropologi Mishel de Serto (1925-1986 y.) 1980-yilda "Kundalik hayot ixtirosi" asarini chop etgan. Ushbu kitob qoidalarga bo'ysunishga majbur bo'lgan oddiy insonlarning, "foydalanuvchilar" va "iste'molchilar" kundalik hayotiga bag'ishlangan. Mazkur tadqiqot muallifi o'zining turli ilmiy qiziqishlarini qo'llagan holda kundalik hayotning original nazariyasini yaratadi, unga ko'ra, "foydalanuvchilar" ularga zo'rlab o'tkazilayotgan qoida va tartiblarga ko'zga ko'rinmas kurash olib borayotganligi hamda ularni "o'zlashtirish" jarayonida o'zgartirib borish ta'kidlanadi¹⁰⁸.

Mishel de Serto "strategiya" va "taktika" tushunchalari o'rtasidagi farqqa e'tibor qaratadi. Serto "strategiya" tushunchasini hokimiyat institutlari va tizimiga tenglaydi, "taktika" tushunchasi insonlar tomonidan o'z atrofida erkin shaxsiy makon tashkil qilish uchun ishlatilishi haqida yozadi. "Shahar bo'ylab sayr" nomli bo'limda muallif shaharni o'zlashtirish amaliyotini ko'rsatib beradi. Agar shaharga "strategik" jihatdan qaralsa, uning hukumat, korporatsiyalar va boshqa tashkilotlar tomonidan vujudga keltirilganligiga e'tibor qaratadi. Shaharga "taktik" jihatdan qaralsa, u yangi tavsiflarga egaligini ko'rish mumkin.

Keyinchalik ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham olib borila boshladi. Jumladan, 1980-yillarda G'arbiy Germaniyada kundalik hayot tarixi yo'nalishi yuzaga keladi va shu o'n yillik oxirida dong'i chiqqan yo'nalishga aylanadi. Uni ishlab chiqishda Gettingenda joylashgan Maks Plank nomidagi tarix instituti professori Alf Lyudtke katta hissa qo'shdi. U XIX - XX asrdagi Germaniya ishchilarining tarixini o'rgangan edi.

Uning fikriga ko'ra, kundalik hayot tarixi individning shaxsiy tasavvurlari shakllanishini anglay boshlashdan iborat. Ushbu yondashuvga ko'ra, jamiyatning "harakatlantiruvchi kuchi" bo'lgan

¹⁰⁸ Мишель де Серто. Изобретение повседневности. 1. Искусство жить / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – С. 41.

inson tarixning faol subyekti sifatida ko‘riladi. Bu esa o‘tmishni o‘rganishdagi u yoki bu sxemaga asoslangan, “buyuk” odamlar faoliyatini tadqiq etuvchi tarixshunoslik an‘analariga zid bo‘lib, tarixda nomsiz qolgan “kichik”, “oddiy” insonlarning hayotiy muammolari markaziy o‘rinda turadi. Tarixiy jarayonlar ishtirokchilarining ko‘pchiligini tashkil qilgan bu guruhning ijtimoiy amaliyoti tarixdagi o‘zgarish va uzviylikni ta‘minlaydi. Kundalik hayot tarixi ijtimoiy strukturalar va subyektlarning amaliyotdagi o‘zaro aloqalarini o‘rganishdagi metodologik muammolarni yechishga yordam beradi.

Germaniyada “Alltagsgeschichte” maktabining vakillari¹⁰⁹ bu yo‘nalish doirasidagi mavzularni, yondashuvlarni ishlab chiqdi. “Eski fan” tanqidchilari X.Medik¹¹⁰ va A.Lyudtke tadqiqotchilarni insonlar va guruhlar “mikrotarixi”ni o‘rganishga chorlaydi. Shuning uchun Germaniyada kundalik hayot tarixning ikkinchi nomi – “Geschichte von unten” – “quyidan tarix”, deb ataladi.

A.Lyudtke kundalik tarixni o‘rganishda asosiy e‘tibor hayotda o‘z o‘rnini topgan yoki hamma narsadan mahrum, to‘qlar yoki ochlar, insonlar o‘rtasidagi birdamlik yoki nifoq, ularning ruhiy kechinma-

¹⁰⁹ Ullrich V. Spuren im Alltag. «Barfusshistoriker» — woher sie kommen und was sie wollen // Die Zeit. 1981. 2. Nov.; Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1985. H. 6.; Geschichte von unten: Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags / Hrsg von H. Ehalt. Wien, Köln, Graz, 1984; Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. М., 1999; Людтке А. «История повседневности» в Германии после 1989 года // Казус. 1999. М., 1999. С. 117-131; Fieseler B. Frauen auf dem Weg in die russische Sozialdemokratie, 1890-1917. Eine kollektive Biographie (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Hg. Helmut Altrichter), Stuttgart 1995; „Arme Sieger“. Die Invaliden des „Großen Vaterländischen Krieges“ der Sowjetunion, 1941-1991, Köln-Weimar-Wien 2013. Schloegel K. Kommunalka – der Kommunismus als Lebensform. Zu einer historischen Topographie der Sowjetunion // Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag. 1998. S. 329-346.

¹¹⁰ Medick H. Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturswissenschaft und Mikro-Historie / H.Medick // Historische Anthropologie. – 2001. – № 9.

lari, esdaliklariga qaratilishi kerak, deb hisoblaydi. Umuman olganda, ushbu yoʻnalish tahlilida asosan tarixda “izsiz ketgan” kishilarning hayotiy muammolari markaziy oʻrinda turadi.

Bundan tashqari, XX asr oxiri – XXI asr boshlarida aholining kundalik tarixiga oid qator ingliz tilida ham tadqiqotlar eʼlon qilindi. S.Kotkin 1930-yillarda Rossiyadagi Magnitogorsk metallurgiya kombinatining qurilishi va faoliyati misolida jamiyat hayotidagi oʻzgarishlarni koʻrsatib bergan. Muallif oʻz oldiga kishilar orasidagi oʻzaro munosabatlarni, birinchi navbatda, oʻsha davr uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan mehnat intizomi, davr siyosatiga sodiqlik toʻgʻrisidagi tushunchalarni rekonstruksiya qilishni maqsad qilib qoʻygan. Shuningdek, Sh. Fitspatrik 1930-yillardagi sovet shaharlari hayotiga oid masalalarni tadqiq etgan. Ushbu muallif kishilarning “favqulodda holat”, yaʼni qatagʻon yillarida oʻziga xos omon qolish strategiyasini ochib bergan. Sh.Fitspatrikni birinchi oʻrinda inson va davlat oʻrtasidagi munosabatlar qiziqtirgan, chunki sovet kishilari-ning butun umri davlat tashkilotlari izmida boʻlgan, davlat ham ish beruvchi, ham mahsulotlar va ijtimoiy xizmatlar taʼminlovchisi edi¹¹¹.

Garvard universiteti professori Svetlana Boymning kitobi ¹¹² ijtimoiy “umumiy joylar”ni oʻrganishga bagʻishlangan, yaʼni oʻsha joyda yashovchi kishilar uchun tabiiy hisoblangan, odatda, bu haqda oʻylab koʻrmaydigan kundalik hayot shakllari tadqiq qilingan. Shuning uchun ham tarix kitoblarida ular haqida yozilmaydi va u haqda yozma manbalar uchramaydi.

Svetlana Boym aholining turmushiga gʻoyaning qanday tarzda kirib kelganligini tadqiq etadi. Kundalik hayot tarixida turmush va ideologiya, kundalik va estetik hayot oʻrtasidagi chegara oʻrganiladi. Shu bilan birga kundalik hayotda rasmiy targʻibotga, gʻoyaviy boʻsimga va davlat mashinasi tazyiqiga qarshilik qilish elementi ham

¹¹¹ Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. – University of California Press, 1995; Бодрийяр Ж. Система вещей / Пер. с франц. – М., 2001; Бойм С. Общие места. Мифология повседневной жизни. – М., 2002; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

¹¹² Бойм С. Общие места. Мифология повседневной жизни. М., 2002.

mavjud. Muallif bir qarashda foydasiz bo'lgan ko'pgina mayda-chuydalar, uydagi har xil lash-lushlar sovet kishilarining o'z identikligini saqlash, "katta siyosat" dunyosida o'z mustaqilligini saqlab qolish usuli sifatida qaralgan. Totalitar tizim buni o'zi uchun xavfli deb hisoblagan holda "turmushni tozalash" kampaniyasini o'tkazib turgan. Keyinchalik uylarda tintuv o'tkazish kundalik hayotni qayta qurishning umumiy maydoniga aylangan.

Svetlana Boym sovet kommunal kvartiralari, barak va kazar-malari holatlarini ham tadqiq etgan. Muallif kommunal kvartiralar davriy ehtiyoji bo'lish bilan birga xayoliy g'oyalar va partiya farmoyishlari kundalik amaliyotga aylangan sovet hayoti laboratoriyasi bo'lganligini ta'kidlaydi. 1930-yillarga kelib, davlat nazorati o'rnatilgan kommunal kvartiralar uy-joyning bir qismiga aylandi. Yashash joyiga qayd etishi va ichki pasport tizimining joriy qilinishi bunga yordam berdi. Deyarli har bir uyda o'z ayg'oqchilari bo'lgan, bundan tashqari, hovli tozaligiga qarovchi kishilarning mavqei oshib ketdi, ularga hovlini tozalashdan muhimroq bo'lgan yangi vazifalar yuklana boshladi. Jaktlar va JEKlarga ham katta imkoniyatlar berildi. Svetlana Boym turmushning qiyinligi, doimiy ravishda "ko'rinib" yashash yaxshi qo'shnichilik munosabatlariga olib kelmasligiga e'tibor qaratadi. Omadli ayg'oqchiga "fosh etilgan" qo'shnining kvadrat metrlari berilgan. Shuning uchun aholi tomonidan 1960-yillarda N.S.Xrushev uy-joy islohoti xursandchilik bilan kutib olindi.

G'arb mamlakatlarida chop etilgan ilmiy adabiyotlar, XX asr 80-yillar o'rtalaridan boshlab Rossiyada tarixiy tadqiqotlarda "kundalik hayot" tushunchasi ishlatila boshlanishiga sabab bo'ldi. Dastlab kundalik hayot tarixini medievistlar va xotin-qizlar masalasi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar o'rgana boshladi. Yu.L.Bessmertniy va A.Ya.Gurevich boshchiligida Rossiya Fanlar Akademiyasi tizimidagi ijtimoiy fan institutlarida kundalik hayot tarixi bo'yicha tadqiqot olib boruvchi ishchi guruhi tuzildi. Ular tomonidan "Odissey" nomli almanax va "Kazus" nomli yilnoma chiqarila boshlandi.

Rossiyada oxirgi o'n yilliklarda mazkur yo'nalishni rivojlantirish bo'yicha katta ishlar qilinmoqda. Jumladan, 2002-yil aprelida

Rossiya Fanlar Akademiyasi ilmiy Kengashi “Kundalik hayotda inson: o‘tmish va hozirgi zamon” nomli dastur ishlab chiqdi. Kengash a‘zolari Yu.A.Polyakov va V.B.Jiromskaya hayotning o‘zi kabi inson umri cheksiz va turli-tuman muammolarga boy, shuning uchun inson kundalik hayotini o‘rganish kompleks yondashuvni talab qiladi, degan fikrni ilgari surdilar¹¹³. N.B.Lebina va A.N.Chistikov tadqiqotlari yangi iqtisodiy siyosat va “iliqlik” davridagi jarayonlarning oddiy insonlar tomonidan qabul qilinishi masalalariga qaratilgan. Mazkur kitobda uy-joy, kiyim-kechak, dam olish sohalaridagi yangiliklar qanday ro‘y berganligi tahlil etilgan¹¹⁴. Bundan tashqari, xotin-qizlar kundalik hayotini o‘rganishga ham katta e‘tibor berilgan¹¹⁵.

¹¹³ Брусиловская Л.Б. Культура повседневности в эпоху “Оттепели”: Метаморфозы стиля. – М.: Изд-во УРАО, 2001. – 188 с.; Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. Отв. ред. Ю. А. Поляков. – М., 1998. – 166 с.; Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920-1930-х гг. – М.: РОССПЭН, 2000. – 453 с.; Журавлев С.В., Мухин М.Ю. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1918-1938. – М.: РОССПЭН, 2004. – 240 с.; Каганский В.Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: НЛЮ, 2001. – 574 с.; Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – 632 с.; Осокина Е.А. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: РОССПЭН, 1997. – 271 с.

¹¹⁴ Лебина Н.Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. – СПб., 2003.

¹¹⁵ Женская повседневность в России в XVIII-XX вв.: Материалы международной научной конференции. 25 сентября 2003 года. – Тамбов, 2003; Пушкарева Н.Л. Частная жизнь и проблема повседневности // Демоскоп weekly. – 2002. – № 57/58. – С.4-5; Уники. Частная жизнь и повседневность глазами историка // Шмидт С.О. (ред.) Города европейской России конца XV – первой половины XIX в. Ч.1. – Тверь, 2002. – С.49-63; Уники. История частной жизни и история повседневности: содержание и соотношение понятий // Социальная история. – М., 2005.

Umuman olganda, jahon tarixshunosligida kundalik hayot yoʻnalishida insonlarning shaxsiy va uy hayoti hamda turmush tarzi, insonlarning jamiyatdagi voqelikka moslashuvi yoʻllari, voqea va hodisalarning emotsional tomoni, kishilar va insonlar guruhining odatdagi turmush tarzi bilan bogʻliq kechinmalar kabi masalalarga alohida eʼtibor beriladi.

Germaniya tarixshunosligida takrorlanuvchi, odatiy hol boʻlmagan yoki noyob holatga qarshi qoʻyiladi. Bunday yondashuv kundalik hayotni “omma hayoti” sifatida “oddiy boʻlmagan, noyob shaxslar hayotiga” qarshi qoʻyadi. Bu esa “kundalik hayot tarixi”ning nemischa variantini keltirib chiqardi, unda “kundalik hayot tarixi” oddiy, koʻz ilgʻamas, oʻz davri va oʻz ijtimoiy qatlaminig tipik va kili mikrotarixi sifatida tavsiflash mumkin. Kundalik hayotga “opozitsiya” sifatida nemis olimlari bayramlarni va “ekstremal holatlar”ni koʻrsatadi, ular ham maʼlum bir sharoitda odatiy holga, kundalik hayotga aylanishi mumkin. Shuningdek, ular taʼlim olish, mehnat faoliyati, dam olishni kundalik hayotga kiritadi.

“Kundalik hayot tarixi”ni mikrotarix sifatida tushunganliklari tufayli ushbu yoʻnalish boʻyicha mutaxassislarni universitet va ilmiy markazlardagi lavozimlar konkursida qatnashishiga toʻsqinlik qilina boshladi. Natijada Germaniyada rasmiy yoʻnalishga qarshi parallel “tarixchilar ustaxonasi” va maxsus jurnallar vujudga keldi. Bunga misol qilib “Tarixiy antropologiya” jurnalini aytish mumkin, shuningdek, Gettingenda “take history in our hands” shiori ostida birlashgan tarixchilar va oddiy fuqarolar faol ish olib borishdi.

Rossiyada kundalik hayot tarixi bilan shugʻullanuvchi tadqiqotchilar etnograflar va XIX asrdagi “turmush tarzini yozuvchilaridan” koʻp narsa oldilar. Ularning asosiy qiziqishlari etnografik mavzular – uy-joy va uning qurilishi, ovqatlanish tizimi, kiyim-kechak va boshqalarga qaratilgan edi. Etnograflarning bevosita kuzatish usulidan foydalanish tarixchilarga insonlar hayotining tarixiy hujjatlarda uchramaydigan tomonlarini tushunish imkonini berdi.

Umuman olganda, etnografik tadqiqotlardan farqli ravishda kundalik hayotni oʻrganish voqealar ahamiyatini tushunish, siyosiy voqealarga turli individual munosabatlarni koʻrsatishga harakat qilinadi.

Moddiy madaniyatni tadqiq etuvchi etnograf mutaxassislar “mayda narsalarni” tahlil qiladi, hunarmandchilik qurollari, mahsuloti va xomashyo kabi moddiy predmet tavsifini o‘rganadi. Kundalik hayot esa unga insonlarning munosabatini yoritishni maqsad qiladi. Turmushdagi detallar tadqiqotchiga “davr ruhini” anglashga yordam beradi, insonning shaxsiy hayoti bilan tarixiy voqeliklarni uyg‘unlikda ko‘rish imkonini beradi.

Kundalik hayot tarixini tadqiq etish usullari

Mazkur yo‘nalishning tarixiy manbalarga bo‘lgan munosabati o‘ziga xosdir. “Kundalik hayot tarixi” bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar tarixiy manbalarda keltirilgan fikrlarning ichki ma‘nosini unglab yetishga, aytilmagan jihatlarini ilg‘ab olishga urinadilar. Ular tarixiy voqealar ishtirokchilarining xatti-harakatini asoslashga va ularni tushunishga harakat qiladi. Shu bilan birga kundalik hayot tarixi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar haqqoniy hakam rolini bajarishdan bosh tortadilar. Buning o‘rniga manbalar bilan “dialog” o‘rnatishga harakat qiladilar, shuning uchun matnga savollar beradi.

XX asr kundalik hayoti tarixini o‘rganayotgan mutaxassis og‘zaki tarix usullariga murojaat qilish imkoniyatiga ega. “Hayotiy tarix”ni to‘plash va yozib olish, turli xil intervyu olish faqat oddiy material to‘plash emas, balki ko‘p hollarda “ikkilamchi” manba turini yaratish imkonini beradi. Sovet tarixshunosligida, asosan ikkinchi jahon urushi tarixini o‘rganishda esdaliklarga manba sifatida murojaat qilingan. Oxirgi 20 yillarda Rossiya tarixshunosligida og‘zaki tarix usullari kundalik hayot tarixida keng qo‘llanilmoqda. Unda psixolog va sotsiologlar tomonidan ishlab chiqilgan avtobiografik matnlar bilan ishlash usuli foydalidir. Xususan, shunday usullardan biri “erkin hikoya”dir, intervyu oluvchi intervyu beruvchidan hech bir ahamiyatli jihatlarni qoldirmasdan o‘zi haqida va o‘z hayoti haqida so‘zlab berishni so‘raydi. Mavzuning va hayotiy kolliziyalarning (qarama-qarshi fikrlar va manfaatlar) takrorlanishi taqqoslanadi, bu esa xulosalar qilishga yordam beradi.

“O‘tmishga savol berish” imkoniga ega bo‘lmagan tadqiqotchilar mu‘amaviy manbalar bilan ishlaydilar, lekin avvalo shaxsiy xarakterdagi

manbalarga murojaat etadilar. Qadimgi davr, O'рта asrlar va ilk Yangi davr tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarda esa xatlar, kundaliklar, esdaliklardan foydalanish imkoniyati mavjud.

Etnografiya va sotsiologiyada qo'llaniladigan kuzatish usulidan foydalanganda tadqiqotchi bir paytning o'zida ma'lumot to'playdi va muallifni kuzatadi. Bu holda tadqiqotchi mazkur insonning ushbu matnini yozish vaqtida necha yoshda bo'lganligi, oilaviy sharoiti, psixologik kayfiyati qanday bo'lganligini hisobga oladi. Jamoaning fikri, masalan, biror-bir muhim anjumanning bayonnomasi yig'in ahli fikrini hisobga olgan holda tahlil qilinadi.

Insonlar xursandchiliklari va qayg'ulari, orzu va umidlari tarixiy manbalarda aksariyat hollarda tasodifiy iz qoldirgan, xolos. Shuning uchun ham turmush detallari va alomatlarini aniqlash uchun matbuot materiallari, rasmlardan foydalanish mumkin. Kundalik turmushdagi farqlarni yaxshi anglashi mumkin bo'lgan xorijliklar guvohliklarini ham tadqiqotlarga jalb qilish mumkin.

Natijada tarixchi mikrotarixiy izlanishlarini o'zaro bog'liq bir tizimga solishi lozim, shundagina mayda elementlar katta savollarga javob bera oladi. Kundalik hayot tarixini tanqid qiluvchi mutaxassislar unda tarixiy jarayonlar haqida yaxlit bir tasavvurga ega bo'lish murakkabligini ta'kidlashadi. Bu borada sotsiologlar ma'lum tajribaga egadir. Masalan, kundalik hayot tarixini o'rganishda to'plangan bir xil turdagi manbalardan (sud jarayoni yozuvlari yoki avtobiografiyalar, targ'ibot risolalari) matn qismlari ajratib olinadi, ular tizimga solinadi va ma'lumotning takrorlanishi nuqtayi nazaridan tahlil etiladi.

Xulosa qilib ta'kidlash lozimki, jahon tarixshunosligida kundalik hayot tarixining shakllanishi chuqur ildizga ega bo'lib, XX asrning o'rtalarida Fransiyadagi annallar maktabi vakillari bu yo'nalishning alohida soha sifatida vujudga kelishiga katta hissa qo'shdi. XX asrning 80-yillaridan boshlab Germaniyada va dunyoning boshqa davlatlarida kundalik hayot tarixi rivojlantirilib, qator tadqiqotlar yaratildi. Shuningdek, XX asrning oxiri – XXI asrning boshlarida Rossiyada ham kundalik hayot tarixi bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda hamda O'zbekiston tarixshunosligida bu yo'nalishni rivojlantirish tarix fanining qator muammolarini yechishga katta yordam beradi.

Kundalik tarixni o'rganishda tadqiqotchilar quyidagi 2 guruhdagi manbalardan foydalanishi mumkin.

I. Kundalik hayot haqida ma'lumot beruvchi materiallar:

Tabiiy, shaharsozlik va boshqa manbalar – tabiiy va sun'iy vujudga keltirilgan yashash muhiti (relyef, iqlim, flora, fauna, kommunikatsiyalar).

Ommaviy (demografiyaga oid) manbalar — tug'ilish, nikoh, ajrim, o'limni qayd etuvchi hujjatlar; turli xil shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar, a'zolik biletlari va boshqalar.

Ashyoviy manbalar — binolar (tashqi ko'rinishi, binolarning rejasini), mebel, interer, idishlar, kiyim-kechaklar, maishiy narsalar, bolalar o'yinchoqlari va boshqalar.

Tasviriy manbalar — rasm, gravyura, fotografiya, xronika, hujjatli kino, televidenie dasturi va boshqalar.

Buyumlar ro'yxati, muzey kolleksiyalari va to'plamlari tavsifi, arxitektura loyihalari, shaharlar rejalari, xaritalar, rasmiy hisobotlar, statistika, maishiy turmushni o'rganuvchi jamiyat va komissiyalar materiallari va boshqalar.

E'lonlar, afishalar, o'ramlar, teatr va konsert dasturlari, plakatlar, taomnoma, otkritkalar va boshqalar (Bir vaqtning o'zida ham ashyo-viy, ham yozma manba hisoblanadi).

Yozma manbalar. Normativ nashrlar va qo'llanmalar, shuningdek, illyustratsiyali hujjatlar (muomala qoidalari, turli o'yinlar tartibini tushuntirish, darsliklar, lug'atlar, so'zlashgichlar, tush ta'birlari, oshpazlik kitoblari, moda jurnallari, kataloglar va boshqalar.)

II. Kundalik hayotni qabul qilish konteksti bilan bog'liq materiallar:

Shaxsiy xarakterdagi hujjatlar — kundaliklar, yozishmalar, memuarlar.

Badiiy adabiyot.

Publitsistika.

Maqollar, matal, anekdotlar.

Karikatura.

Badiiy kino.

Savollar:

Kundalik hayot tarixining paydo bo‘lish sabablari nimalardan iborat?

Jahonning turli mamlakatlarida kundalik hayot tarixining rivojlanishi qanday kechdi?

“Annallar” maktabining vakillari asarlarida kundalik hayot tarixi qanday yoritildi?

Kundalik hayot tarixi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchi qanday manbalarga tayanadi va nima sababdan?

Kundalik hayot tarixi bilan shug‘ullanishning ilmiy ahamiyati nimadan iborat?

8-ma'ruza. Gender va mentalitet tarixi hamda vizual tadqiqotlar tarix fanidagi yangi yo'nalishlar sifatida

Maqsad: Fanlararo tadqiqotlarning o'sib borishi va yangi tadqiqot yo'nalishlarining vujudga kelishi, mentalitet tarixi, gender tarixi, vizual tadqiqotlar borasida talabalarda yangi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish.

Tayanch so'z va iboralar: Fanlararo tadqiqot, mentalitet tarixi, gender tarixi, vizual tadqiqotlar, "Annallar" maktabi, "yangi tarix fani", sotsiologik usullar, "xotin-qizlar tarixi".

Fanlararo tadqiqotlarning o'sib borishi va yangi tadqiqot yo'nalishlarining vujudga kelishi. Mentalitet tarixi

Zamonaviy fanning rivojlanish dinamikasi unda fanlarning integratsiyasi, fanlararo tadqiqotlarning o'sib borishi bilan xarakterlanadi. Zero, muammoni bir necha fanlarning metodlari asosida o'rganish tadqiqotning samarali bo'lishini ta'minlaydi. Zamonaviy fan metodologiyasiga murojaat qiladigan bo'lsak, murakkab tizimlarni o'rganish uchun bitta fan metodlari yetarli bo'lmay qoldi.

Tarixga va tarixchi kasbiga yangicha yondashuvlar tarafdorlari "Annallar" maktabi vakillari M.Blok va L.Fevr jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarini o'rganish o'rtasidagi uzilishni yo'qotib, ularni uyg'un ravishda o'rganish g'oyasini ilgari surganlar. Tarixiy tadqiqotlar markaziga inson, uning tasavvurlari, qo'rquvlari, umidlari, bir qolipda idrok qilishlari va o'zlarini tutishlari asosiy o'ringa chiqqanligi g'oyat achinarlidir.

Yangicha yondashuvning muhim jihatlaridan biri bayon qilish uslubidan voz kechgan holda muammolar qo'yish va farazlar ishlab chiqarishdan iborat edi. Tarixchilar o'tmishda yashagan insonlarni o'rganish uchun ular bilan dialogga kirishib, bu orqali ularning qadriyatlarini va tafakkurining boshqa tomonlarini tadqiq qilish imkoniga ega bo'ladi.

“Yangi tarix fani” vakillari nafaqat tarixning maxsus usullaridan, balki ijtimoiy-gumanitar fanlarning uslublaridan ham foydalana boshladilar. L.Fevr: “Bir-biriga yaqin va uzoq bo‘lgan fanlar o‘rtasida aloqa o‘rnatish, bu fanlarning kuchini bitta tadqiqot obyektiga qaratish ularning o‘z-o‘zini cheklashini va yakkalanishini tugatadi. Gap faqat bir-biridan tushunchalar o‘zlashtirish haqida emas, balki tadqiqot usublari va ularning mohiyatini o‘zlashtirishdan iboratdir”¹¹⁶.

Fanlararo tadqiqotlarning metodologik asosini ijtimoiy gumanitar fanlar obyektining umumiyliigi (predmetidan farqli ravishda), ya’ni inson hayoti ekanligi tashkil etadi. Umuman tarixiy bilish boshqa ijtimoiy fanlar bilan chambarchas aloqada rivojlana bordi. XIX - XX asrlarda sotsiologiya, psixologiya, shu jumladan tarixiy va ijtimoiy psixologiya, antropologiya kabi mustaqil fanlar vujudga keldi. Ularning tadqiqot natijalari tarixchilarga insonlarning turli jamiyatlarda a’zolari sifatidagi xulq-atvori va o‘zaro ta’siri sabablari hamda mexanizmini chuqurroq o‘rganishga yordam berdi.

“Annallar” maktabi asoschilari M.Blok va L.Fevrning “eski” tarixchilar, ya’ni asosan siyosiy va diplomatik tarix tarafdorlari bilan kurashi XX asrning 50-yillarida G‘arb tarixshunosligida “yangi tarix”ning, ya’ni ijtimoiy va iqtisodiy tarixning g‘olib chiqishiga olib keldi. “Annallar” maktabi ikkinchi avlodi rahbari F.Brodel 1956-yilda L.Fevr o‘limidan so‘ng jurnalga muharrirlik qildi. Uning fundamental tadqiqoti “Moddiy sivilizatsiya, iqtisod va kapitalizm”¹¹⁷ deb atalib, XX asrda insoniyat tarixini yaxlitlikda yarata olgan asar sifatida tanilgan. Unda muallif “faqat tarix fani inson haqidagi barcha fanlarni birlashtira oladi, ularning tadqiqotlarini bog‘lashga yordam beradi, fanlararo ijtimoiy fan bo‘la oladi”¹¹⁸, deb yozgan edi. Tarixiy

¹¹⁶ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю. – С. 20.

¹¹⁷ Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. Т.1. – М., 1986. – 621 с.

¹¹⁸ Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. Т.1. – М., 1986. – С. 30.

tadqiqotlarda mikro va makroyondashuvlarni birgalikda ishlatgan olim F. Brodel edi, u Yevropa tamadduni shakllanishining keng tarixiy holatini aks ettira olgan. Bundan tashqari, tadqiqotning geografik doirasi ham juda kengligi bilan ajralib turadi. Unda Afrika mamlakati Abissiniya, Janubiy Amerika daryosi Amazonka va Sibir shahri Tomsk ham bor. Ushbu tadqiqotdagi mikroyondashuv esa kundalik hayot strukturasi: oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va b., ya'ni "makon va zamonda zo'rg'a ko'zga tashlanadigan mayda faktlar"ni o'rganishda namoyon bo'ladi. F.Brodel: "Tadqiqot maydonini qan-chalik ko'p qisqartirsangiz, shuncha ko'p yangi ma'lumotlar olasiz. ... Ba'zida bir nechta qiziq voqealar turmush tarzini to'liq ko'rsatib bera olishi mumkin"¹¹⁹. Masalan, bitta qishloq yoki shahar aholisi misolida buni ko'rish va o'rganish mumkin.

Tarjima qilish murakkab bo'lgan "mentallik" (mentalite) XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Fransiyada tarqaldi va u "dunyoqarash" degan ma'noni anglatib, asosan sodda deb hisoblangan jamoaviy ongga nisbatan qo'llanilgan. XX asrning 20-yillarida etnologlar va psixologlar tadqiqotlarida, jumladan, Lyusen Levi-Bryulning "Ibtidoiy mentalitet" (La mentalite primitive (1922) asarida ibtidoiy kishilarning "mantiqqagacha bo'lgan" fikrlashi haqida so'z yuritadi¹²⁰, keyinchalik Sharl Blondelning "Ibtidoiy mentalitet" (1926) nomli asari va Anri Vallonning "Ibtidoiy mentalitet va bolalar mentaliteti" (1928) maqolasida bu haqda yoziladi. Psixologiyada "mentallik" atamasi kam ishlatila boshladi, ammo tarix va antropologiyada u ancha keng qo'llanila boshladi. Tarixchilar, antropologlar, filologlar, sotsiologlar, psixologlar, folklorshunoslar ommaviy g'oya va madaniyatni fanlararo yondashuv asosida o'rgana boshladilar. Mazkur mutaxassislarining birgalikdagi harakatidan maqsad, L.Fevr fikricha, inson shaxsini o'rganish bo'lishi lozim edi. Bu ish oson emas edi, L.Fevr bir necha bor o'z hissiyotlari, fikrlari va xuro-

¹¹⁹ Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. Т.1. – М., 1986. – С.39.

¹²⁰ Duby G. Histoire des mentalites // L'histoire et ses methodes / Sous la dir. de Ch. Samaran. – Paris, 1961. – P. 917–966.

fotlariga ega bo'lgan tarixchilarni o'tmish bilan proyeksiyalashdan ehtiyot bo'lishga chaqiradi hamda bunday qilish kechirib bo'lmas xatoliklarga olib kelishini ta'kidlaydi¹²¹. Shunday qilib, hozirgi zamon kishisining fikrlari va hissiyotlari o'tmishda yashagan insonlarnikidan tubdan farq qilishi va dunyoqarashga moddiy hayot, din va boshqa omillar ta'sir ko'rsatishi haqidagi masalaning qo'yilishi L.Fevrning muhim xizmatlaridan biridir. Mazkur tamoyillarning amalda qo'llanishi uning islohotlar haqidagi qator asarlarida, ayniqsa, "XVI asrda e'tiqodsizlik muammosi. Rable dini" (1942) nomli kitobda o'z aksini topgan¹²².

1960-yillarda tarixchilar mentalitet tarixini o'rganishga kirishdilar, uning asosi M.Blok va L.Fevr asarlarida o'z aksini topgan. M.Blok ijodida bu fenomen (atama ishlatilmasdan) sotsiologiya, ijtimoiy antropologiya, tarixiy psixologiya yutuqlariga tayanib o'rganilgan bo'lsa, L.Fevr mentallikni psixologiya bilan birga tadqiq etdi. M.Blokning "Feodal jamiyat" nomli asarida o'sha davr kishilari idroki, hissiyoti, tafakkuri, jamoaviy xotirasi tadqiq etilgan. 1960–1970-yillarda mentallikni o'rganish fransuz tarixshunosligida asosiy yo'nalishga aylandi.

Ma'lumki, mentalitetda onglilik va ongsizlik elementlari mavjud bo'lib, fikr hissiyot bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Shuning uchun "yangi tarix" tarafdorlari faqat insonlar qoldirgan matnlar va boshqa manbalarga ishonmasdan inson ongining yashiringan qatlamlarini o'rganishga harakat qilganlar.

Buning uchun mentalitet tarixi asoschisi L.Fevr o'rganilayotgan davr insonlarining marosimlari va ramzlarini, adabiyot va san'atni, texnika tarixini, xullas inson tafakkuri va faoliyati izlarini o'rganishni taklif etadi.

¹²¹ Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы / Отв. ред. А. О. Чубарьян, В. В. Согрин. Вып. 1. – М., 1989. – С. 75-89.

¹²² Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы / Отв. ред. А. О. Чубарьян, В. В. Согрин. Вып. 1. – М., 1989. – С. 75-89.

Agar M. Blok va L. Fevr “mentallik” tushunchasini ehtiyotlik bilan ishlatgan bo‘lsa, ularning izdoshlari F.Ares, R.Mandru va J.Dyubi kabi olimlar bu tushunchani “jamoaviy ongsizlik”, “jamoaviy tasavvurlar” kabi tushunchalar o‘rniga ishlata boshladilar.

Mentalitet tarixini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri Filipp Ares bo‘lib, u “Eski tartib davrida bola va oilaviy hayot” (1960-yilda fransuz tilida 1 nashri, 1973-2-nashri), “Inson o‘lim oldida” (1977-yilda fransuz tilida, 1992-yilda rus tilida chop etildi) nomli asarlar yozgan edi. Birinchi kitob haqiqiy novatorlik xarakteriga ega asar bo‘lib, unda bolalik tarixiy tadqiqot predmeti bo‘lgan va muallif manba sifatida adabiy matnlar, ikonografik materiallar va hatto qabr toshidagi tasvirlardan foydalangan. F.Ares kitobda ma’lum bir tarixiy bosqichda jamiyatda o‘limga nisbatan munosabat va o‘sha jamiyatdagi insonning o‘z-o‘zini anglashi o‘rtasida aloqa mavjud, degan fikrni ilgari surgan. Shuning uchun o‘limni qabul qilishdagi o‘zgarish insonning o‘z-o‘zini anglashdagi o‘zgarishida namoyon bo‘ladi.

Ares o‘limga bo‘lgan munosabatning o‘zgarishida beshta asosiy bosqich mavjudligini ta’kidlaydi. Birinchi bosqich (“hammamiz o‘lamiz” degan ibora bilan ifodalanadi) – “o‘rgatilgan o‘lim” holati uzoq o‘tmishdan XIX asrgacha (balki hozirgi zamongacha) xalq onmasida keng tarqalgan. Ushbu atama bilan (“o‘rgatilgan o‘lim”) Ares insonlar bu bosqichda o‘limga odatiy holat deb qaraganliklari va ular o‘limdan qo‘rqmaganliklarini ta’kidlaydi. Inson tabiatga tabiiy ravishda qo‘shilib ketgan hamda o‘liklar va tiriklar o‘rtasida uzviylik mavjudligini qayd etadi. Shuning uchun “o‘rgatilgan o‘lim”ni tabiiy muqarrar holat sifatida qabul qilgan. Ilk o‘rta asrlarda insonlar o‘limdan qo‘rqmasligiga sabab ular o‘lgan kishilar ustidan sud bo‘lmasligi va o‘lgan kishilar Xristosning ikkinchi marta kelishi vaqtigacha uyquga ketishi hamda juda qattiq gunoh qilgan kishilardan boshqalar osmon podsholigiga kirishi haqidagi fikr ustun bo‘lgan.

Ikkinchi bosqich (“o‘z o‘limi”) XI va XIII asrlarda Qo‘rqinchli sud g‘oyalariga asoslangan holda ziyolilar tomonidan tasdiqlangan.

Insoniyat ustidan sud qilish g'oyasi inson o'limidan so'ng individual sud bilan almashtiriladi. Ushbu bosqich insonning individuallashtirish tomoniga o'zgargan.

O'limni qabul qilish evolutsiyasining uchinchi bosqich (Ma'rifatchilik davri) – “uzoq va yaqin o'lim” bo'lib, Ares fikricha tabiiy himoyalash mexanizmi inqirozi ro'y beradi. O'limga yovvoyilik qaytadi va bu davrning ramziy belgisi markiz de Sad edi.

O'limni qabul qilish evolutsiyasining to'rtinchi bosqichi – “soning o'liming” (romantizm bosqichi). Ares fikricha, sevgan kishining yo'qotgan kishining fojiviy hissiyotlari kompleksi oilada va umumiy insonlar o'rtasida hissiy bog'lanish mustahkamlanganligi bilan bog'liq edi. O'limdan keyin jazo berilishi to'g'risidagi imon susayishi sababli o'limga insonlar sevgan kishilari bilan o'lganlaridan keyin birga bo'lishlari mumkin degan fikr paydo bo'ladi.

Beshinchi bosqich, Ares “ag'darilgan o'lim” deb ataydi va u XX asrga xosdir, unda jamiyat jamoaviy ongidan o'limni siqib chiqaradi, jamiyat a'zolari o'zini go'yoki, hech kim o'lmaydiganday tutishadi.

Ares nima sababdan o'limga munosabat o'zgarganligini aniqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, yevropaliklarning o'limga munosabatini quyidagi to'rtta omil belgilagan, bular – individual o'z-o'zini anglash, ijtimoiy tartibga doimiy ravishda xavf tug'dirayotgan tabiat kuchlariga qarshi himoya mexanizmlari, o'limdan so'nggi hayotga ishonish, yovuzlik va gunoh orasidagi, jabr chekish va o'lim o'rtasidagi mustahkam aloqaga ishonishdir. Bu omillar turli tarixiy davrlarda turli mutanosiblikka ega bo'ladi.

Bu janrdagi yirik tadqiqotlardan yana biri Rober Mandruning «XVII asrda Fransiyada magistratlar va jodugarlar. Tarixiy psixologiya tahlili» (1968-yilda fransuz tilida chop etilgan) nomli kitobidir. U jodugarlikda ayblangan kishilar ishini ko'rib chiqqan magistrat - yuristlar psixologiyasini o'rgangan. R.Mandru fransuz jamiyatida jodugarlikka bo'lgan munosabatning o'zgarib borishini, ularni ta'qib qilishning pasayishi va XVII asr oxiriga kelib, ta'qib to'xtatilganligini tahlil qilish orqali mentalitetdagi “inqilob”ni ko'rsatib bergan.

J.Dyubining quyidagi soʻzlarida mentalitetni oʻrganishning prinsipial yondashuvi oʻz aksini topgan: “Turli guruh va mamlakatlarda turlicha koʻrinishga ega boʻlgan obrazlar, tasavvurlar tizimi boʻlib, doimiy ravishda dunyo haqidagi va bu dunyodagi oʻz oʻrni toʻgʻrisidagi tasavvurlar asosini egallaydi, kishilar harakatini va xulq-atvorini aniqlaydi. Aniq chegaraga ega boʻlmagan va vaqt oʻtishi bilan oʻzgarishlarga uchraydigan mazkur tizimni oʻrganish ancha murakkab, buning uchun maʼlumotlarni turli manbalardan misqollab yigʻish zarur. Lekin biz aminmizki, jamiyat ichidagi oʻzaro munosabatlar mana shu tasavvurlar tizimi (taʼlim tizimi uning ifodalovchisi hisoblanadi) bilan, iqtisodiy omilga bogʻliq boʻlgandek bevosita bogʻliqdir. Shuning uchun ham biz mentallikni tizimli ravishda oʻrganishni taklif qildik”. Yaʼni yuqoridagi soʻzlardan mentallik deganda obrazlar, tasavvurlarni tushunish mumkinligi va uni tizimli ravishda oʻrganish lozimligini anglash kerak.

R.Mandru faraz koʻrinishida boʻlishi mumkin boʻlgan natijani prognoz qiluvchi sotsiologlardan farqli ravishda xulosani oldindan koʻra bilishga harakat qilmadi. Mentallikni rekonstruksiya qilishning maqsadi tarqoq psixologik belgilardan, sotsiologik normalardan, kasbiy qoidalardan oʻrganilayotgan davrning jamoaviy psixologiya manzarasini yaratish edi. Tadqiqot natijasi hech qanday sxemaga solinmaganligi tufayli haqqoniy hisoblanadi. Shunday yondashuvning yaqqol koʻrinishi oʻrta asrlar davridagi bolalar hayoti haqidagi F.Aresning tadqiqoti hisoblanadi.

R.Mandru inson mentalitetini toʻliq tiklash uchun bir nechta bosqichda tadqiqotlar olib borish lozimligini taʼkidlaydi: 1. Moddiy hayot sharoitlari; 2. Bilish manbai; 3. Ijtimoiy muhit (sinfiy va oilaviy munosabatlar); 4. Kundalik mashgʻulotlar (kasbiy faoliyat va oʻyin-kulgu); 5. Maʼnaviy faoliyat (sanʼat, fan, din); 6. Jamiyatdagi xulq-atvor normalariga amal qilmaslik va uning shakllari (darbadarlik, oʻz joniga qasd qilish). Shunday qilib, rekonstruksiya jarayoni fiziologik bosqichdan maʼnaviyatgacha boʻlgan bosqichni oʻz ichiga olib, natijada birgalikda qoʻshiladi. R.Mandru tadqiqotlarida statistikadan keng foydalanadi. Bir qarashda statistik maʼlumotlar kishilar hissiyoti, xulq-atvori toʻgʻrisida hech qanday maʼlumot ber-

maydiganday ko'rinsa-da, ammo ular bunday tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham tadqiqotchining faqat tasavvuriga emas, bunday ma'lumotlarga tayanib, haqqoniylik darajasi oshadi.

J.Dyubi va R.Mandru mentallikning shakllanishi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi. Agar M. Blok butun bir tarixiy davrlar mobaynida mentallikning umumiy o'zgarishi to'g'risida ehtiyotkorlik bilan gapirsa, J.Dyubi va R.Mandru aniq vaqt chegaralarida bunday o'zgarish yuz berishini isbotlab berishdi.

J.Dyubi va R.Mandru mentalitet o'zgarishi sabablari haqida yozar ekanlar, uning sababi jamiyat boshidan kechirgan kataklizm (tabiiy, ijtimoiy hayotda yuz bergan keskin o'zgarish, falokat, halokat) bo'lishi mumkin. Masalan, Dyubi, bunday omillar sirasiga 1348-yildagi o'lat (chuma) epidemiyasini kiritgan. J.Dyubining ta'kidlashicha, ushbu epidemiyadan so'ng yevropaliklarning dunyoviylashuvi, ya'ni yerdagi hayotda yashashdan lazzat olishga intilishi jarayoni faollashdi.

R.Mandru esa mentalitet o'zgarishining asosiy omili ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz deb hisoblaydi. Kolumbdan Galileygacha bo'lgan davrda jamiyatda ro'y bergan keskin ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz psixologik inqirozni vujudga keltirdi. Bu inqiroz sharoitida sivilizatsiya asosiy elementlarining qaytadan guruhlashuvi yuz berdi, dunyoni va tabiatni o'zlashtirishning yangi shakllari paydo bo'ldi, diniy hissiyotlarning yangi shakllari vujudga keldi va tadbirkorlik ruhi uyg'ondi. Natijada inson o'z-o'zini yangicha tarzda anglay boshladi.

Shunday qilib, ijtimoiy fanlar orasidagi bog'liqlik XIX asrning oxirida paydo bo'lib, tarix fanini rivojlantirish ehtiyojidan kelib chiqqan edi. Ayniqsa, "Annallar maktabi" namoyondalari unga katta e'tibor qaratdi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa, tarixiy tadqiqotlarda keng tarqala boshladi. XX asrning birinchi yarmida tarixchilar geografiya, sotsiologiya, iqtisodiyot, psixologiya fanlarining yutuq va usullaridan foydalangan bo'lsa, XX asrning 60-80-yillaridan esa antropologiya, demografiya va tilshunoslik fanlarining yutuq va usullaridan foydalanishga katta e'tibor bera boshladi. Masalan, antropologiya tarixni "inson omili" bilan to'ldirishga yordam beradi. Bu

ning natijasida ilmiy iste'molga tadqiqotchilar avval kam e'tibor bergan yangicha manbalarni kiritish imkoniyati paydo bo'ladi.

Gender tarixi

Jahon tarixshunosligida XX asrning 70-yillarida "xotin-qizlar tarixi" yangi yo'nalish sifatida paydo bo'ldi va dolzarblik kasb etdi. "Xotin-qizlar tarixi"ning asosiy yo'nalish sifatida shakllanishiga unga ommaviy harakatlar tarixini o'rgangan tadqiqotchilar qiziqishi ta'sir qilgan. Zamonaviy muammolarni tushunishda feminizm va suffrajizm tarixini o'rganish: shubhali tarzda shuhrat qozongan "ayollarga zulm" deganda nimani tushunish kerak, har doim ham bo'lganmi, qachon va qayerda vujudga kelgan, uning paydo bo'lish sabablari va shakllari, tengsizlikni yo'qotish usullari va yo'llari. "Xotin-qizlar tarixi" bo'yicha dastlabki ishlar AQSHda women's studies ilmiy dasturi asosida amalga oshirilgan.

Dastlab AQSHda, keyinchalik ko'pgina Yevropa mamlakatlari-da Xotin-qizlar tadqiqotlari institutsionalizatsiya qilina boshladi: fakultetlar va tadqiqot loyihalari, guruh va laboratoriyalar shakllandi hamda ular "Xotin-qizlar tarixi"ni fanlararo spektrdan o'rgana boshladilar. 1980-yillar boshida G'arb mamlakatlari oliy o'quv yurtlarida yuzlab o'quv kurslari vujudga keldi va o'nlab oliy o'quv yurtlari talabalarni bu sohaga ixtisoslashtirdi.

Ammo bu yo'nalishda ish olib borgan tadqiqotchilar faqat alohida "Xotin-qizlar tarixi" bilan shug'ullanish boshi berk ko'chaga olib kirishini tushunib yetdilar. Shuning uchun 1980-yillarda gender konsepsiyasi vujudga keldi, ya'ni "Xotin-qizlar tarixi" "erkaklar tarixi" bilan albatta uchrashishi lozim edi. "Xotin-qizlar tarixi" va "erkaklar tarixi"ni bir-biriga qarshi qo'yib bo'lmasligini tadqiqotchilar tushunib yetdilar. Barcha davlatlardagi tadqiqotchilar ijtimoiy tadqiqotlarda gender omilini hisobga olish zaruriyatini anglab yetdilar.

Yangi tarix bo'yicha ishlar muallifi, mashhur amerikalik-kanadalik tarixchi Natali Zemon Devis "Yo'l yoqasidagi ayollar" nomli tadqiqotda mavjud andozalardan chetga chiqish maqsadini qo'ydi. Kitob XVII asr tarixiy maydoniga kirmagan uchta ayol taqdiriga bag'ishlanib, ayol shaxsining o'z-o'zini realizatsiya qilishning noan'anaviy yo'llarini

tanlashga qaratilgan shaxsiy hayoti o'rganilgan. Kitobda uch xil toifadagi, bir-birini tanimaydigan ayollar hayoti tasvirlanib, ular o'xshash tashqi holatga bog'lanib qolganligi ta'kidlanadi. Bu ahvol xotin-qizlar emansipatsiyasiga qarshi bo'lgan asrda oddiy maishiy turmushdan boshlab, jamiyat ayolning o'zini qanday tutishi haqida talablarga o'xshashligi bilan bog'liq edi.

Shunga qaramasdan bir-biriga o'xshamagan mazkur ayollar an'anaviy tasavvurlar doirasidan va mavjud qoliplardan chiqqan holda xulq-atvorlarini namoyish qiladi. Yahudiy, katolik va protestant ayollarning tarixi XVII asr haqidagi bilimning yanada to'liqroq bo'lishiga hissa qo'shadi hamda ayollar timsolining o'ziga xos jihatlari ochib beradi¹²³.

SSSRda esa 1985-yilgacha, ya'ni qayta qurish davrigacha naqat gender tadqiqotlari, balki "xotin-qizlar tarixi" ham mustaqil yo'nalish sifatida mavjud emas edi. Bu davrda SSSRda dastlabki tadqiqotlar vujudga keldi, lekin ushbu mavzu ilmiy jamoatchilik tomonidan qo'llab quvvatlanmadi.

SSSRda "xotin-qizlar tarixi" "amaliy" xarakterdagi ijtimoiy fanlar sotsiologlar, huquqshunoslar, demograflar va etnograflar tomonidan biroz tadqiq etilgan, masalan, nikoh va oila munosabatlari evolutsiyasi tadqiq etilganda jins omilini hisobga olmaslikning iloji yo'q edi. Bu borada tarixchilar va faylasuflarning vazifasi murakkabroq bo'lgan.

1980-yillar oxirlaridan boshlab, SSSRda ingliz tilidagi feministik adabiyotlar tarjima qilina boshlaydi. 1990-yilda Moskvada gender tadqiqotlari markazi Rossiya FA ilmiy tarmog'i sifatida, 1994-yilda u xotin-qizlar nodavlat tashkiloti sifatida ro'yxatga olingan. 1991-yil bunday markazlar Sankt-Peterburgda (universitet qoshida va Rossiya Fanlar Akademiyasi sotsiologik tadqiqotlar instituti filiali huzurida), 1992-yilda boshqa shaharlarda ham vujudga keladi. Bunday markazlar avvalo sotsiologlar va demograflar, iqtisodchilar va huquqshunoslar, qisman – etnologlar, tibbiyot xodimlari, psixologlarni birlashtirgan edi. O'z ilmiy faoliyatini yangi yo'nalish xotin-qizlar, ayniqsa gender tadqiqotlariga bag'ishlagan tarixchilar esa MDH mamlakatlarida hozirgi

¹²³ Земон Девис Н. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.

kungacha kamchilikni tashkil etadi. Buning asosiy sababi sotsiologlar, psixologlar, mediklar va demograflar tadqiqotlari amaliy xarakterga egaligidadir.

1990-yillarning o'rtalaridan boshlab, "xotin-qizlar tarixi" bo'yicha kurslar Rossiyaning ba'zi universitetlaridagina o'qitila boshladi. Oxirgi 25 yil ichida jahonda "xotin-qizlar tarixi"ni o'rganish nihoyatda rivojlanib ketdi, o'nlab jurnallar ushbu mavzuda maxsus ruknlarga ega, har yili turli davr va mintaqalar bo'yicha ko'plab tadqiqotlar nashr qilindi.

MDH davlatlarida bunday tadqiqotlarning kamligiga yana bir sabab adabiyotlarning asosiy qismi xorijiy tillarda ekanligi hamda xorijiy jurnallardan foydalanish imkoniyati kamligidadir. Shunday qilib, tanlararo yondashuvning bir yo'nalishi bo'lgan gender tarixi "xotin-qizlar tarixi"dan farqli ravishda o'z predmeti sifatida jinslar ijtimoiy dialogini tanladi. Gender tadqiqotlari bilan shug'ullanuvchi mashhur olim N.L.Pushkareva gender tadqiqotlari xotin-qizlar va erkaklarning "Maqad ierarxiya, stratifikatsiya rakursida emas, balki ularning o'zaro ta'siri va bir-birini to'ldirishining turli ko'rinishlari tarixiy evolutsiyasini" o'rganishga qaratilgan. Hozirgi zamon mashhur faylasuflari Etikan, J.Derrida hamda postmodernizm feminizmi tarafdorlari Yu.Kristeva va L.Irigareylarning gender tarixi bilan qiziqishlari be-uz emas"¹²⁴. Ijtimoiy tarix va madaniyat tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar gender tarixining faol tarafdorlari bo'ldi.

Oxirgi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarda tadqiqot predmetiga jins omilining ta'sir qilishini hisobga olishga (ish haqi, mehnat sharoiti, ish bilan ta'minlanganlik darajasi, turli protestlarga moyillik va b) alohida e'tibor berilmoqda. Bundan tashqari, tarixiy demografiya tug'ilish, o'lim, kontratsepsiyaga va bolalarga munosabatdagi gender farqlar, migratsiyaning gender jihatlari (mehnat, diniy, nikoh) kabi masalalarni o'rganmoqda.

Siyosiy tarixni o'rganishda ham gender yondashuvidan foydalanish mumkin, ayniqsa, siyosiy, fuqarolik, saylov huquqlari uchun kurash tarixi, hukumat organlaridagi ishtiroki masalasi kabi jihatlariga e'tiborni qaratish lozim.

¹²⁴ Женщина. Гендер. Культура. Под ред. Пушкаревой Н.Л. – М.: МЦГИ, 1999. – С. 26-27.

Bundan tashqari, mentalitet tarixini o'rganishda ham gender tadqiqotlari muhim o'rin egallaydi. Kundalik hayot tarixida, bolalik, yoshlik, qarilik, bevalik tarixini o'rganishda masalaning gender jihatlari ochib berish chuqur ilmiy xulosalar qilishga yordam beradi.

Shunday qilib, gender tarixi tarixiy tadqiqotlarda fanlararo yondashuvning namoyon bo'lishi bo'lib, yangi ijtimoiy tarixning yaxlitligini tiklashga qaratilgan. Gender tarixining predmeti ijtimoiy munosabatlarning muhim jihatlari biri bo'lgan erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning makro tarixiy kontekstda namoyon bo'lishi hisoblanadi. Gender tarixi jinslarning ijtimoiy-madaniy farqlari va jinslar ierarxiyasi to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqqan holda ularning funksiyasini tarixiy retrospektivada ko'rsatadi. Gender munosabatlari dinamikasi ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning umumiy konsepsiyasiga qo'shib ketadi.

O'zbekistonda ham 1990-yillar o'rtalaridan gumanitar fan sohasi vakillari gender tarixi bilan shug'ullana boshladilar. 2003-yilda "Gender tadqiqoti asoslari kursi xrestomatiyasi"¹²⁵ chop etildi. Kitobda gender nazariyasi va feminizmning asosiy tushunchalari va atamaları, gender tadqiqotlarining nazariy-uslubiy asoslari bo'yicha G'arbda mashhur bo'lgan asarlardan parchalar o'zbek tiliga tarjima qilib berilgan. Masalan, fransuz yozuvchisi, feministik harakat g'oyaviy rahnamolaridan biri Simona Bovuarining (1908–1986-y.) "Ikkinchi jins" (1949-y.), Keyt Milletning "Jinsiy siyosat nazariyasi", R.Xofning "Gender tadqiqotlarining vujudga kelishi va rivojlanishi" kabi tadqiqotlardan parchalar berilgan¹²⁶. 2007-yilda "Gender munosabatlar nazariyasi va amaliyotiga kirish" to'plami nashr etildi, unda turli ilmiy yo'nalishlar: iqtisod, ta'lim, huquq, tarix, siyosat, va madaniyat - doirasidagi gender tadqiqotlar nazariyasi va metodologiyasi bo'yicha maqolalar jamlan-

¹²⁵ Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 411 б.

¹²⁶ Симона де Боваур. Второй пол. – М.: Прогресс, 1997; Миллет К. Теория сексуальной политики // Вопросы философии. – М., 1994. – №9. – С.23-58; Хоф Р. Возникновение, развитие гендерных исследований / Пол, гендер, культура. Под ред. Э.Шоре, К.Хайдера. – М.: РГГУ, 1999. – С.24-43.

pan. Ilmiy maqolalar to'plami ikki bo'limdan iborat. Birinchi bo'limda gender nazariyasining asosiy qoidalari: inson barqaror rivojlanishi konsepsiyasining yuzaga kelishi va mohiyati, gender stereotiplar, tarixiy retrospektivada gender tengligi masalalari tahlil qilingan. Ikkinchi bo'lim rivojlanish nazariyasi va amaliyotidagi genderni bag'ishlangan bo'lib iqtisod, huquq va boshqaruv sohasi, ijtimoiy sektorda gender jihatlarni ochib beradi¹²⁷. Hozirgi kunda O'zbekiston ijtimoiy fan sohaslarida gender tadqiqotlari bo'yicha tadqiqotlarni kengaytirish lozim.

Oxirgi o'n yillarda xotin-qizlar masalasiga Vatan tarixshunosligida¹²⁸

¹²⁷ Гендер муносабатлар назарияси ва амалиётига кириш. – Тошкент, 2007. – 424 б.

¹²⁸ Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. – Ташкент: Фан, 1991. – 132 с.; Она же. Женский вопрос в советской историографии Средней Азии (20-80 годы). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1991. – 45 с.; Раупова З.Э. Участие женщин Узбекистана в развитии сельского хозяйства в 20-гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1993. – 29 с.; Мухамеджанова В.А. Периодическая печать 20-30-х годов о раскрепощении женщин Узбекистана: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1994. – 26 с.; Эргашхўжаева Г.Э. 10-йиллар Ўрта осие хотин-қизлари эмансипацияси масалалари француз тарихшунослигида: тарих фан.номзод. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 1996. – 27 б.; Нишанбаева К.В. Культурные аспекты решения женского вопроса в Узбекистане (20-30 гг.). Опыт и последствия.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 27 с.; Ражабова Д.Н. Проблемы молодежи и женщин в воззрениях джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 26 с.; Жўраева Н.Д. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни (XX асрнинг 20–30 йиллари): тарих фан.номзод. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2004. – 33 с.; Абдуллаева Я.А. Женский вопрос в Каракалпакстане в конце XIX – XX вв. (Социально-политический аспект). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 2005. – 46 с.; Ганиева И.Ж. Женский вопрос в Узбекистане: новые подходы, проблемы и решения. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент: 2006. – 24 с.; Насретдинова Д. Туркистон маданий ҳаётида татар аёллари. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. – 184 б.

va xorijiy tadqiqotlarda¹²⁹ alohida ahamiyat berilmoqda. Ular orasida O‘zbekistonda xotin-qizlar emansipatsiyasiga bag‘ishlangan amerikalik tadqiqotchi Marianna Kamp ilmiy izlanishlari muhim o‘rin tutadi. Uning tadqiqotlarida davlatning va partiyaning siyosatiga emas, balki xotin-qizlarning hayotiy tajribalariga asosiy urg‘u qaratilgan. Marianna Kamp o‘zbek xotin-qizlarining subyektiv tajribasini o‘rganib, XX asr boshlarida “Hujum” kompaniyasi e‘lon qilingunga qadar “yangi xotin-qizlar”ning paranji kiyishdan bosh tortishi jamiyatda qarshilikka uchramadi, degan xulosaga keladi. 1927-yilda boshlangan keng miqyosdagi kompaniya “yangi xotin-qizlar”ga nisbatan ommaviy ravishda kuch ishlatishni vujudga keltirdi, chunki mahalliy aholi mazkur kompaniyani an’anaviy turmush tarziga qarshi chiqish deb qabul qildi. Tadqiqotchi jamiyatning an’anaviy qismi va paranjini tashlagan ayollar o‘rtasidagi qarama-qarshilikni bir tomondan, sovet hokimiyati va mahalliy aholi o‘rtasidagi, ikkinchi tomondan jamiyat ichidagi madaniy ziddiyat deb qaraydi. Mariann Kamp hujum kompaniyasida ishtirok etgan ayollar bilan suhbatlashib, og‘zaki tarix asosida tadqiqot olib bordi.

Keyinchalik jurnalist va tadqiqotchi Marfua To‘xtaxo‘jayeva O‘zbekistondagi turli kasb va turli yoshdagi xotin-qizlarining og‘zaki hikoyalari, xatlari va kundaliklari asosida XX asr tarixiy voqealariga

¹²⁹ Massell, Gregory J. 1974. *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929*. Princeton, NJ: Princeton University Press; M. Kamp. *Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929* Ph.D. Dissertation : University of Chicago, Illinois; 1998, Marianne Kamp. *Pilgrimage and Performance: Uzbek Women and the Imagining of Uzbekistan in the 1920s* // *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 2, Special Issue: Nationalism and the Colonial Legacy in the Middle East and Central Asia (May, 2002), pp. 263-278; Marianne R. Kamp, *The New Woman in Central Asia: Islam, the Soviet Project, and the Unveiling of Uzbek Women*. Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. 320 pp.; Douglas T. Northrop. *Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-41* // *Russian Review*, Vol. 59, No. 2 (Apr., 2000), pp. 179-200; Douglas T. Northrop. *Subaltern Dialogues: Subversion and Resistance in Soviet Uzbek Family Law* // *Slavic Review*, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), pp. 115-139; Douglas T. Northrop. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, NY: Cornell University Press.2004.

oydinlik kiritdi¹³⁰. Mashhur tadqiqotchilardan biri Deniz Kandioti ta'kidlashicha, kitoblari shakl jihatidan ilmiy bo'lmasa-da, unda tarixiy hikoya, insonlar taqdiri, sotsiologik tahlil va intervyu, she'r va qo'shiqlarning qo'shilishi muallif bilan jonli muloqot qilayotganday tasavvur uyg'otadi¹³¹.

2001-yilda AQSHning Indiana universitetida "Ommaviy diskurs va shaxsiy hayot: O'zbek ayoli va sovet boshqaruvi, 1917–1991-y." mavzusida falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun Elizabet Konstantinning yozilgan dissertatsiyasi 1917–1991-yillarda O'zbekistonda o'zbek ayollari o'rtasida gender masalasi hamda ularning har kungi hayoti hamda ushbu masalalardagi o'zgarishlar to'g'risida so'z yuritadi. Jumladan, dastlab muallif hududdagi an'anaviy gender masalasini ta'riflab, so'ng undagi o'zgarishlar ketma-ketligini davriy jihatdan taqqoslab o'tadi. Shuningdek, bu ishda gender masalasi nikoh to'yi, beshik to'yi, Bibi Seshanba, gap, ziyorat kabi mahalliy marosimlarda qanday o'rin tutganligi tadqiq qilinadi¹³².

Gender tadqiqotlari bo'yicha mashhur mutaxassislardan D.Kandioti va N.Azimovaning maqolasida O'zbekiston xotin-qizlarining diniy marosimlarida ishtiroki hamda sovet davri va mustaqillik yillarida bu boradagi o'zgarishlar haqida fikr yuritiladi. Jumladan, sovet hokimiyati yillarida diniy marosimlarning "siyosiy lashtirilishi"ga qaramasdan ularda ishtirok etganliklari va buning sabablari ochib beriladi. Mualliflar mustaqillik yillarida esa marosimlar haqiqiy o'zbek identifikligini tasdiqlovchi joy bo'lishi bilan birgalikda, shuningdek, ularda kishilarning mavqesidagi va moddiy ahvolidagi notenglik namoyon

¹³⁰ The Daughters of Amazons. Voices from Central Asia. Shirkat Gah, 1996; Между лозунгами коммунизма и законами ислама. – Office of Regional programs. Vienna, 2000; Утомленные прошлым. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. - Office of Regional programs. Vienna, 2001; Ўтмиш толиқтирган аёллар. - Office of Regional programs. Vienna, 2001; XX век глазами женщин Узбекистана. – М.:Наталис, 2008.

¹³¹ Тохтаходжаева М. Между лозунгами коммунизма и законами ислама. Vienna, 2000. – С.220-222.

¹³² Elizabeth A. Constantine. Public discourse and private lives: Uzbek women under Soviet Rule, 1917-1991. PhD diss. – Indiana University, 2001. 295 p.

bo'la boshlanganligi ta'kidlandi. Maqolada 1997–2001-yillarda Andijon, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida aholi orasida dala tadqiqotlari natijasida olingan ma'lumotlar ilmiy iste'molga kiritilgan¹³³.

Shuningdek, N.Xidirova o'z tadqiqotida XVI–XX asr boshlari O'rta Osiyo xonliklari oila-nikoh munosabatlariga doir qozilik hujjatlarini tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish va ulardagi ma'lumotlar asosida o'rta asrlarda yashagan ayollarni jamiyat ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, madaniy hayotida tutgan o'rnini aniqlashga e'tibor qaratmoqda. Bunda turli tabaqaga mansub ayollarning ijtimoiy himoya tizimini shar'iy va mahalliy qonunlar asosida tahlil qilish, qozilik hujjatlarida aks etgan iqtisodiy masalalar (oldi-sotdi, meros, vasiyat)ni ayollar hayotiga ta'sirini aniqlash, XVI–XX asr boshlari nikoh amaliyotida aks etgan nikoh shartnomasi masalalarini o'rganish, ayollar masalasi bilan bog'liq yuridik hujjatlarni diplomatika (hujjatlar mazmuni, shakli, tuzilishi va boshqa xususiyatlari) tarixi doirasida tadqiq etish, ularni dinamika va transformatsiya jarayonlarini ko'rsatib berish, gender masalalarini o'rganishga alohida ahamiyat berilmoqda¹³⁴.

¹³³ Azimova N. Women's Survival Strategies: Their Role in Keeping Traditions Alive. Gender and Identity Construction. – Brill, Leiden, 2000. – P. 299-304; Deniz Kandiyoti and Nadira Azimova. The communal and the sacred: women's worlds of ritual in Uzbekistan // The Journal of the Royal Anthropological Institute Vol. 10, No 2. – London, 2004. – P. 327-349.

¹³⁴ О роли женщин в общественной жизни Средней Азии (на основе документов XVIII - начала XX вв.) // Международный научный симпозиум, посвящённый 110-летию основания первой на мусульманском Востоке светской женской школы // Азербайджан. 5-8 Октября, 2011. – С.76-81; Ўрта Осиё оила никоҳ муносабатларида маҳр: умумий ва ўзига хос жиҳатлари // Марказий Осиё тарихи замонавий медиєвистика талқинида. – Тошкент, 2013. – Б. 213-223; Ўрта Осиё аёлларининг ижтимоий - иқтисодий мавқеини тадқиқ этишда вақф ҳужжатларининг ўрни (XVI–XIX аср биринчи ярми Бухоро хонлиги мисолида) // Шарқшунослик. – 2016. – №1. – Б.23-30; Ўрта Осиё оила-никоҳ муносабатларига оид ҳужжатлар: анъанавийлик ва ўзига хослик (XVI–XX аср бошлари) // Тошкент ислом Университети илмий-таҳлилий ахбороти. – 2015. – №1. – Б.38-41; Шарафуддин Али Йаздийнинг “Зафарнома” асарида темурий маликалар тавсифи // ЎЗМУ хабарлари. – 2016. – №1. – Б. 27-34; Амир Темур ва Темурийларнинг дипломатик муносабатларида аёлларнинг ўрни (XIV аср иккинчи ярми XV аср бошлари) // Хорижий шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент, 2016. – Б.146-153.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, antropologiya fanida vizual materiallardan keng foydalanila boshlangan. Oxirgi o'n yilliklarda tadqiqotchilar vizual materiallarga manba sifatida murojaat qilishmoqda. XX asr o'rtalarigacha vizual antropologiya faqat aborigen xalqlar madaniyatini o'rganish bilan chegaralandi. Bu yo'nalishda tadqiqot olib borgan mashhur olimlar M. Mid va G. Beytson 1952-yilda "Balida trans va raqslar" nomli film yaratdilar.

Tarixiy asarlarga ishlangan turli mavzudagi miniaturalar Sharqda, xususan, Markaziy Osiyoni vizual o'rganishdagi asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Kitoblarga ishlangan tasviriy san'at asarlarining aksariyatida saroy hayoti, jang maydoni yoki hukmdor va shahzodalarning ov marosimi tasvirlangan bo'lsa-da, masalan, ularning ichida saroy ayollari yoki ayollarning turli bazmlari, shuningdek, bozor va turli tadbirlarda o'rin olgan ayollar tasviri ham uchraydi. Ular orqali o'sha davr ayollarining qiyofasi, kiyim tarzi, mashg'uloti, madaniy turmush tarzi, erkak ayol o'rtasidagi munosabatni o'rganishimiz mumkin.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy hayoti haqida tasavvur hosil qilishda vizual manbalar ham o'ziga xos o'rin egallaydi. Mazkur davrga xos vizual manbalar mahalliy kishilar tomonidan hamda keyinchalik o'lkaga kelgan rossiyalik va yevropalik kishilar tomonidan yaratilgan. Jumladan, "Ash'ori nisvon" kitobida Ibrohim Davron chizgan bir nechta realistik suratlar mavjud. Shulardan biri "Bir shoirai najiba" surati bo'lib, bu bir shoiraning asl suratimi bunisi aytilmagan, lekin tashqi va ichki go'zallikni o'zida jamlagan ayol surati aks etgan. Kitobda bundan tashqari "Hasratli shoira", "Xayol olamida", "Kitob o'qib yig'lagan xotin", "O'sh (Imom ota vodiysida) bir shoiraning mozori", shoira Nozimaning "Ohangi oshiqona" sarlavhali she'ri mazmuniga qarab chizilgan "Skripka ushlagan qiz" surati bor¹³⁵.

¹³⁵ Жалолов Т. Ўзбек шoirалари. – Тошкент: Гафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б.130-131.

Bu davrda voqea va hodisalarni, dunyoni fiksatsiya qilib qo'yishning yangi shakli sifatida analog foto suratga olish vujudga keldi. O'lkada hayotiga fotosuratlariga olish kirib kelishi bilan xotin-qizlar ham undan chetda qolmadi. Ular ham turli holatlarda suratga tusha boshladilar. Endi ularni miniaturalarda chizibgina qolmasdan, suratlariga olish ham paydo bo'ldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida surat (fotografiya) mustamlakachilik qarashini o'zida aks ettirgan, chunki suratlar o'lkada o'z maqsadlari va qarashlariga ega bo'lgan rusiyzabon kishilar tomonidan olingan edi. Bosib olingan hududning suratlardagi eng to'liq obrazi “Turkiston albomi”da yaratilgan edi¹³⁶. Turkiston general-gubernatorligining birinchi general-gubernatori general Konstantin Petrovich fon Kaufman (1818–1882 y.) buyrug'iga asosan tayyorlangan “Turkiston albomi”da 1200 dan ortiq surat, shuningdek, me'morchilik rejalari, akvarelda chizilgan rasm va xaritalar o'rin olgan. 1871–1872-yilda tayyorlangan mazkur to'plam 4 qism va 6 tomdan iborat bo'lib, “Arxeologiyaga oid qism” ikki tomni, “Etnografiyaga oid qism” 2 tomni, “Hunarmandchilikka oid qism” 1 tomni va “Tarixga oid qism” 1 tomni tashkil etgan. Albomning arxeologiya va etnografiyaga oid qismi sharqshunos olim A.L.Kun tomonidan tayyorlangan. Hunarmandchilikka doir materiallarni agronom M.I.Brodovskiy va botanik I.I.Krauze, bo'yoqchilikka doir materiallarni V.P.Ivanov, harbiy tarixga oid materiallarni tayyorlashda rotmistr M.A.Terentev va boshqalar ishtirok etdi. “Turkiston albomi” suratlarini N.N.Nexoroshev tomonidan bajarilgan.

“Turkiston albomi” kirish so'zini yozgan A.L.Kun uning maqsad va vazifalari haqida quyidagilarni ta'kidlagan edi: “Rus qo'shinlari mamlakatni egallagach Sirdaryoning o'rta oqimida joylashgan, Qo'qon va Buxoro xonliklariga qarashli bo'lgan yerlar haqida juda

¹³⁶ Горшенина С. Крупнейшие проекты колониальных архивов России: утопичность тотальной Туркестаники генерал-губернатора Константина Петровича фон Кауфмана // *Ab Imperio*. – 2007. – № 3. – С. 31-42; Dikovitskaya M. *Central Asia in Early Photographs: Russian Colonial Attitude and Visual Culture* // Uyama T. (Ed.). *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. – P. 104-108.

cheklangan ma'lumotga ega edik.... Rus qo'shinlari Yevropa sivilizatsiyasi uchun O'rta Osiyoning katta qismini ochib berdi. Toshkentning, undan keyin Samarqandning bosib olinishi o'lkaga juda katta qiziqish bilan qarayotgan rus tadqiqotchilariga O'rta Osiyo bilan har tomonlama tanishish imkonini berdi. Umumiy qiziqishni qoniqtirish va o'quvchilarni qo'shib olingan hududlar bilan tezlikda tanishtirish maqsadida Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufman buyrug'iga binoan boshqa tadbirlar kabi suratlar albomi tashkil etildi. Albomning asosiy vazifasi quyidagilarni yaqqol ko'rsatish edi: 1) o'lkada saqlanib qolgan qadimiy yodgorliklarni (arxeologiya qismi); 2) aholining zamonaviy hayotini — tiplari, diniy qarashlari, urf-odatlar, kiyimlari va turar joylari (etnografiya qismi); 3) o'lkaning sanoat, hunarmandchiligi (hunarmandchilikka oid qismi) va 4) ruslarning harbiy harakatlari o'tgan joylar va O'rta Osiyoga yo'l ochgan shaxslar portreti (tarixiy qism)"¹³⁷.

"Arxeologiyaga oid qism"ning birinchi tomida Sirdaryo viloyatining tarixiy obidalari, shaharlar, ularning ko'rinishiga oid suratlar o'rin olgan. Ikkinchi tomida esa asosan Samarqandning qadimiy obidalari tasvirlangan suratlar va rasmlardan iborat.

"Hunarmandchilikka oid qism"da esa shahar aholisining, asosan savdogarlar va hunarmandlarning hayoti tasvirlangan suratlar o'rin olgan. "Tarixga oid qismi"da rus generallari, zobitlari suratlari berilgan, ayniqsa, O'rta Osiyoni bosib olishda alohida o'rin tutgan, ordenlar bilan mukofotlangan zobitlarga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, janglar o'tgan joylarning surati ham berilgan.

Ta'kidlash joizki, "Turkiston albomi"da va boshqa surat kolleksiyalaridagi rasmlarda Edvard Said yozganidek, orientalizm mavjud edi. Ularda "bizniki" va "ularniki" orasida aniq chiziq tortilib, O'rta Osiyo jamiyatining begonaligi va o'zgachaligiga alohida urg'u berilgan. Umuman olganda, boshqa madaniyat noodatiy bo'lgan tomoshabinni hayratlantirish maqsadida qadimiy arxitektura yodgor-

¹³⁷ Туркестанский альбом по распоряжению туркестанского генерал-губернатора генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана I-го: В 4 ч.: В 6 т. / сост. А. Л. Кун, М. И. Бродовский и М. А. Терентьев. — Спб., 1871-1872. Предисловие.

liklari, qishloq va shaharlar ko‘rinishi, mahalliy aholining urf-odatlarini, kiyimlari, musiqa asboblarining suratlari namoyish qilindi. Bundan tashqari, Imperiya vakillari tomonidan yaratilgan suratlar, Edvard Said yozganidek, Rossiyaning O‘rta Osiyo ustidan hukmronligini va ustunligini ko‘rsatishga xizmat qilgan¹³⁸.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o‘lkaga rassomlar va fotosuratchilar ham turli ekspeditsiyalar tarkibida tashrif buyurishdi. Jumladan, 1893-yilda o‘lka tarixini o‘rganishga kelgan V.V.Bartold bilan birga qadimiy yodgorliklarni qayd etish uchun rassom va fotosuratchi S.M.Dudin (1863–1929-y.) ham Turkistonga kelgan. U arxeologik yodgorliklarni suratga olish bilan birga mahalliy aholi hayotining turli jihatlarini, jumladan, ularning turmushi, an’anaviy turar joylari, kiyim-kechaklari, mashg‘uloti, shahar va qishloqlarning ko‘rinishlarini ham suratga oldi. 1900–1909-yillar orasida deyarli har yili o‘lkaga tashrif buyurgan S.M.Dudin to‘plagan 15 ta fotokolleksiya (1500 surat) Rossiya Antropologiya va Etnografiya muzeyi fondlarida saqlanmoqda¹³⁹.

Tadqiqotchilar uchun XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda paydo bo‘lgan dastlabki litografiya usulida tayyorlangan Toshkent manzaralari tasvirlangan “otkritka”lar ham o‘lka tarixini o‘rganishda ma’lum hissa qo‘shadi. O‘zbekistonlik o‘lkashunos tadqiqotchi B.A.Golender “Turkistondan salom” (“Privet iz Turkestana”) seriyasidagi “otkritka”larni to‘plab, kitob holda nashr etgan. Uning yozishicha, “Fransuz kolleksioner-filokartistlari yaqin o‘tmishimizning madaniy yodgorliklari bo‘lgan qadimiy pochta “otkritka”larning ahamiyatini ta’kidlagan holda ularni “kichik antikvariat” deb atagan. Ayniqsa, “otkritkalarining oltin asri”dagi, ya’ni 1918-yilgacha chop etilgan pochta “otkritka”lar alohida ajralib turadi. Hatto Yevropa va Amerika uchun ham turmush tarzi etnografiyasini, o‘sha davr ruhini tiklashda antikvar pochta “otkritka”lari alohida o‘rin tutadi. O‘tgan asrda na-

¹³⁸ Абашин С.Н. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке // Неприкосновенный запас. – 2012. - 4(84). – С. 120-138.

¹³⁹ Прищепова В. К 150-летию со дня рождения С.М.Дудина – художника, этнографа (по материалам МАЭ РАН) // Антропологический форум. №15. Online. – С. 608-649.

laqat hayot tarzida, balki tashqi qiyofasida ham keskin o'zgarishlar bo'lgan Turkiston o'lkasining poytaxti bo'lgan Toshkent haqida esa gap bo'lishi mumkin emas"¹⁴⁰. Mazkur "tabrik xat"larda o'lkada yashagan turli millat kishilari portretlari, ularning kiyimi, an'anaviy turar joylari, shahar qiyofasi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Shuningdek, XX asr tarixini o'rganishda ham vizual manbalardan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Xususan, O'zbekistonning bu davr tarixini o'rganishda fotosuratlar alohida o'rin tutadi. Shunday fotograflardan biri 1915-yilda Birinchi jahon urushi yillarida quvg'inlarga uchragan yahudiy Maks Penson (1893–1959-y.) O'rta Osiyoga keladi. Dastlab maktabda rasm o'qituvchisi bo'lib ishlagan Maks Penson 1926-yilda "Pravda Vostoka" gazetasida fotomuxbir (1926–1952-y.) bo'lib ishlay boshlaydi. Penson tushirgan fotosuratlarini TASS yangiliklar agentligi orqali tarqalib ketdi. Uning eng mashhur fotosurati – "O'zbek Madonnasi" 1937-yildagi Jahon ko'rgazmasida oliy mukofotni qo'lga kiritadi. Unda paranjisini tashlagan, farzandiga ko'krak suti berayotgan musulmon ayoli tasvirlangan edi¹⁴¹. Oradan 60 yil o'tib 1998-yilda uning suratlari yana Parij Luvrda Jahon ko'rgazmasida namoyish qilinadi va mutaxassislar tomonidan yuqori baholanadi.

Sovet davri vizual reprezentatsiyasida o'sha davr jurnal va gazetalarini sahifalarida chop etilgan suratlarni ham o'rganish tadqiqotchilar uchun muhim hisoblanadi. Bir nechta suratlarni emas, balki suratlar seriyasini o'rganish belgilangan tizimni aniqlash imkonini beradi. Masalan, bir davrdagi bir necha suratlarda kiyimlardagi elementlar, parda holati, yuz ifodasidagi o'xshashliklar shu jamiyatda to'g'ri deb hisoblangan kishining o'zini prezentatsiya qilishidagi belgilangan asosini tashkil qiladi. Shuningdek, 1930–1980-yillarda suratlarda tas-

¹⁴⁰ Голендер Б.А. Окно в прошлое: Туркестан на старинных почтовых открытках (1898-1917). – М.: изд. ЛИА Р. Элинина, 2002. – 246 с.; Голендер Б. А. Иудаика на Туркестанских почтовых открытках // Евреи в Средней Азии: вопросы истории и культуры. - Ташкент, 2004. – С. 64-76.

¹⁴¹ Пенсон Мирон. «На волне памяти...». Часть первая. Ташкентцы / <http://mytashkent.uz/2014/09/28/miron-penson-na-volne-pamyati-chast-pervaya/>

virlangan xotin-qizlarning tashqi qiyofasi, kiyimidagi o‘zgarishlarni kuzatish orqali jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlarni aniqlash mumkin. Umuman, foto va kino hujjatlar orqali sovet hokimiyatining targ‘ibot va tashviqot ishlarini kuzatish mumkin.

Bundan tashqari, tadqiqotchilar o‘z ishlarida vizual manbalardan biri bo‘lgan kinohujjatlardan ham foydalanishi maqsadga muvofiq¹⁴². Masalan, 1920–1930-yillarda suratga olingan filmlardan o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqidagi vizual ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Jumladan, 1925-yilda “Buxkino” nomli Rossiya-Buxoro shirkati Leningradning “Shimoliy-g‘arbiy kino” va “Proletkino” ikkita kartina – “O‘lim minorasi” (rejissor V. Viskovskiy) va “Musulmon ayol” (rejissor Bassaligo) kartinalari suratga olindi. “Musulmon ayol” Germaniya, Xitoy, Latviya, Fransiya, Italiya kabi xorijiy davlatlarda namoyish qilindi. “O‘lim minorasi” 14 ta davlatda “Buxoro harami” nomi bilan namoyish etildi. 1926-yil iyulida “O‘zbekiston davlat kino-si” Moskvadan “Ikkinchi xotin” kartinasini suratga olish uchun rejissor M. Doronin, operator V. Dobrjanskiy va kino guruh tashkil etildi. Kartina ssenariysi toshkentlik yozuvchilar L.Sayfullina va V.Sobbereylar tomonidan yozildi¹⁴³.

Vizual manbalardan (kino hujjatlar, telehujjatlar, video yozuvlar, foto suratlar) foydalanishda tadqiqotchilar kuzatish usulidan foydalanadi. M.Blok tarixni vizual o‘rganish imkoniyatlari haqida “o‘tmish izlarini... to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilish imkoniyati mavjuddir. Bu yozma bo‘lmagan va hatto aksariyat yozma manbalardir”¹⁴⁴. Tadqiqotchilar kinohujjatlar bilan ishlaganda ularning sahna uchun ish-

¹⁴² Исакова М. История ЦГА КФФД и его деятельность по созданию фондов культуры Узбекистана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент: НУУз, 2004. – 30 с.; Исакова М. Значение архивных фотографических альбомов как исторических источников в процессе изучения истории Узбекистана // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз, 2005. – № 1-2. – С. 93-94 ва бошқалар.

¹⁴³ Каримова Н. К вопросу изучения генезиса кино Узбекистана // http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-10/nigora_karimova.shtml

¹⁴⁴ Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С.33.

langan jamoa ishi ekanligini e'tiborga olishi lozim. Oxirgi yillarda ular bilan birgalikda videohujjatlar ham paydo bo'la boshladi, ular alohida shaxslar tomonidan suratga tushirilib, voqelikni real tasvir-lashi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham bunday hujjat muhim tarixiy ahamiyatga egadir.

Vizual madaniyatni o'rganish zaruriyati masalasini yetakchi postmodernistlar J.Derrida, J.Lakan, M.Shapiro, K.Silverman, J.Bodriyyar va boshqalar ko'tarib chiqdilar. I.Gofman, P.Burde, R.Bart kabi olimlar o'z tadqiqotlarida vizual mavzularni tahlil etdilar. Vizual ma'lumotlarni manba sifatida murojaat qilib, ular asosan tas-virlanayotgan subyektlarning (obyektlar) hajmi, subyektlar o'rtasidagi simvolik tartib (subordinatsiya), ularning vazifalarini tartibga solish kabi jihatlarga e'tibor berganlar.

XX asrning so'nggi o'n yiligidagi G'arb ijtimoiy fanlarida vizual materiallarga qiziqish ortib ketdi: yetakchi universitetlarda fakultetlar soni ko'paydi, maxsus nashrlar paydo bo'ldi va ushbu muammolar bo'yicha tadqiqotlar chop etila boshladi. Bu esa vizual antropologi-yani bahslar maydoniga aylantirdi, hozirgacha tadqiqotchilar orasida vizual usullar, ulardan foydalanish va boshqa usullar bilan muvofiq-likda tadqiqotlar olib borish haqida turli fikrlar bildirilmoqda. Hozirgi kunda vizual materiallar nafaqat tadqiqot manbasi, balki obyekt tar-zida ham o'rganilmoqda.

1990-yillardan boshlab, MDH davlatlari ichida Rossiya ijtimoiy fanlarida vizual tadqiqotlar olib borishga e'tibor berildi. Moskva Dav-lat universitetida vizual antropologiya markazi, Rossiya Fanlar Aka-demiyasi Etnologiya va Antropologiya institutida hamda ijtimoiy si- vosat va gender tadqiqotlari markazi (Saratov shahrida) audiovizual antropologiyasi laboratoriyalari tashkil etildi, bundan tashqari, mazkur vo'nalishda kurslar va yozgi maktablar tashkil qilindi, "Vizual antro-pologiya, etnomadaniy an'analar va etnofuturizm" (2002 y.), "Vizual antropologiya: ijtimoiy voqelikka yangicha qarashlar" (2006 y.) nomli konferensiyalar o'tkazildi. Shuningdek, qator nashrlar e'lon qilindi.

Vizual tadqiqotlarda miqdoriy tahlil va diskur tahlil usuli keng qo'llaniladi. Masalan, rasmlarni tahlil qilishda mashhur olimlar I.Gofman va P.Burde aynan mana shu usullarni qo'llashni taklif etadi-

lar. P.Burde ijtimoiy rolga va ierarxiyaga katta e'tibor beradi. "Rasmdagi mavjud individlar va ularni o'qish rasmdagi individlar tavsifini bermaydi, aksincha individlarning ijtimoiy rolini – er, bola, soldat, amaki, xola obrazlarini ko'rsatadi. Masalan, qizi tomonidan kuyovining rasmda uning eri emas, balki ijtimoiy muvafaqqiyati tasvirlangan». Miqdoriy tahlil u yoki bu rasmlar tarqalganligini aniqlashga, diskurs tahlil tasvirlangan subyektlar qanday ijtimoiy-madaniy kontekstda tasvirlanganligini tushunishga yordam beradi.

Vizual tadqiqotlar ichida Oksana Gavrishina¹⁴⁵ va Igor Narskiyning avtobiografik monografiyasi¹⁴⁶ matnlar mohiyati va shakli hamda tadqiqot usullari bilan ajralib turadi. I.Narskiyning "Esdalik uchun fotokartochka: oilaviy tarix, suratli noma va sovetcha bolalik" nomli kitobida 1966-yilda Gorkiy shahridagi fotostudiyada olingan o'z bolalik suratlarini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda suratdan bir tomondan avtobiografik xotirani tiklash manbai sifatida foydalanilsa, boshqa tomondan xotirani anglashda foydalanilgan.

Oksana Gavrishinaning "Yorug'lik imperiyasi: zamonaviy davrda surat vizual amaliyot sifatida" nomli kitobida avval e'lon qilingan vizual tarix bo'yicha maqolalari jamlangan. Muallif suratlarni obrazlar yaratish texnologiyasi va voqelikni tasvirlash nuqtayi nazaridan o'rganib, davrning vizual madaniyatini yoritib bergan.

I.Narskiyning monografiyasi yengil tilda yozilgan, unda muallif kundalik yozuvlardan boshlab, esse va tarixiy-badiiy asarlardan foydalangan. Hajm bo'yicha katta monografiya, muallif ta'kidlashicha, bayon qilishning uchta vertikal chizig'i (Gorkiyda o'tgan bolalik bilan bog'liq esdaliklar, biografik ma'lumot, suratlar bilan ishlash usullari tahlili) va oltita gorizontol qatlamdan iborat¹⁴⁷. Kitobni boshidan oxi-

¹⁴⁵ Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 192 с.

¹⁴⁶ Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобиографический роман). – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – 516 с.

¹⁴⁷ Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобиографический роман). – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – С.336.

rigacha gorizontal chiziq bo'yicha, shuningdek, muhim va qiziqarli mavzularni vertikal chiziq bo'yicha o'rganish mumkin. Mavzularni muallif nafaqat alohida paragraflarga, balki bir-biridan ajralib turuvchi qismlarga (fotoapparat, kundalik, fotoplyonka, ma'lumot ramzi...). Shunday qilib, fotosurat ma'lumot to'plovchi yadro vazifasini bajardi, uni interpretatsiya qilish texnikasi, oilaviy rivoyat, sovet o'smirining kundalik hayoti tasvirlanadi. Bundan tashqari, kitobda o'sha davr aholisining maishiy turmushi ham o'z aksini topgan.

Mazkur ikki kitobda mualliflar suratlarni matn sifatida o'qiydilar. Ular sovet davrida yashagan kishilar va davr haqidagi ma'lumotlarning asosiy manbai sifatida suratlarni o'rganar ekan, mualliflar kundalik hayotni turlicha yoritishgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, I.Narskiyning tadqiqot markazida Gorkiy va Chelyabinskda kechgan bolalik tajribasi, sovet yahudiylarining hayoti turgan. "Vizual manbalar bilan ishlashda asosiy vazifa, - deb yozadi I.Narskiy, - ularni kontekstualizatsiya qilishdir. Kontekstdan tashqari qarash tasvirlar ahamiyatini keskin ravishda tushirib yuboradi"¹⁴⁸. Mualliflik kontekstualizatsiyasi suratga olish davrida o'zining va qarindoshlarining hayoti haqidagi esdaliklardir. Ularni do'stlar va qarindoshlar esdaliklari, shuningdek, hujjatlar to'ldiradi hamda "Maktab"¹⁴⁹, "Omon qolish strategiyasi" (B. 268-275), "Sovetcha turmush tarzi" (B. 307-317), "Madaniy hordiq" (B. 413-421) va boshqa ruknlarga bo'lingan.

Oksana Gavrishina kundalik hayot tarixini vizual tadqiqotlarda boshqacha yoritgan. To'plamdagi "Fotografda suratga tushish: sovet surat studiyalarida tana tartibi", "Kimning haqqoniyligi? 1940-1950-yillarda Litva suratlarida portret" va "O'xshashlik hazili: Devid Atting avtoportretlari"¹⁵⁰ maqolalarida muallif turli fotograflarning suratlarini

¹⁴⁸ Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобио-историографический роман). – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – С.32.

¹⁴⁹ Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобио-историографический роман). – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – С. 253-260.

¹⁵⁰ Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 31–71.

batafsil o'rganib, sovet davridagi portretlarning umumiy jihatlarini, qanday qilib suratlarda "sovetcha" gavda holati vujudga kelganligini kuzatadi. Oksana Gavrishina kundalik hayotni suratdagi gavda holati va atrof-muhitni o'rganish orqali tadqiq etadi, suratga tushirilgan vaqt, suratga olingan joy, tarixiy vaziyatga qo'shimcha ma'lumot sifatida qaraydi. Litva suratchilarining ishi to'g'risida Gavrishina "turli kishilar tasvirlangan bo'lsa-da, suratga olish vaziyati umumiy edi", deb yozadi¹⁵¹. Bu kishilarni nafaqat suratga tushish fakti, balki umumiy bir tartibga bo'ysunish birlashtirib turadi. Shunday qilib, jamoaviy tana tajribasi vujudga keladi, u 1970-yillarda Devid Atning "Sovet kishisi" nomli Kiyev seriyasida bir xil tipdagi suratlar mavjud va ularni "biz" deb tavsiflash mumkin¹⁵². Oksana Gavrishina va Igor Narskiy o'z tadqiqotlarida suratlar o'z davrining qolipi bo'lganligi sababli boshqa manbalar kabi davr haqida ma'lumot beradi.

Vizual tarixda quyidagi yo'nalishlar o'rganilishi mumkin:

- fotografiya: obrazlarning yaratilishi va ulardan foydalanish;
- ijtimoiy makonni xaritalashtirish;
- fotoalbomlar rakursleri: vizual xotira interpretatsiyasi;
- kinematografiya: institut, matn, auditoriya;
- ommaviy madaniyatning vizual reprezentatsiyasi tahlili;
- ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishning vizual texnikasi.

Vizual usullar tartib qoidalar, moda haqidagi o'tmish va hozirgi zamon qarashlarini ijtimoiy voqelikni bir tizimga solgan holda o'rganish imkonini beradi, unda suratdagi epizod fakt sifatida emas, balki fakt haqidagi fikr sifatida talqin etiladi.

Masalan, shaharni vizual idrok etishda aksariyat hollarda shahar aholisi emas, balki shaharga tashrif buyurgan, ko'chalarni piyoda kezgan mehmonlar tomonidan yaxshiroq ko'rinadi. Umuman, shahar-

¹⁵¹ Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 47.

¹⁵² Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 67-68.

ni vizual jihatdan o'rganishda piyoda sayohat qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Nemis olimi Frankfurt-Oderdagi "Viadrina" Yevropa universitetida Sharqiy Yevropa tarixidan dars beruvchi professor Karl Shlyogel¹⁵³ 1980-yillarda o'z tadqiqot usulini ishlab chiqadi. U Moskva tarixini o'rganishda faqat hujjatlar va adabiyotlarga, statistik ma'lumotlar, tarixiy biografiyalarga, shahar xaritalariga emas, balki birinchi navbatda qiziquvchan piyoda sifatida shaharni o'rganib, o'z qaydlarini qog'ozga tushirib borgan ma'lumotlariga tayangan. Karl Shlyogel shaharni "o'qish" juda yengil, men uylarning devorini, ko'chalarni va xiyobonlarni o'rganishdan boshlayman, bularning hammasi men uchun matn vazifasini bajaradi¹⁵⁴, deya ta'kidlaydi.

K.Shlegel o'z tadqiqotlarida tarix va geografiya fanlarining yutuqlaridan keng foydalangan holda, ularga arxitektura, shuningdek, shahar qurilishini ham qo'shgan. Uning fikricha, qurilish loyihalari va rejalarini o'rganish orqali butun bir davrni tadqiq etish imkoni tug'iladi. U Moskvadagi "najotkor Xristos" ibodatxonasining 1931-yilda Stalin buyrug'iga binoan portlatilib, uning o'rniga "Sovetlar saroyi" qurish rejalashtirilganligini misol sifatida keltiradi. Uning balandligi 415 metr, va'ni dunyodagi eng baland bino bo'lib, Sovet ittifoqining cheksiz quadratini ko'rsatuvchi ramziy ma'noni anglatishi ko'zda tutilgan edi. Lekin bunday bahaybat saroy qurish g'oyasi amalga oshmadi va 1960-yilda uning fundamenti o'rnida ochiq basseyn tashkil etildi. Oradan 40 yil o'tib moskvaliklar "najotkor Xristos" ibodatxonasini asl holatda tikladi va bunga 170 million dollar sarf etildi¹⁵⁵.

Fotosuratlardan biografik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi, bundan tashqari, turli marosim va urf-odatlarni o'rganuvchi tadqiqotchilar ham ulardan ancha keng foydalanishadi. Masalan, to'y marosimlarini o'rganishda fotosuratlarning o'rni alohidadir.

¹⁵³ Moskau lesen. – Berlin, 1984/2000; Berlin Ostbahnhof Europas. Russen und Deutsche in ihrem Jahrhundert. – Berlin, 1998

¹⁵⁴ Шлөгель К. Постигая Москву. – М.: РОССПЭН, 2010. – С.22.

¹⁵⁵ Шлөгель К. Постигая Москву. – М.: РОССПЭН, 2010. – С.161-162.

Fotosurat faqat tasvir bo'lmagan, balki davrning bir bo'lagi hisoblanadi, shuning uchun ham suratda tadqiqotchilar ma'lum bir davrda nimalar, qanday va nima uchun tasvirlanganligini tushunishlari lozim.

Fotografik tasvirlar faqat illyustratsiya vazifasini o'tamasdan, tadqiqotning dominant uslubi sifatida tadqiq etilayotgan kontekstning muhim elementi bo'lishi kerak. Fotosuratlardan bir paytning o'zida illyustratsiya va vizual representatsiya sifatida foydalanish mumkin. Rasmlarda tasvirlangan obraz insonning faqat tashqi qiyofasini emas, balki o'sha davr obrazini: maishiy turmush, kiyim-kechak, kayfiyatni, ya'ni o'sha davr ruhini yaqqol tasavvur qilishga imkon beradi. Fotohujjatlarni o'qishda noverbal til – badan, imo-ishora, qarash tahlil qilinadi, bundan tashqari, rasmda qanday yozuvlar mavjudligi, rasmlarning joylashgan o'rnini, masalan, gazetada, tasvirlangan subyektning tanlanishi (ayollar, erkaklar) tahlil qilinadi.

Savollar:

Fanlararo yondashuv usuli va uning ahamiyati?

Fanlararo tadqiqotlarning o'sib borishi va yangi tadqiqot yo'nalishlarining vujudga kelishi qanday kechgan?

Mentalitet tarixini o'rganishning ahamiyati nimadan iborat?

Gender tarixi tarixiy tadqiqotlarning zamonaviy usuli sifatida qanday o'ziga xos jihatlarga ega?

Vizual manbalarga nimalar kiradi?

Maqsad: Og'zaki tarix va uning an'analari, tarixiy voqealar ishtirokchilaridan intervyu olish va anketalashtirish usuli, intervyu natijalarini ilmiy iste'molga kiritish borasida ma'lumot berish.

Tayanch so'z va iboralar: Tarixiy tadqiqotlarning yangi metodlari, Djo Gulda, Kolumbiya universiteti tarkibida og'zaki tarix markazi, Og'zaki Tarix Assotsiatsiyasi, Pol Tompson - "O'tmish ovozi", intervyu, "kichik odamlar", so'rov, so'rov natijalarini tahrir qilish.

Og'zaki tarix va uning an'analari

"Og'zaki tarix" atamasi paydo bo'lganligiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, og'zaki tarix tushunchasi yangi emas, tarix paydo bo'lishi bilan og'zaki tarix vujudga kelgan hamda tarixning birinchi turi edi.

Ma'lumki, eramizgacha V asrda yashagan "tarix otasi" Gerodot o'z asarining manbasi sifatida og'zaki an'analardan keng foydalangan. Eramizning III asrida Lukian bo'lajak tarixchilarga ma'lumot beruvchining motivlariga e'tibor berishni taklif qiladi. Gerodian esa o'z tadqiqotining manbalarini qiymati bo'yicha quyidagi tartibda beradi: qadimgi obro'-e'tiborli kishilar, saroy ma'lumotlari, xatlar, senat yig'ilishlari va boshqa ma'lumotlar.

Yozuv bo'lmagan jamiyatlarda og'zaki an'analari ishonchliligi kuchli bo'lgan. Masalan, Qadimgi Gretsiyada qadimgi qurollar va shahar xarobalarining aniq tavsifi 600 yil mobaynida "Iliada"ning vozma variantlari paydo bo'lguncha og'zaki shaklda saqlanib kelganligi ilmiy tasdiqlangan.

Hozirgi zamonda ham insonlar marosimlar, ismlar, qo'shiqlar, tarixni yodda saqlab qolganlar, ammo o'ziga yaqin davrdagilarini saqlab qolganlar va keyingi avlodga ma'lumotlarni hujjatlar orqali yetkazib berish kafolatlanadi. Demak, jamiyatda hurmatga sazovor bo'lgan an'anaviy og'zaki rivoyatlar eng zaif nuqtalardan bo'lgan. Aksincha, boshqalar uchun muhim emas deb hisoblangan, qog'ozga

kam ko‘chiriladigan shaxsiy va oilaviy xotiralar og‘zaki tarixning eng keng tarqalgan manbasi hisoblanadi. Boshqa og‘zaki an‘analar, masalan, o‘yinlar, balladalar (doston), qo‘shiqlar va tarixiy hikoyalar bolalar orasida, uzoq qishloqlarda saqlanib qolgan. Masalan, Fransiyada vandey royalchilari oilalarida respublikachilarga qarshilik harakati 150 yil og‘izdan-og‘izga ko‘chib yurgan.

Dastlabki yozma tarixiy manbalar 3 ming yillar oldin paydo bo‘lgan. Ularda mavjud o‘tmishga doir og‘zaki an‘ana saqlanib qolgan va asta-sekin solnomalar yozish shakllangan. Jumladan, Xitoyda saroy tarixchisi Sima Syan (145 yoki 135 – taxminan 86 milodiygacha) tarixiy rivoyatlarni tizimli ravishda to‘plagan holda solnoma yozgan. VIII asrda yapon imperatori buyrug‘iga binoan ham shunday kitob yozilgan. IX asrda payg‘ambarlar haqidagi xotiralar to‘plangan. Masalan, bizgacha hadislar to‘plami yetib kelgan bo‘lib, Imom Buxoriy tomonidan to‘plangan “Hadis as sahih” eng ishonarli to‘plamlardan biri hisoblanadi. Og‘zaki an‘anaga asoslangan holda yozilgan asarlar haqida ko‘plab misol keltirish mumkin.

Aynan mana shu davrda tarixchining manbalardan foydalanishida miqdoriy va sifatiy sakrash yuz berdi, bu avvalo kitob bosishdagi rivojlanish bilan bog‘liq edi. Masalan, shahzoda Savoyskiy kutubxonasining xodimasi Frenua tomonidan 1713-yilda chop etilgan va keyinchalik golland, nemis va ingliz tiliga tarjima qilingan “Tarixni o‘rganishning yangi usuli: ushbu fanni takomillashtirish bo‘yicha oddiy tavsiyalar va to‘liq ko‘rsatmalar” nomli kitobida “katta amaliy tajribaga ega vijdonan ishlaydigan tadqiqotchi” “kabinetdan chiqmasdan, faqat boshqa tadqiqotchilarning ma‘lumotlariga tayanib ish ko‘radigan tadqiqotchilarga nisbatan” ustun turishini ta‘kidlaydi. Mazkur muallif kitobning 2-tomida asosan Yevropa tillaridagi 10 mingta tarixiy adabiyotlar bibliografiyasini beradi. Bu davrga kelib shuncha adabiyotlar ro‘yxati keltirilganligi tarixiy tadqiqotlar asosiy manba sifatida kengayganligini bildiradi. Ingliz tadqiqotchisi, masalan, grafliklar va alohida joylar tarixi, biografiya va biografik to‘plamlar, sayohatchilar xotiralaridan foydalanishi mumkin edi. Dala tadqiqotlarisiz, kabinetdan chiqmasdan hujjatlar va boshqalar chop etgan og‘zaki manbalarga tayanib tarixiy tadqiqot olib borish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Pol Tompson ta'kidlaganidek, XVIII asrda ham tarixiy tadqiqotlarning manbalari o'zgarmagan. Masalan, ma'rifatparvar Volter avlodidan avlodga yetkaziladigan og'zaki an'analarni bema'ni uydirma deb atagan bo'lsa-da, o'z asarlari uchun ham og'zaki, ham yozma hujjat ma'lumotlarini to'plagan. U "Karl XII tarixi" nomli asarida (1731) "voqea guvohlari bilan maslahatlashmasdan bironta ma'lumotni kiritmaganligimi" aytib o'tgan edi¹⁵⁶.

XIX asr o'rtalaridagi mashhur tarixchilardan biri Makoley ser Valter Skottning og'zaki manbalariga tayangan. Skott yoshligida yozuvchi bo'lishidan avval advokat bo'lib xizmat qilgan va uning dastlabki nashrlaridan biri "Shodlandiya chegaralaridagi qo'shiqlar" (1802) – qishloq aholisidan eshitgan xalq balladalari to'plamidir.

XIX asr o'rtalarida fransuz tarixchisi Ekol Normal, Sorbonna va Kollej de Frans professori Jyul Mishle "Fransuz inqilobi tarixi" (1847-1853) kitobining manbalari faqat yozma manbalar bo'lmasdan, u esdaliklardan ham keng foydalangan. U 1798-yilda Parijda tug'ilgan, ya'ni Bastiliya ishg'ol etilganiga hali o'n yil ham to'lmagan edi. U 10 yillar mobaynida Parijdan tashqarida og'zaki esdaliklarni tizimli ravishda to'plagan. Jyul Mishle rasmiy hujjatlar ma'lumotlarini aholining siyosiy qarashlari bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilgan edi.

Og'zaki tarix yangi fan tarmog'i va yangi metod sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan shakllana boshlagan. Og'zaki tarix metodining asoschisi sifatida amerikalik jurnalist Djo Gulda tan olinadi. U o'zining "Bizning davrimizda og'zaki tarix" kitobini yozish bilan og'zaki tarix metodiga asos solgan. Mazkur asar AQSHda nashr qilingan. Aytish mumkinki, AQSH tarixchi tadqiqotchilari ushbu metodning ijtimoiy fanlar tizimiga kirib kelishiga katta hissa qo'shgan, aynan AQSHda 1948-yil Kolumbiya universiteti tarkibida og'zaki tarix markazi ish boshlaydi. 1967-yil AQSHda og'zaki tarix assotsiatsiyasi tashkil topadi.

Keyingi yillarda Yevropa mamlakatlarida ham og'zaki tarixga alohida e'tibor berila boshlaydi. Jumladan, 1970-yillar boshlarida Buyuk

¹⁵⁶ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003. – С.43.

Britaniya tarixshunosligida “Og‘zaki tarix”ni akademik jihatdan shakllanishi va tan olinishi jarayoni boshlanadi. 1971-yilda tashkil etilgan “Oral History” jurnali, keyinchalik shu nomda og‘zaki tarix qaldirg‘ochlaridan biri boshchiligida vujudga kelgan jamiyatda “pastdan yuqoriga tarix” tamoyili asosida bilishga harakat boshlanganligidan dalolat beradi. Ushbu metodning rivojlanishiga va keng qo‘llanila boshlanishiga 1977-yil ingliz tarixchisi Pol Tompson tomonidan yozilgan “O‘tmish ovozi”¹⁵⁷ asari benihoya katta hissa qo‘shgan.

Og‘zaki tarixning “otasi” Pol Tompson “og‘zaki an’ana” deganda, alohida insonlarning – dehqonlar, shaharliklar, qariyalar, ayollar, bolalar fikrlari yig‘indisini tushungan, bunda ba’zi fikrlar ko‘p marotaba takrorlangan¹⁵⁸.

Mishle og‘zaki guvohliklarning ustun va nozik jihatlarini yaxshi anglab yetgan. U o‘z davrining mashhur olimlaridan hisoblangan. Bundan yuz yil o‘tib tarix fani an’anaviy usullaridan shunchalik uzoqlashib ketdiki, professor Djeym Vestfoll Tompson o‘zining monumental “Tarix fanining tarixi” nomli kitobida Mishlening asaridan parcha keltirgan holda “tarixiy ma’lumotlar to‘plashning g‘alati uslubini” qo‘llaganligini ta’kidlaydi. Nima uchun vaziyat mutlaqo o‘zgarib ketdi? Qaysi bosqichda og‘zaki tarix o‘zining avvalgi ahamiyatini yo‘qotib qo‘ydi?

Yozuv paydo bo‘lgunga qadar tarix faqat og‘zaki tarixdan iborat edi. Ammo barcha narsalar o‘rganilgan: hunarmandchilik, kun va yil vaqtlari, osmon jismlarining joylashuvi, jug‘rofiy tushunchalar, qonunlar va boshqalar. Yan Vansina “Og‘zaki an’ana: tarixiy metodologiya tadqiqoti” nomli asarida¹⁵⁹ (1965) Afrika og‘zaki an’analarida 5 ta kategoriyani ajratib ko‘rsatadi. Birinchidan, formulalar: ta’riflarni, marosim, shior va unvonlarni yodlash; ikkinchidan, jug‘rofiy nomlar va ismlar. Undan keyin rasmiy va norasmiy she’riyat – tarixiy, diniy

¹⁵⁷ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003.

¹⁵⁸ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. М., 2003. – С.36.

¹⁵⁹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. М., 2003. – С.37.

yoki shaxsiy. To'rtinchi kategoriyani tarixiy, tarbiyaviy, badiiy yoki shaxsiy hikoyalar tashkil qiladi. Nihoyat oxirgi kategoriyaga huquqiy va boshqa izohlar kiradi.

An'analari katta ahamiyatga ega bo'lganligi sababli ularni og'zaki ravishda bir avloddan ikkinchi avlodga yetkazib berishning ishonchli mexanizmi ishlab chiqilgan va juda kam o'zgarishlar bilan keyingi avlodga yetkazilgan. Masalan, marosimlarni ado etish, nizolarni hal qilish, amalni egallash vaqtida aytiladigan so'zlar matnini aniq saqlab qolishga imkon bergan, ba'zan shunchalik es-kitib ketganidan tushunarsiz ham bo'lgan. Qadimda saroylarda maxsus amaldorlar turli an'analarning saqlanib qolishiga javobgar bo'lgan¹⁶⁰.

Bundan tashqari, qishloqlardagi maxsus aytuvchilar ajdodlar rivoyatlarini keyingi avlodga yetkazib berishda katta o'rin tutgan. Ularning analoglari dunyo xalqlarining ko'pchiligida uchraydi, jumladan, skandinaviya xalqlarida skaldlar, hindlarda radjputlar bunday ish bilan mashg'ul bo'lishgan.

"Og'zaki tarix" tarixiy tadqiqotning uslubiyatidan biri bo'lib, unda yozma manbalar va moddiy ashyolar bilan birgalikda yangi kategoriyadagi manbalar tahlil qilinadi. Shu bilan birga og'zaki manbalar ham yozma manbalar kabi o'z kuchi va zaif jihatlari-ga ega bo'lib, u tafsilotlarga boy hamda mohiyat jihatidan turli xil, ammo madaniy qoliplar va siyosiy qarashlar bilan bog'liq xatoliklar uchraydi, shuning uchun ham unga ilmiy tanqidiy yondashish lozim. Ular ijtimoiy xotira shakllanishi yo'llari haqidagi ma'lumotlarning qimmatli manbasi hisoblanadi, ommaviy tarixiy ong shakllanishi jarayoniga kirib borish imkonini beradi. Og'zaki tarix materiallarining qimmatli jihati tarixiy voqealar guvohlarining barqaror taassurotlari saqlanishi bilan aniqlanadi, unda boshqa manbalarda uchramaydigan noyob ma'lumotlar mavjud. U o'z tadqiqot usuli – intervyu orqali davr haqida o'sha davrda yashagan shaxsning bilimlarini qayd etadi. Voqea guvohlarining

¹⁶⁰ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003. С.39.

u yoki bu voqea haqidagi hikoyasini audio va videotexnika yordamida yozib olinadi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston tarixining ba'zi mavzularini o'rganishda og'zaki tarix usullaridan keng foydalanilgan. Turkistondagi 1916-yil qo'zg'oloni tarixi shunday mavzular sirasiga kiradi. Masalan, 1946-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasining til va adabiyot instituti tomonidan uyushtirilgan ekspeditsiya tarkibida bo'lgan olimlardan X.Zaripov, X.Rasul, M.Afzalov, I.Rajabov, M.Alaviya va H.Ziyoyevlar Jizzaxda bo'lishib, 1916-yil Jizzax qo'zg'oloni tafsilotlari, qo'zg'olonga bag'ishlab to'qilgan qo'shiq, termalar va qo'zg'olon qatnashchilarining esdaliklarini yozib oldilar¹⁶¹. Bundan tashqari, t.f.d., professor H.Ziyoyev va boshqa olimlar Turkistonning boshqa joylarida ro'y bergan 1916-yil qo'zg'oloni ishtirokchilari bilan suhbatlar olib borilib, o'z tadqiqotlarida ularni aks ettirganlar¹⁶².

Sotsiologik usullardan foydalanish. Masalan, ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etishda elita, ya'ni ijtimoiy piramidaning yuqori cho'qqisida turgan, hokimiyatga va ta'sir kuchiga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam tarixini o'rganish alohida yo'nalishni tashkil etadi. Elita tahlil etilganda uning tarkibiga, shaxsiy xarakteristikasi, hokimiyatni ushlab turish usullari, tafakkuri, ijtimoiy aloqalari, kundalik mashg'ulotlariga e'tibor beriladi. Elitani tarixiy tahlil etish uslublaridan biri prosopografiya, ya'ni tarixiy jarayonni siyosiy rahbarlar mavqeini har tomonlama o'rganish orqali tadqiq etish mumkin.

¹⁶¹ Хайдаров Х. Жиззах тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Мехнат, 1992. – Б.72.

¹⁶² Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII – XX аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.400-430; 5.Зияева Д.Х. Национально-освободительное движение в Туркестане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 года и движения «истиклолчилик» 1918-1924 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1999. – 61 с.; Исмоилова Ж. XX аср бошида Туркистонда миллий-озодлик курашлари (Фарғона водийси мисолида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2002.

Sotsiologiya usullaridan foydalanishning namunasi sifatida, E.S. Senyavskayaning “XX asrda urush psixologiyasi: Rossiya-ning tarixiy tajribasi” nomli kitobni yozishda qurolli to‘qnashuv qatnashchilari bilan o‘tkazilgan intervyu va anketalashtirishni misol qilib olish mumkin¹⁶³. Rossiya Fanlar Akademiyasi Tarix instituti va Rossiya davlat gumanitar universiteti hamkorligidagi Afg‘oniston urushining oqibatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqot 1993-yil oktabr-dekabrida o‘tkazildi. Muallif tomonidan urush tugaganiga bir necha yil bo‘lganligi sababli posttravmatik sindrom biroz yumshaganligi hisobga olindi¹⁶⁴ va respondentlar ular bilan bo‘lgan voqealarni hushyorlik va aql-idrok bilan aytib berishlari mumkin edi. Bundan tashqari, urush voqealari ularning xotiralarida hali yaxshi saqlangan edi¹⁶⁵. E.S. Senyavskaya Afg‘on urushini o‘rganish uchun xotira-intervyu o‘tkazish muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslab berdi. Bu davr bo‘yicha boshqa manbalarda ma’lumotlar kam va haqqoniy bo‘lmagan, chunki bu urush “e’lon qilinmagan”, “maxfiy” edi, harbiy senzura esa nihoyatda qattiq edi. Muallif tomonidan ikki xil tarixiy-sotsiologik tadqiqot o‘tkazildi: chuqur intervyu (14) va anketalashtirish (150 respondentdan ortiq). Dasturga ko‘ra, tadqiqot maqsadi tarixiy-sotsiologik manba vujudga keltirish edi, u front hayotiga doir muammolar, urush qatnashchilari turmushi va psixologiyasi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan. Tadqiqot uchun tanlangan respondentlar klassik sotsiologik tadqiqotga to‘liq to‘g‘ri kelmasa-da, respondentlar asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha tanlandi (jinsi, yoshi, ma’lumoti, oilaviy ahvoli)¹⁶⁶. Tadqiqot uslubi-

¹⁶³ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

¹⁶⁴ Urush tugashidan so‘ng jang qatnashchilarining maxsus psixologik holati, bu holat inson psixikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va tinch hayotga ko‘nikishi mushkul kechadi.

¹⁶⁵ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 28.

¹⁶⁶ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 28-29.

yati oldindan tuzilgan savollar asosida erkin intervyu o'tkazishga asoslandi, ammo respondentlar faqat lozim topgan savollariga javob berish imkoniga ega bo'lgan. Respondentlar roziligi bilan suhbat diktofonga yozib olingan. Aniq bir savol doirasidan chiqib ketgan respondentning suhbatini bo'linmasdan eshitildi, chunki u gapirib berayotgan mavzular uning uchun muhim ekanligi hisobga olindi va psixologik xususiyatlari hamda urushga munosabati haqida qo'shimcha ma'lumotlar bergan¹⁶⁷. E.S.Senyavskaya intervyu o'tkazishga ijodiy yondashdi va uni tarixiy-psixologik tadqiqot xususiyatlariga moslashtirdi. U "klassik intervyudan farqli ravishda bitta emas, bir nechta savollar berib, respondentni erkin va uning xohishiga ko'ra xotirlashga yo'naltirdi"¹⁶⁸. Bu esa faqat janglarda qatnashish va frontdagi hayot xususiyatlari haqida ma'lumot bermasdan, balki respondent qadriyat tavsiflari (urushga, dushmanga, quroldosh do'stlarga munosabat va b.) haqida ham ma'lumotlar beradi. Shu yo'l bilan tashkil etilgan manba va boshqa materiallardan foydalanish asosida, ularni interpretatsiya qilish usuli, fanlararo yondashuvlardan foydalanib muallif urush ishtirokchilarining xulq-atvoridagi turli jihatlari, ularning jang vaqtidagi va jangdan keyingi fikrlari hamda idrok qilishlari haqida tadqiqot yaratdi. Tadqiqotda urush obrazi va evolutsiyasi, dushmanga munosabat, din shakllari va xarakteri, front turmushining o'ziga xos xususiyatlari, urushda xotin-qizlarga munosabat, urush ishtirokchilari taqdiriga uning ta'siri kabi masalalarga e'tibor qaratgan. Boshqa tadqiqotlarda ham sotsiologiya usullaridan keng foydalanilganligini ko'rish mumkin¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 30.

¹⁶⁸ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 30.

¹⁶⁹ Миронов Б.Н. Историк и социология. – Л., 1984; Советский простой человек (Опыт социального портрета на рубеже 90-х). – М., 1993; Серебрянников В.В. Человек и война в зеркале социологии // Военно-историческая антропология. – Ежегодник, 2002. – С. 23-37.

2. Tarixiy voqealar ishtirokchilaridan intervyu olish va anketalashtirish usuli

E.S.Senyavskaya “agar o‘rganilayotgan voqea ishtirokchilari va zamondoshlari hayot bo‘lsalar, tarixchi kishilarning o‘zini bevosita axborot manbai sifatida foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Uning ustunligi tadqiqotchi yangi manba vujudga keltirish jarayonini o‘zi boshqarishi, olinadigan ma’lumotlarni aniqlashtirishi mumkin”¹⁷⁰.

Yuqorida nomi tilga olingan P.Tompson yozishicha, voqea ishtirokchilarining guvohligi uch tomonlama ahamiyatga ega. Birinchidan, ma’lumotlarni talqin qilishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon beradi. Ikkinchidan, tarixiy voqealarni avval haqqoniy talqin qilingan yoki qilinmaganligini aniqlashda yordam beradi. Uchinchidan, voqealarni individual darajada qanday qabul qilinganligini o‘rganishga yordam beradi.

Og‘zaki tarixning ma’lumotlar bazasini yaratishda quyidagi talablarni inobatga olish lozim:

- intervyu davomida tomonlarning bir-biriga ta’siri hisobga olinadi;
- xotira boshqa manbalar ta’siriga berilgan bo‘lishi mumkin, u hissiyotga yo‘g‘rilgan hamda ikkilamchi manba, chunki avvalgi versiyalari xotiradan o‘chib ketgan;
- og‘zaki guvohlik boshqa manbalar kabi tanqidiy tahlilni talab qiladi;
- uni boshqa manbalar bilan qiyosiy ravishda o‘rganish lozim.

Og‘zaki tarixning ilmiy ahamiyati quyidagilardan iborat: 1) o‘rganilayotgan tarixiy voqealar haqida boshqa manbalarda uchramaydigan nodir ma’lumotlar jamlangan; 2) ijtimoiy va xususiy dunyo o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Bugungi kunda ijtimoiy fan tarmoqlarida maxsus metod sifatida qo‘llaniladi. Ushbu metodda axborot tadqiqotchining shaxsiy intervyusi natijasida hosil qilinadi.

O‘zbekistonda ham og‘zaki tarix yo‘nalishi bo‘yicha tadqiqotlar amalga oshirila boshladi. Jumladan, 2011-yilda O‘zbekiston Respub-

¹⁷⁰ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

likasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti tomonidan O‘zbekiston tarixining turli davrlarini o‘z ichiga olgan og‘zaki tarix bo‘yicha tadqiqotlar hamda “Oral history” bo‘yicha jahon tajribasi masalalarini o‘zida aks ettirgan to‘plam nashr etildi¹⁷¹.

Og‘zaki tarix metodining asl mohiyati bu katta yoki kichik tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar hayoti haqidagi ma’lumotlarni ushbu voqelik va tarixiy shaxslar hayotini bevosita kuzatgan hamda guvohi bo‘lgan guvohlarning og‘zaki xotiralarini qayd qilishdan iborat.

Og‘zaki tarix sharofati bilan o‘tmish tarixiy jarayonlar ishtirokchilarining qarashlari orqali o‘rganiladi. Masalan, bir necha o‘n ming kishi ishtirok etgan jang tarixini o‘rganishda jangning har bir ishtirokchisining individual tarixini: uning nima qilganligi, nimadan xavotirlanganligi, nimani his etganligini tiklash imkoniyati mavjud emas. Ammo buni bilmasak, o‘rganilayotgan jang haqidagi bilimlarimiz to‘liq bo‘ladimi? Yoki voqea qatnashchilari tarixchilar asarini o‘qib, haqiqatda nima bo‘lganligini tanimasa, bu haqdagi bilimlarimiz yetarli bo‘ladimi?

Og‘zaki tarix tufayli voqea zamondoshlarining dalillari saqlanib qoladi, aks holda ular izsiz yo‘qolib ketadi. Ayniqsa, u taqiqlangan davrlarni va mavzularni o‘rganish hamda ma’lum qolipda, faqat rasmiy manbalar asosida o‘rganilgan davrlarni va mavzularni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu metodning ahamiyati shundaki: birinchidan, tadqiq qilinayotgan tarixiy jarayonda bevosita ishtirok qilgan biroq tadqiqotlarda orqa fonlarda qolib ketadigan “kichik odamlar” haqida ma’lumot olish, ikkinchidan to‘plangan axborotlar tarixning boshqa fan tarmoqlari uchun foydali bo‘ladi, misol uchun, tarixiy antropologiya, tarixiy psixologiya, tarixiy germenevtika, uchinchidan, ushbu metod madaniy – semantik kodni avlodlardan-avlodlarga o‘tib borishini ta’minlaydi.

XX asrning birinchi yarmida Fransiyada faoliyat olib borgan Annallar maktabi vakillari fikriga ko‘ra, “biz urush tarixini o‘rganar

¹⁷¹ Устная история в Узбекистане: теория и практика. Сборник материалов конференции. Выпуск I. Отв. ред. Р.М. Абдуллаев. – Ташкент, 2011. – 384 с.

ekanmiz, unda bir necha ishtirokchilar ma'lumotlariga tayanamiz, chunki biz har bir shaxsga individual tarzda yondasha olmaymiz deb o'ylaymiz va shu boisdan ham ular nima qilgan, qanday yashagan kabi savollarga javob topa olmaymiz, bu holat esa bizni ushbu urush ishtirokchilari tarixi haqidagi asl haqiqatdan uzoqlashib borishimizga sabab bo'ladi. Buning natijasida bu haqda yozilgan tarixni shu jarayon guvohi bo'lgan ishtirokchi o'qiganida real voqelikni topa olmaydi"¹⁷².

Og'zaki tarix uchun ma'lumotlar yozishda tadqiqotchi bir qator muammolarga duch kelishi mumkin. Bular: 1) shu voqea ishtirokchilarini izlab topish va intervyuda qatnashishi nazarda tutilgan kishilarning ushbu voqeada qanchalik darajada guvoh sifatida ishtirokini aniqlash muammosi; 2) ular so'zlab bera-yotgan ma'lumotlarning qanchalik darajada haqiqat ekanligini aniqlash uchun isbot izlash kabi muammolarga uchrashi mumkin; 3) ishtirokchining xotiralari pand bermasligi ham muhimdir. Odatda, bunday intervyular katta yoshlilar, asosan keksalar orasida o'tkazilishi hisobga olganda bu narsaga alohida e'tibor qaratish muhim hisoblanadi; 4) ishtirokchilarning ushbu voqeaga nisbatan hissiyotlari va munosabatini aniqlab olish; 5) bunda intervyuda ishtirok etayotgan insonning avtobiografiyasi bilan tanish bo'lish foydalidir. Shunda ishtirokchining voqealarga nisbatan qanchalik xolis fikr bildira olishi va qay darajada hissiyotlarga berilishi mumkinligi haqida bilib olish mumkin; 6) intervyuda ishtirok qilayotgan shaxsning temperamenti ham aniqlanishi lozim; 7) intervyuda qatnashayotgan shaxs voqealarni qanchalik real tarzda gapirib bera oladi, u qanchalik darajada fantastik to'qima voqealardan foydalanayotganligini aniqlash kabilar.

Og'zaki tarix bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchi uchun quyidagilarni bilib olish muhim hisoblanadi:

intervyuda ishtirok qilayotganlar o'rganilayotgan voqelikda ni-mani oldingi fonga chiqarayapti, ushbu voqeani qaysi jihatini ular ko'proq yoritmoqda va nega aynan shu jihatiga ko'proq urg'u beradi kabi savollarga javob bera olishi kerak;

¹⁷² K.: Jan Vansina, *Living with Africa*. – Madison, Wis., 1994.

intervyu jarayonida ishtirokchining shaxsiy buyumlari, yozishmalari va hujjatlari ham asqotishi mumkin;

voqelik haqida intervyu bir emas bir necha guvohlar orasida o'tkazilgandagina foydalidir;

tadqiqotchi intervyu davomida to'plagan malumotlari, endilikda uning shaxsiy ijod mahsuliga aylanadi va unga qanchalik ishlov berish unga bog'liq holdir. Biroq tarixiy haqiqatni oydinlashtirish uchun intervyu natijalari to'g'ri taqdim qilinishi lozim.

Intervyu davomida quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

Savollar bir-biriga bog'liq tarzda bir-birini to'ldiradigan qilib tuzilishi talab qilinadi.

Savollar ishtirokchiga avvaldan ma'lum qilinishi to'liqroq javob olishga imkon berishi mumkin.

Intervyu ishtirokchisi rasmiy tarzda biror bir joyga chaqirilishi maqsadga muvofiq emas, u shunday joyda bo'lishi kerakki, tanlangan joy ishtirokchiga yana qo'shimcha his-tuyg'ular bera olsun.

Intervyuda ishtirok qiluvchiga his-tuyg'uli emas, aniq faktlarga tayanuvchi javoblar olish imkonini beruvchi savollar berilishi lozim.

Ba'zi holatlarda intervyu qatnashchisiga uning suhbatda qatnashayotganligini bildirish kerak emas, u hayajonlanishi va ma'lumotlarni esdan chiqarishi mumkin, u xabardor bo'lganda ham audiotexnika vositalari unga yaqqol ko'rsatilmagani ma'quldir.

Intervyu natijalarini ilmiy iste'molga kiritish

Intervyu tasmalarda qayd qilinayotganda unda sana va vaqtni aniq ifodalanib borilayotganligiga e'tibor berish kerak.

Intervyudan so'ng javoblar tahrir qilinishi va tasniflab olinishi kerak bo'ladi, har qanday javobni ham javob sifatida qabul qilib tadqiqotga kiritib bo'lmaydi.

To'plangan javoblar ma'lumotlar asosida yana bir bor tahlil qilinadi. Javoblar tadqiqotda foydalansa bo'ladigan darajaga chiqarilishi uchun u tarixning boshqa metodlari asosida yana bir bor

koʻzdan kechirilishi lozim. Intervyu natijalari eʼlon qilinayotganda unda soʻrov qatnashchisi haqida kerakli maʼlumotlarni, suhbat vaqti va joy nomi ham koʻrsatiladi.

Zamonaviy tarixiy tadqiqotlarning yangi usullarida inson omili avvalgi diqqat markaziga qoʻyilayotgan bugungi davrda, “ogʻzaki tarix” va yana shu yoʻnalishdagi boshqa usullarning ahamiyati oshib bormoqda.

Ogʻzaki tarix shunisi bilan ham ahamiyatliki, unda “kichik ishlar” va “kichik odamlar” vositasida oʻsha davr ruhiyatini, insonlar dunyoqarashini oʻrganish va tahlil qilish kabi katta qamrovdagi ishlarni amalga oshirish mumkin.

Har qanday voqelikni yoritishda “tirik guvohlar” ning guvohligi zaruriy ahamiyatga ega ekanligi, hammamizga yaxshi maʼlum. Chunki faqatgina ular voqelikni eng mayda jihatlari, sabablari va oqibatlarini koʻra oladi.

Xalqimizda “eng yaxshi tabib – boshidan oʻtkazgan tabibdir” yoki “ming marotaba eshitgandan, bir marotaba koʻrgan afzal” kabi xalq aforizmlari mavjud. Bu etiroflarning oʻzi ham ogʻzaki tarixga nisbatan etiborni oshirishga undaydi.

Ayniqsa, boʻlib oʻtgan voqealardan keyin xotira va guvohliklardan boshqa manbalar qolmaganda ogʻzaki tarix usullaridan foydalanish muhimdir.

Masalan, quyidagi mavzularni oʻrganishda katta samara beradi:

Rasmiy tergov ishlari materiallarida saqlangan siyosiy repressiyalar va ijtimoiy kurashlar tarixi “bir tomonlama” qarashlarni aks ettiradi. Ogʻzaki tarix va qurbonlar xotirasidan foydalanmasdan repressiyaga uchragan kishilar nuqtayi nazarini berib boʻlmaydi, faqat “tergov taxmini” bilan chegaralanishga toʻgʻri keladi;

Harbiy tarix, ayniqsa “ommaviy boʻlmagan” va lokal konfliktlar; Jamiyatning baʼzi qatlamlari (masalan, qarovsiz qolgan bolalar, ayniqsa, qishloq aholisi, shuningdek, kichik xalqlar tarixi;

Gender tarix va xususiy hayot tarixi.

Umuman olganda, ogʻzaki tarix oʻtmishda yashagan kishilar ongi va uning transformatsiyasi, unda u yoki bu tarixiy jarayonlar-

ning aks ettirish imkoniyatini beradi. U tarixiy antropologiya, mikro-tarix, mentallik tarixi, kundalik hayot tarixi, xususiy hayot tarixi, tarixiy psixologiya va boshqa tarixiy-antropologiya yoʻnalishlariga boy material yetkazib beradi.

Savollar:

Ogʻzaki tarix tushunchasi va uning afzalliklari nimalardan iborat?

Tarixiy voqealar ishtirokchilaridan intervyu olish va anketalashtirish usuli toʻgʻrisida soʻzlab bering?

Ogʻzaki tarix yaratishning asosiy bosqichlari haqida gapirib bering?

Kundalik hayot tarixida oʻrganiladigan muammolar nimalardan iborat?

Soʻrov usuli natijalari ilmiy isteʼmolga qanday kiritiladi?

Maqsad: Diskurs tushunchasi, tarixiy manbalarni diskurs tahlil usuli, diskurs tahlilning bosqichlari, semiotik tahlil usuli borasida talabalarga bilim va ko'nikmalar berish.

Tayanch so'z va iboralar: diskurs tahlil, diskurs nazariyasi, ijtimoiy voqelik, madaniy-semiotik yondashuv, madaniyat matn sifatida, madaniyat tizimida belgilar, ramzlar, madaniy kodlar, tarixiy semiotika, tarixiy manbalar va hujjatlarni tahlil qilish, semiotik usullar.

Diskurs tushunchasi. Tarixiy manbalarni diskurs tahlil qilish usuli

“Diskurs” atamasi lotincha so'zdan olingan bo'lib, muhokama qilmoq, muloqot o'rnatmoq degan ma'noni bildiradi va aynan shu ma'noda XVI - XVIII asrda fanda qo'llanilgan. Diskurs ilmiy dalillarga asoslangan nutqning sinonimi sifatida ishlatilib, ilmiy muammolarni aniq bir maqsadga qaratilgan muhokamasidir. Uyg'onish davrida diskurs tadqiqot jarayoni va izlanishi rejasi sifatida namoyon bo'lgan. Yangi davrda esa ilmiy faoliyatning qonun-qoidalari sifatida qo'llanila boshladi.

XX asrning 60-yillaridan boshlab, tadqiqotchilar turli matnlarni o'rganayotganlarida ularni tahlil etishda yondashuvlarni birlashtirishga harakat qilganlar. Unda turli fan soha vakillari qatnashganlar. Jumladan, antropologiya va etnografiya, sotsiologiya va psixologiya, lingvistika va ritorika, manbashunoslik vakillari ishtirok etganlar. Ular yangi sohani rivojlantirishga o'z hissasini qo'shganlar. Diskurs tahlilning asosini fransuz strukturalizmi tashkil etadi.

Rossiya tadqiqotchilari (antropologlar, tilshunos va adabiyotshunoslar) XX asrning boshlarida turli matnlarni tahlil qilishda oddiy struktura analizidan foydalanganlar, ya'ni tilga belgilar tizimi sifatida qarab, uni tashkil qiluvchi komponentlar fonetik, grammatik, leksik birliklari o'rtasida o'zaro bog'lanish va munosabatlarni tadqiq etgan-

lar. XX asrning 60-yillarida Klod Levi-Stross tomonidan strukturaviy antropologiya nazariyasi (1957-y. “Структурная антропология” kitobi, 2001-y. rus tiliga fransuz tilidan tarjima qilinib chop etilgan) yaratildi. Uning asosiy qiziqishi bayon qilish bo‘lib, badiiy hikoyalar, kundalik hayotdagi tarix, filmlar, ijtimoiy afsonalar tilshunoslik usullariga tayanib tadqiq etilgan.

XX asrning 80-yillarida gollandiyalik mashhur olim T.A. van Deyk tomonidan (1985-yil, 4 tomlik “Handbook of Discourse Analysis”) tekstlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishda diskurs tahlilini yanada boyitdi. Matn ma’lumotlarini qayta ishlash jarayoniga qator yangiliklar olib kirdi. Birinchidan, insonning bilishi uning dunyo haqidagi umumiy bilimi bilan bog‘liqdir. Dunyo haqidagi tasavvuri matndagi ma’lumotlarni qabul qilish va talqin etishda muhim va hatto hal qiluvchi o‘rin tutadi. Bundan 30 yilcha oldin tilshunolar tarjimini mashina orqali bajara boshlaganlarida favqulodda ravishda tilni tushunish uchun faqat til leksikasi va grammatikasini bilish yetarli emasligini anglab yetdilar, buning uchun dunyo to‘g‘risidagi “qo‘shimcha” bilimga ega bo‘lish talab qilinadi.

Ikkinchidan, insonlar voqelik haqida emas, balki ma’lum bir talqinga ega bo‘lgan voqelikning subyektiv modeliga ega bo‘ladi. T.A. van Deyk tadqiq etilayotgan vaziyatni tushunilgandagina matnni tushunish mumkinligini isbotladi.

Masalan, ommaviy axborot vositalari matnlarini diskurs tahlil etishda nimalarga e’tibor qaratish lozim. Ma’lumki, ommaviy axborot shunday sohaki, matnni berishda ma’lum chegaralar qo‘yiladi. Matbuotda o‘quvchi voqelikning g‘oyaviy jihatdan turli maqsadlarni ko‘zlab yozilganligiga duch keladi. Gazeta materiallari – jurnalistlarning ijtimoiy faoliyati natijasi bo‘lib, ular g‘oyaviy jihatdan yaroqliligi, ma’lum maqsad va manfaatlarga to‘g‘ri kelishi yoki kelmasligi tekshiriladi. Shu bilan birga vaziyat modeli qanday ko‘rsatilganligi tekshiriladi. Matbuot materiallarini tahlil qilayotganda tadqiqotchi ataylab tanlab olingan vaziyat modellariga duch keladi. Ularni o‘quvchiga yetkazib berish va o‘quvchida ma’lum fikrlarni shakllantirish matbuotning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Ijtimoiy o'zgarishlar davri tadqiqotlar uchun boy materiallar taqdim etadi. Ijtimoiy o'zgarishlar bilan bir vaqtda til islohoti o'tkazilib, eski ijtimoiy-siyosiy diskurs davrga javob beruvchi yangisi bilan almashtiriladi. Nemis tadqiqotchilari Germaniya reyxi talafoti nemis tilidagi o'zgarishlarga olib keldi, degan fikrni ilgari suradi. Shuningdek, Xitoy "madaniy inqilobi" yangi so'zlar lug'atini vujudga keltirdi. Amerikaning Vetnamdagi urushi vaqtida «vetnamcha ingliz tili» degan atama vujudga keldi, unda AQSH ma'muriyati matbuot orqali urushning borishi to'g'risida axborot berib bordi.

Hozirgi paytda ham dunyoning ko'pgina mamlakatlarida, ayniqsa MDH davlatlarida yangi so'z va atamalar paydo bo'lmoqda. Masalan, Rossiyada 1970-yillardan boshlab, yangi so'z va atamalar lug'atko'rsatkichi boshlagan. Unda rus tilining izohli lug'ati XX asrning 50-60, 70-80 va 90- yillarda matbuotda hamda badiiy adabiyotda paydo bo'lgan so'zlar bilan to'ldirib borilgan. Rossiya parlamentidagi ochiq tortishuvlar asosida A.N.Baranov va Yu.N.Karaulov tomonidan rus tilining siyosiy metafora lug'ati chop etilgan. Tadqiqotchilar siyosiy muloqot paradigmasi, siyosiy dialogning rivojlanganligini, o'z siyosiy pozitsiyasini ochiq bildirishini ta'kidlaydilar.

Kundalik tilimizga yangi so'zlar kirib keldi, ba'zida televidenie orqali sleng, jargon leksikani eshitish mumkin. Bu esa millatning o'zligini yo'qotishga olib kelish xavfini vujudga keltirishi mumkin. Rossiyada "Yoshlar slenglari izohli lug'ati" (12.000 so'zni o'z ichiga olgan)¹⁷³ chop etildi, yangi kirib kelayotgan bir so'z yoki birikma yuzlab so'zlarni muomaladan siqib chiqarmoqda. "Sleng" so'zi ingliz tilidagi "slang" so'zidan olingan bo'lib, jargon degan ma'noni anglatadi. U lahjalar, yoshlarning so'zlashuv va maishiy nutqi jamlamasidan iborat. Yoshlar slengi quyidagi umumiy tavsiflarga ega: nutqning aniq adresga qaratilganligi, ya'ni suhbatdosh fikrlarini boshqalardan sir tutishni xohlashi; ma'lum jamoaga qo'shilish; vaqtni tejash maqsadida so'zlarni soddalashtirish; o'zining bu sohadagi bilimlarini namoyon etishi; o'zini yosh qilib ko'rsatish yoki aksincha o'z yoshidan katta

¹⁷³ Стенин И.А. Словарь молодежного жаргона. – Воронеж, 1992; Словарь жаргонных слов и выражений // Мильяненко Л. По ту сторону закона. Энциклопедия преступного мира. СПб., 1992 ва бошқалар.

ko'rsatish; atrofda gi kishilarning e'tiborini qaratish. Mutaxassislar fikrlariga ko'ra, 12-25 yoshlilar orasida slenglar ancha keng tarqalgan. Bundan tashqari, slenglar ishlatilishi faoliyat turi, ijtimoiy mavqei, dini, millati va boshqa jihatlar bilan ham bog'liqdir. Slenglar turi bir qancha bo'lib, shulardan biri kompyuter slengi: "sisadmin" – tizim ma'muriyati, "lvl" – daraja, "zabanit" – bloklab qo'yish, "blini" – disklar, milo – elektron pochta, vindets – omadsizlik, "drova" – drayver va boshqalar. Shuningdek, misol sifatida talabalar slengi: stepuxa – stipendiya, gos – davlat imtihoni, avtomat – imtihon topshirmasdan baho olish, botan – o'ta harakatchan a'lochi o'quvchilar, shpora – shpargalka va boshqalar.

Bizning jamiyatimizda ham yoshlarning o'zaro muloqotida "ko'cha" tilida gaplashish holatlari uchraydi. Ayniqsa, o'smir yoshlar ichida sleng so'zlar ishlatilmoqda.

Diskurs tahlilning bosqichlari

Diskurs – inson ongining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan, uni kundalik hayot bilan aloqada tutadigan bir vositadir. Diskurs individning (shaxsning) shakllanishiga xizmat qiladigan, barcha og'zaki yoki yozma shakllar bilan aloqador hisoblanadi. Ular ilmiy nashrlar, o'quv materiallari va ma'ruzalar, turli ocherklar, ommaviy axborot vositalarida yozma va og'zaki tarzda e'lon qilinayotgan ma'lumotlar, jurnalist, siyosiy va madaniy arboblarning nutqlari, ish yuzasidan bitilgan qaydlar, tibbiy qaydnomalar, xullas insonni insonga bog'lashga xizmat qiladigan barcha so'zlar diskurs darajasiga chiqa oladi.

Diskurs – yaxlit gap tuzulmasidir. Diskurs atamasi etimologiyasi lotincha so'z bo'lib "discurrere" muhokama yoki muzokara olib bormoq ma'nosini anglatadi.

XVI – XVIII asrlardan ijtimoiy fan tarmoqlarida ilmiy iste'molga kiritilgan dastlab tilshunoslik fanlari tahlilida va ko'proq falsafiy tahlilda qo'llanilgan.

XX asrning 60–70-yillarga kelib, diskursni gaplar yoki nutqlar ketma-ketligi sifatida, ya'ni matn sharhi sifatida qabul qilgan bo'lsalar, 1980-yillar oxirlariga kelib diskursga murakkab aloqa bog'lovchi

hodisa, murakkab ierarxik bilish va faqatgina matn sifatida emas, balki murakkab lingvistik omil sifatida yanada to'liqroq va kengroq qarash boshlandi.

XX asrning oxirlaridan fan tarmoqlararo aloqa yondashuvining oqibatida diskursga nafaqat semantik va sintaktik tahlil vositasi sifatida, balki matn va "manzil" (o'quvchi) munosabatlarini pragmatik o'rganuvchi usul sifatida yondashildi.

Bugungi kunda diskursga insoniyatni kompleks o'rganuvchi usul sifatida qaraladi. Aytish mumkinki, zamonaviy ijtimoiy fanlarda amalga oshirilayotgan tadqiqotlar metodologiyasida diskurs tahlil yetakchi usullardan biriga aylanib bormoqda, bu hol siyosiy tarix, siyosat, sotsiologiya va tarix fanlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Matn va diskurs doimo bir-biri bilan aloqador, har qanday diskurs matn bo'la olishi mumkin, ammo har qanday matn diskurs bo'la olmaydi. Javonda turgan kitob "manzil" o'quvchi qo'liga yetib kelmaguniga qadar u diskurs bo'la olmaydi.

Matn va diskurs orasidagi farqni quyidagicha izohlash mumkin.

Diskurs pragmatik – matn faqatgina lingvistik kategoriya.

Diskurs jarayonlar kategoriyasi – matn natijalar kategoriyasi.

Matn mavhum tuzilma – diskurs uni aktuallashtiradi.

Diskurs tilni aktuallashtirish xususiyatiga ega, ya'ni mavhum belgilar tizimi va matndagi mavhum qarashlar tizimini oydinlashtiradi. Bu tahlil yordamida tadqiqotchi muayyan tarixiy va ijtimoiy kenglikni ishlab chiqa olishi mumkin.

Diskurs ikki tomonlama aloqa qilishdir, aloqa muallif va subyekt o'rtasida amalga oshiriladi, subyekt bu o'quvchi foydalanuvchi va ayni vaqtda muallifning o'zi ham bo'lishi mumkin. Diskurs dalillash, diskurs muallifi o'zgartirilayotgan narsalarni isbotlashi va dalillar asosida ko'rsata olishi lozim.

Diskurs tahlilning tarixiy tadqiqotlarda keng imkoniyatlarga ega ekanligini M.Fuko va E.Said kabi G'arb tadqiqotchilari o'z ilmiy asarlarida ko'rsatib bergan. E.Said sharq xalqlari tarixini yoritishda diskurs tahlildan foydalanmaslikning iloji yo'q ekanligini ta'kidlaydi¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Фуко М. Археология знания. – СПб.: Гуманитарная академия, 2004; Саид Э. Ориентализм. – М., 2006. – С.10.

E.Said mavzuni o'rganishda M.Fuko mavzuni tahlil qilishdagi "diskurs tahlil" (matnni mantiqiy va qiyosiy tahlil etish) dan unumli foydalanadi. Orientalizmni identifikatsiyalashda (tenglashtirish, birxillashtirish) diskurs bilishdan foydalanmaslik mumkin emas. G'arbning uyg'onish davridan so'ng Sharqni mustamlakaga aylantirishi sharqda o'zlarining siyosiy, ijtimoiy, mafkuraviy hamda harbiy va fan sohasidagi boshqaruvining o'rnatilishiga va G'arb madaniyati sharqni boshqara boshlaganligiga sabablarni bilish va baholash bu jarayonlardagi muhim vazifa hisoblanadi.

Tarixiy tadqiqotlarda diskurs tahlil manbalar matnini talqin qilishga asoslanadi va uzviy bog'liq bo'lgan bir necha bosqichni o'z ichiga oladi. Dastlab bir manba ichida ma'lum mavzu, atama bo'yicha diskurs aniqlanadi. Keyin bir matn ichidagi fikrlar guruhi (diskurs) tizimlashtiriladi va ular bayon qilinadi. Uchinchi bosqichda esa bir matn ichidagi fikrlar guruhining o'zaro munosabatlari va ularning ma'lum davr yoki mavzudagi boshqa tarixiy hujjatlardagi diskurslar bilan aloqasi tadqiq etiladi. Bu turli diskurslar va matndagi ma'lum ramzlarning o'zaro aloqalarini, ularning ma'lum bir tarixiy davrdagi evolutsiyasini talqin qilish imkonini beradi. Bunda tarixchi faqat "Matnda nima haqda va qanday aytilgan?", degan savolga javob beribgina qolmasdan, balki "Bu diskurs nima uchun aynan shu matnda vujudga keldi?", degan savolga javob berishi lozim.

Tarixiy manbalarni o'rganishning va ularning mohiyatini tushunish imkoniyatini beruvchi istiqbolli usullaridan biri diskurs kvantifikatsiya hisoblanadi. Unda narrativ tarixiy manbalarni o'rganishda diskurs va miqdoriy tahlil (birinchi navbatda kontent tahlil) usullarini birgalikda ishlatish nazarda tutiladi. Mazkur usul ijtimoiy-madaniy jarayonlar tadqiqotida turli diskurslarni o'zida mujassamlashtirgan hujjatlarni chuqur tahlil etishda va ularning yashirin mohiyatini ochib berishda ishlatiladi.

Masalan, tarix fanlari doktori O.S.Porshneva Birinchi jahon urushi yillarida ishchilar, dehqonlar va askarlar dunyoqarashidagi o'zgarishlar haqidagi¹⁷⁵ tadqiqotida ishchi va soldat deputatlari sovetining markaziy organlariga xatlarni aniqlash, ularning mohiyatini talqin qilish va xatlar

¹⁷⁵ Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны (1914 - март 1918 г.). – Екатеринбург, 2000. – С. 267-287.

mazmunidagi o'zaro bog'liqliklar ko'p qirrali statistik tahlil yordamida o'rganiladi. Buning uchun dastlab xatlarning mohiyati ularni vujudga keltirgan ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekstda sifat jihatidan tahlil etiladi. Olingan miqdoriy tahlil natijalarini talqin qilish diskurs tahlil belgilariga ega bo'lgan tarixiy sintez asosida amalga oshiriladi.

Ishchi, dehqon va askarlarning markaziy organlarga hamda "Izvestiya" gazetasining tahririyatiga yo'llagan xatlari bu ijtimoiy qatlamlarning ommaviy ongining mohiyati, uning ahamiyatga molik jihatlari, tuzilishi, har bir ma'lumot manbasining belgilari orasidagi aloqalar va ularning birligi, har bir sifat belgisining boshqasi bilan o'zaro aloqasi tizimini aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqotda 330 ta xatning mohiyat belgilari – xat mualliflarining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy muammolar bo'yicha bildirgan fikrlari hisobga olindi. Tadqiqotda jadval tuzilib, satrlar soni xatlar soniga (330) teng, ustunlar soni esa mohiyat kategoriyalari - belgilar soniga teng edi. Jami jadvalda $330 \cdot 64 = 21.120$ katak mavjud edi. Katakalar har bir xatda uchraydigan mohiyat kategoriyalari uchrash soni bilan to'ldirilgan. Agar xatda ma'lum bir mohiyat kategoriyasi bo'lmasa, unga to'g'ri keladigan songa 0 qo'yiladi. Keyin turli ustunlardagi ma'lumotlar korrelatsiyasi koeffitsiyentlari hisoblab chiqilgan (birinchi va ikkinchi ustun, birinchi va uchinchi ustun ma'lumotlari). Jami 2.016 korrelatsiyasi koeffitsiyentlari aniqlandi va ular keyingi tahlillarga jalb etildi.

Xatlar davriy jihatdan uch guruhga bo'linib, ya'ni bahor, yoz, kuz fasllarida yozilganligiga qarab ajratildi, ya'ni bu davrda sifatli o'zgarishlar ro'y bergan edi. Xatlar mohiyati bu davrda jamiyat quyi tabaqalarining ommaviy ongida evolutsiya yuz berganligini ko'rsatadi. Ularning ommaviy ongi strukturasi 4 ta asosiy guruhga ajratish mumkin: an'anaviy (xatlarning 40%), demokratik (xatlarning 47%), harbiylarga qarshi (xatlarning 51,5%) va sotsialistik (xatlarning 23,3%). Shuningdek, ongning diffuz (aralash) holati, ya'ni ba'zi xatlarning bir necha guruhga oidligi ham aniqlangan va ular barcha xatlarning yarmini tashkil etgan.

Tahlil qilingan xatlarning 47,9% soldatlarga, 23,6% dehqonlarga, 14,9% ishchilarga tegishli bo'lgan. Qolgan 13,6% aniq bir ijtimoiy

qatlamga tegishli bo'lmagan, ammo ularning mohiyati, leksikasi xatlar jamiyatning quyi qatlamlari vakillariga xos ekanligidan dalolat beradi. Kontent tahlil turli ijtimoiy guruh kishilarining ongidagi farqlarni yaqqol ko'rsatib berdi. Shuningdek, bu guruhdagi kishilarning dolzarb ijtimoiy muammolarni yechish modellarini o'rganish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonlik tarixchilar ham o'z tadqiqotlarida semantik tahlildan foydalanmoqdalar. Jumladan, G.Sultonova qo'lyozma asarlar va ularni ma'lum bir masala nuqtayi nazaridan o'rganishda germenevtika va semantik tahlil orqali nafaqat u manbalardagi ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish, balki u faktlarni qanday anglash lozimligi kabi savollarga javob beradi. Ma'lumot yoki voqelikni bayon qilgan shaxs ijtimoiy mavqei, tarixiy davrdagi o'rnidan kelib chiqqan holda uning fikrlarini tahlil qilishga harakat qiladi. Tarixiy jarayonlarni global kontekstda o'rganishga alohida ahamiyat berish bilan birga jarayonning hududiy o'ziga xosligini ko'rsatib o'tadi. Tadqiqotlarda qo'llanilgan manbalarni tanqidiy o'rganish usuli vositasida uning ishonchlilik darajasini aniqlashga harakat qiladi¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Sultonova G. Inshāʼ collections in Uzbekistan: a comparative analysis (In the context of the international relations of the Bukhara Khanate), in *Central Asia, a Maturing Field*, ed. A. Morrison & S. Saxena, Cambridge: Cambridge Scientific Publishers, 2016, pp. 199-211; Sultonova G.N & Scott Levi, *Bukhara-Indian Diplomatic Relations, 1572-1598: Role of Actors*, in *Insights and Commentaries South and Central Asia*, eds. Anita Sangupta and Mirzohid Rahimov, India: New Delhi, 2015, pp. 95-107; Sultonova G. Trade relations of Bukhara and Yarkand Khanates in the 16th and early 17th Century. // *Journal of International Institute Central Asian Studies under the auspices of UNESCO*. Vol. 11, 2010, pp. 40-48; Султонова Г.Н. Махмудов Ш. Ўрта Осиё хонликлари аҳолиси этник таркиби ва минтақада кечган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI – XIX аср биринчи ярми). Ташкент: Фан, 2011. – 128 б.; Sultonova G. Diplomatik yuzishmalarda uluslararası ticaret meseleleri: Genel kurallar ve anlaşmalar (Buhara hanliki, Osmanli ve Rusiya). 4. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu 7-9 Mayıs 2015, Hitit Üniversitesi, Türkiye, p. 63-71; Sultonova G. Bukhara-Junghar relations: New sources and New Insights // *Central Asiatic Journal*, 2017. № 60. P. 42-63.

Semiotika tushunchasining paydo bo'lishi shveysariyalik tilshunos Jeneva tilshunoslik maktabi asoschisi Ferdinand de Sossyur (26-noyabrya 1857, Jeneva – 22-fevral 1913) nomi bilan bog'liq, u til belgilar tizimi ekanligini isbotladi. Uning asosiy ishi bo'lgan “Umumiy tilshunoslik kursi” (fr. «Cours de linguistique générale») o'limidan so'ng 1916-yilda shogirdlari Sharl Balli va Alber Seshe tomonidan Sossyurning o'qigan ma'ruzalari asosida chop etilgan. Ferdinand de Sossyur semiologiya “jamiyat hayoti doirasida belgilar hayotini o'rganuvchi fandır”, deb ta'riflaydi va bu fan belgilar nimadan iborat hamda qanday qonuniyatlar ularni boshqarishi kerakligini ko'rsatib berishi lozim¹⁷⁷. Demak, semiotika belgilar tizimi haqidagi fandır. Ancha yillar mobaynida semiotika, asosan, jurnalistika va kommunikatsiya fakultetlari qoshida o'rganildi. Chunki, aynan shu fakultetlar mediatekstlarni tadqiq etgan, ular uchun “vizual matn” “verbal matn” kabi muhim bo'lgan. Semiotika tushunchasidan fransuz poststrukturalizm vakili Rolan Bart (12-noyabr 1915, Sherbur – 26-mart 1980, Parij) ham foydalanib, moda, turli o'ramlarni (upakovka) belgilar tizimi sifatida tadqiq qildi. 1967-yilda “Moda tizimi” nomli kitob nashr etgan Bart XX asrning 50–60-yillarda strukturalizmga o'ta boshladi, Ferdinand de Sossyur, daniyalik tilshunos Lui Trolle Elmslev (3-oktabr 1899 – 30-may 1965), mashhur fransuz etnologi, sotsiologi, faylasufi va strukturaviy antropoliya asoschisi Klod Levi-Stross (28-noyabr 1908-yil, Bryussel – 30-oktabr 2009-yil, Parij) hamda boshqa mualliflarning asarlarini chuqur o'rganishi natijasida ramzlar tizimini tahlil qilishda paradigmalarni ahamiyatini tushundi¹⁷⁸.

Bartning strukturalizmga o'tishida “Ramzlar tasavvuri” (1962) va “Strukturalizm faoliyat sifatida” (1963) maqolalari muhim

¹⁷⁷ Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С.40.

¹⁷⁸ Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры. Перевод с фр., вступ. ст. и сост. С. Н. Зенкина. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 512 с.

o‘rin tutdi. 60-yillar boshida Bart ommaviy kommunikatsiyalarni o‘rganish markazining tashkilotchilaridan biriga aylanadi, 1962-yildan Oliy bilimlar amaliy maktabidagi “Belgilar, ramzlar va tasvir-lar sotsiologiyasi” seminarining rahbari bo‘lib faoliyat yurita bosh-laydi. 1973-yildan mazkur seminar “Sotsiologiya, antropologiya va semiotika tadqiqotlari fanlararo markazi”ga aylantiriladi.

Bart “semiologiya” atamasini belgilar tizimi haqidagi umumiy fanga nisbatan ishlatgan bo‘lsa, “semiotika” atamasiga aniqlik kiritdi, Masalan, “taom semiotikasi”, “kiyim-kechak semiotikasi” va boshqalarga o‘z tadqiqotlarida e‘tibor qaratdi.

Hayotining so‘nggi yillarida Bartning obro‘yi judayam oshib ketdi, 1977-yilda Fransiyadagi qadimiy o‘quv yurtlaridan biri Kollej de Fransda unga maxsus adabiyot semiologiyasi fakulteti ochib berildi. 1978-yilda Bart lavozimini egallashida o‘qigan ma‘ruzasi uning 30 yillik ilmiy faoliyatining natijasi bo‘lishi bilan birga o‘sha davr semiologiyasini rivojlantirishning dasturi vazifasini ham bajaradi. Ammo bu dasturni bajarish imkoni bo‘lmadi, chunki 1980-yil 27-martda Bart avtohalokat oqibatida hayotdan ko‘z yumdi.

Bartning fikricha, nafaqat tillar, balki turli moddiy buyumlar ham konnotativ¹⁷⁹ mazmun kasb etishi mumkin, ular natijada faqat

¹⁷⁹ Konnotatsiya (lotincha connotatio so‘zidan olingan bo‘lib, ta’kidlamoq, belgilamoq degan ma’noni anglatadi) – ma’lum bir tilda so‘zlashuvchilar ongida tilning asosiy mag‘zi bilan birga qo‘shimcha semantik yoki stilistik elementlarning vujudga kelishi tushuniladi. Sinonimlar konnotatsiyasi bir-biridan farq qilishi mumkin: masalan, «eshak» (konnotatsiya – «o‘jarlik») va «eshak» (konnotatsiya – «uzoq vaqt ishlash qobiliyati»). Turli tillarda bitta so‘z konnotatsiyasi bir xil bo‘lishi mumkin (masalan, ko‘p Evrora tillarida «tulki so‘zi), turli xil yoki ziddiyatli (masalan, «fil» so‘zning konnotatsiyasi rus tilida – beo‘xshovlik, sanskritda – «hushqomad» ma’nosini anglatadi). Konnotatiya aytilayotgan fikrning hissiy yoki baholash ma’nosini va jamiyatning an’anaviy madaniyatini o‘zida aks ettiradi. Konnotatsiyalar predmet va voqelikning o‘zini emas, ularga bo‘lgan munosabatni ko‘rsatadi. Masalan, qorli kuchli shamolni bildiruvchi bo‘ron, quyidagi ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin: «pat bo‘ron kabi aylanar edi», «tulki» so‘zi «ayyorlik», «g‘irromlik», «ho‘roz» – «kekkayganlik», «arralash» – «hamisha bir xillik», «shamol» – «beqarorlik», «tezlik» konnotatsiyasiga egadir.

amaliy vazifani bajarмай, balki ramziy vazifani ham bajaradi¹⁸⁰. Masalan, kiyim sovuqdan himoyalash, oziq-ovqat mahsulotlari ovqatlanish uchun xizmat qiladi, shu bilan birga ular ijtimoiy mazmunga ham ega bo'lishi mumkin. Ya'ni oddiy sviter va junli yopinchiq amaliy vazifani bajaradi, lekin bir paytning o'zida ularning egalari turli ijtimoiy va mulkiy mavqega egaligini ko'rsatadi.

Konnotativ mohiyat uni vujudga keltirgan g'oyaviy kontekst bilan uzviy bog'liq bo'lgan, agar bu kontekst yo'qolsa, mohiyat ham yo'qoladi. Masalan, XX asrning 60–70-yillarida “kosmopolitizm”¹⁸¹ so'zining mohiyati 1940-yillardagidan keskin farq qiladi. 1948–1953-yillarda sovet ittifoqida ziyolilarga g'arb mamlakatlari tarafdori sifatida qarab, ularni kosmopolitizmga ayblab, ularga qarshi kurash boshlaydi. Yana bir misol, Dalning lug'atida keltirilishicha, “tub aholi” biror-bir mamlakatning mahalliy aholisidir. Ammo mustamlakaga xos jumlada “Yer yuzida 1 milliard aholi va 4 milliard tub aholi yashaydi”, deb “tub aholi”ga mafkuraviy urg'u beriladi¹⁸².

Belgilar ramzlar rolini bajaradi, unda ma'lumotlar mavjud. Belgilar tizimi madaniy tajriba, jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o'zaro ta'sir translatsiyasini amalga oshiradi.

Har qanday madaniyatning ramzlar guruhi yozuvgacha bo'lgan davrga borib taqaladi, ramzlar madaniyatning vertikal chiziq bo'yicha kesimini tashkil etadi, u o'tmishdan kelib, kelajakka ketadi. Ramzlar yig'ini madaniyat birligini ko'rsatadi. Ramzlar bir tomondan o'zgarimas bo'lsa, boshqa tomondan madaniyat ta'siri natijasida o'zgarib turadi.

¹⁸⁰ Барт Р. Основы семиологии / Структурализм: “за” и “против”. – М.: Прогресс, 1975. – С.131.

¹⁸¹ Kosmopolitizm (grechka κοσμοπολίτης (kosmopolites) so'zidan olingan bo'lib, kosmopolit, dunyo kishisi degan ma'noni bildiradi) – Dunyo fuqarologi g'oyasi, unda insoniyat manfaati alohida bir millat yoki davlat manfaatlaridan ustun qo'yilishi e'tirof etiladi, insonga Yer yuzidagi erkin individ sifatida qaraydi.

¹⁸² Барт Р. Семиотика. Поэтика. Избранные произведения. Перевод с французского. – Москва, 1989. – С.17.

Yu.M.Lotman tarixiy manba matniga shifrlangan bayon qilish deb qaragan holda tarix semiotikasini oʻrganish kalitini koʻrsatib beradi¹⁸³. Tarix semiotikasi oʻtmishda ramzlar va kodlarni aniqlashni, ularni zamonaviy ramziy tizimga oʻgirishni va shu yoʻl bilan manbaning mohiyatini ochishni taklif qiladi¹⁸⁴.

Yu.M.Lotman “Kundalik hayotda dekabrist” kitobida¹⁸⁵ dekabristlar tarixini oʻrganishda odatiy muammolardan chetga chiqib, rus kishilarining alohida bir tipi sifatida dekabristlarning kundalik hayotini oʻrganadi. Ular Rossiya tarixida oʻz xatti-harakati boʻyicha ajralib turgan. Muallif vazifani qoʻyishda tadqiqot qaratilgan farazni ilgari suradi. Yu.M.Lotman tarixiy va badiiy manbalarga asoslanib, dekabristlarning maishiy turmushdagi xatti-harakatini dvoryan jamiyatidagi boshqa kategoriyadagi kishilar bilan qiyosiy tahlil qiladi. Yu.M. Lotman dekabristlardagi uslub birligi, aristokratlarga xos qoidalarni va shartlarni ongli ravishda xos ekanligini, asosiy xatti-harakat sifatida ularning nutq soʻzlashlarini, barcha chiqishlarga ramziy maʼno beradi. Nima sababdan bunday boʻldi, degan tabiiy savol tugʻiladi. Bu savolga javob bermasdan dekabristlar xatti-harakatining mohiyatini tushunib boʻlmaydi. Shu maqsadda Yu.M.Lotman dvoryan revolutsionerlarning psixologik tavsifini ular faoliyati, davr tarixiy-madaniy sharoiti bilan bogʻlab koʻrsatgan holda ular oʻzlarini tarixiy buyuk shaxslar sifatida tan olganligi haqidagi xulosaga keldi.

Dekabristlar xatti-harakatini matn sifatida koʻrgan Yu.M.Lotman “Odatiy hayotda soʻz xatti-harakatni keltirib chiqaradi: aytilgan soʻz xatti-harakatda yakun topadi. Dekabristlar hayotida esa sahnadagi kabi, tartib oʻzgaradi, yaʼni xatti-harakat soʻzni keltirib

¹⁸³ Лотман Ю.М. Проблема исторического факта // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст - семиосфера - история. – М., 1999. – С. 302.

¹⁸⁴ Филюшкин А.И. Методологические инновации в современной российской исторической науке // АСТИО NOVA, 2000. – С. 26.

¹⁸⁵ Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни // Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX в.). – СПб., 1994. С.331-384.

chiqardi, uning yakuni, bahosi, ramziy ifodasi bo‘ldi. Agar amalga oshirilgan ish nazariy deklamatsiyada, tarixchi qaydnomasida yoki biron-bir matnda aytib ketilmagan bo‘lsa, avlodlar uchun yo‘qolib ketgan va umuman bo‘lmaganday. Hayotda so‘z o‘zidan keyin xatti-harakatni vujudga keltirgan bo‘lsa, dekabristlar qarashlarida xatti-harakat so‘zni vujudga keltirgan”¹⁸⁶. Bundan tashqari, dekabrist so‘zi har doim oshkora, ochiq omma oldida aytilgan. Dekabristlar so‘z, ishoraga alohida e‘tibor berishgan. Maishiy turmushdagi xatti-harakatlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy ayblovlariga asos bo‘la olmaganligi sababli ular yashirmasdan, aksincha ularni tanish belgilari sifatida ta’kidlagan. Ularning bu holati maxfiylikni saqlashda katta muammo tug‘dirgan¹⁸⁷.

Etnolog olim G.Zunnunova tadqiqotida Toshkent aholisining turar joyi bilan bog‘liq marosimlarni o‘rganishda semantik yondashuvdan foydalangan. Dala tadqiqotlari asosida qurilishni boshlash uchun dastlabki g‘ishtni yoshi ulug‘ hurmatli kishilar boshlab berishlari, bo‘lajak uyning qurilishi muvaffaqiyatli tugatish uchun to‘sinlardan biriga oq latta bog‘lab qo‘yish va “qon chiqarish” amalga oshirilishi ta’kidlanadi. Muallif “qurilish qurbonligi” asrlar mobaynida o‘zgarib bordi, hozirgi zamonda qurbonlik qilish bilan birga “is chiqarilishi”, ya’ni marosim taomi pishirib, uning hidini arvoqlar ruhiga yetkazish marosimi ham amalga oshirilishini ta’kidlaydi. Bunday tashqari, uyga kirishdagi (eshik, oyna, ostona) elementlar ham semantik jihatdan o‘rganiladi. Shuningdek, marosim kiyimlari, ularning saqlanishi va yangi shakllarining marosimga moslashuvi semantik-semiotik yondashuv orqali yoritilgan¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни // Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX в.). – СПб., 1994. – С.332.

¹⁸⁷ Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни // Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX в.). – СПб., 1994. – С.340, 342.

¹⁸⁸ Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций. – Ташкент, 2013. – 300 с.

Savollar:

Diskurs nima? Ilmiy adabiyotda bu tushunchaning mazmuni qanday o'zgarib bordi?

Tarixiy manbalarni diskurs tahlil etishning asosiy bosqichlarini ta'riflab bering?

Semiotika nima?

Belgi va ramz nima, ularning o'rtasida qanday farq mavjud?

Madaniy kodlar qanday shakllanadi?

Madaniyatda belgi, ramz va madaniy kodlarning roli qanday?

Tarixiy-madaniy tadqiqotlarda semiotika usullarining qo'llanishiga misollar keltiring?

MUSTAQIL ISHLAR RO‘YXATI

1. I.D.Kovalchenkoning “Методы исторического исследования” asarida metodlar talqini masalasi.
2. I.D.Kovalchenkoning “Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах” ilmiy maqolasining ilmiy tahlili.
3. M.F.Rumyansevaning “Теория истории” o‘quv qo‘llanmasida usul masalalariga yangicha yondashuv.
4. A.Dj.Toynbi “Цивилизация перед судом истории” asarining tarixiy tadqiqotlardagi amaliy ahamiyati.
5. Fevr L. “Бои за историю” asarining ilmiy tahlili.
6. Fukuyama F. “Конец истории” maqolasining ilmiy talqini (“Вопросы философии”. – 1990. – № 3.).
7. O. Shpenglarning “Закат Европы” asari ilmiy ahamiyati.
8. K. Yaspersning “Смысл и назначение истории” asarini ilmiy o‘rganish.
9. M.A.Bargning “Цивилизационный подход к истории” ilmiy maqolasida sivilizatsion yondashuvning yoritilishi.
10. Tarixiy jarayonlarni o‘rganishda sivilizatsiya va formatsiya yondashuvining qo‘llanilish darajasi va ahamiyati.
11. Samyuel Xantingtonning “Столкновение цивилизаций” asarining zamonaviy tarixiy tadqiqotlardagi ahamiyati.
12. O‘zbekistonda ijtimoiy tarixni rivojlantirish masalasi.
13. M.Dinges “Историческая антропология и социальная история: через теорию «стилей жизни» к «культурной истории повседневности»” ilmiy maqolasining ilmiy tahlili (Одиссей. Человек в истории).
14. F. Brodelning “Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.” asarining ilmiy talqini.
15. Borodkin L.I, Levermann rahbarligida nashr qilingan “История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании” nomli ilmiy maqolalar to‘plamining tahlili.

16. Lokal tarix metodi asosida tadqiqotni amalga oshirish.
17. “Annallar” maktabi faoliyatini ilmiy o‘rganish.
18. “Kundalik hayot tarixi” yondashuvi asosida tadqiqot amalga oshirish.
19. Vizual materiallar asosida tanlangan tarixiy mavzuni yoritish.
20. P.Tompsonning “Голос прошлого. Устная история” asarining ilmiy tahlili.

Abstraktlashtirish – bu usul universal xarakterga ega bo‘lib, tafakkurning har bir qadami ushbu jarayon bilan bog‘liq. Bu usulning mohiyati asosiy bo‘lmagan xususiyatlarga, aloqalarga, munosabatlarga e‘tibor qaratmasdan, predmetning tadqiqotchini qiziqtiradigan asosiy bir nechta tomonlarini tadqiq etishga e‘tibor qaratiladi. Abstraktlashtirish jarayoni ikki bosqichli murakkab xarakterga ega. Birinchi bosqichda muhim jihatlari muhim bo‘lmaganlaridan ajratib olinadi. Aynan shu bosqichda voqeliklarning turli tomonlari va omillari baholanadi. Ikkinchi bosqichda esa turli xususiyatlarga boy bo‘lgan obyekt bilan almashtiriladi. Abstraktlashtirish jarayoni boshqa tadqiqot usullari bilan, ayniqsa analiz (tahlil) va sintez usullari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Abstraktlikdan konkretlikka o‘tish tafakkurning asosiy usullaridan biridir. “Abstraktlik” asosan inson bilimlarini tasniflash uchun ishlatiladi. Abstraktlik deganda bir tomonlama, to‘liq bo‘lmagan, predmetning asosiy mohiyatini ochib bermaydigan bilim tushuniladi. “Konkretlik” odatda ikki xil ma’noda ishlatiladi. 1) voqelik, turli xususiyatlarga ega bo‘lgan obyektlar; 2) obyekt haqida ko‘p qirrali, har tomonlama, tizimli bilim.

Agregativ metod – barcha tur va ko‘rinishdagi manbalardan olingan tarqoq faktlarni jamlash.

Analiz (tahlil) (yunoncha – ajratish, parchalash) – bir predmetni tarkibiy qismlarga ajratish orqali ilmiy tadqiqot olib borish usuli.

Analogiya – bu aynan bir xillik emas, sifat jihatidan turlicha bo‘lgan tizimlar haqida analogiya asosida xulosa chiqariladi. A obyektini o‘rganishda to‘plangan bilimlar, kamroq o‘rganilgan B obyektiga qo‘llaniladi.

“Annallar” maktabi yoki “Yangi tarix fani” – XX asrda Fransiya tarix fanidagi yo‘nalish bo‘lib, ijtimoiy fanlarda noan’anaviy tadqiqot usullarini taklif qilgan. Annallar maktabining eng asosiy namoyandalari L.Fevr, Blok, F.Brodel, Le Goff kabi olimlar edi.

Annalchilar – dastlabki qadimgi Rim tarixchilari, ular tarixiy voqea-hodisalarni konsullarning hukmronlik qilgan yillariga qarab yozishgan.

Annallar – qadimgi va oʻrta asrlarga tegishli boʻlgan oʻzining qisqa bayoni bilan farq qiluvchi yilnomalar koʻrinishidagi yozuvlar.

Artefakt (sunʼiy ravishda yaratilgan) – 1) inson faoliyati natijasida roʻy beradigan tabiiy jarayonlardan tashqari barcha narsalar. 2) tadqiq qilish davomida yuzaga keladigan jarayon.

Arxetip – namuna, birlamchi koʻrinish va gʻoya.

Arxitektonika – qismlarning bir butunlikka birikuvi, jamlanma.

Aspekt – tadqiqot obyekti koʻrib chiqilayotgan nuqtayi nazar qirrasasi.

Bifurkatsiya – jarayonning tarmoqlari nuqtasi, unda evolutsiyaning yangi chiziqlari vujudga keladi (I.Prigojinning Belgiya maktabi tomonidan kiritilgan).

Gender tarixi – “Xotin-qizlar tarixi”dan farqli ravishda oʻz predmeti sifatida jinlar dialogini tanladi. Gender tarixi tarixiy tadqiqotlarda fanlararo yondashuvning namoyon boʻlishi boʻlib, yangi ijtimoiy tarixning yaxlitligini tiklashga qaratilgan. Gender tarixining predmeti ijtimoiy munosabatlarning muhim jihatlaridan biri boʻlgan erkaklar va ayollar oʻrtasidagi munosabatlar hamda ularning makro tarixiy kontekstda namoyon boʻlishi hisoblanadi. Gender tarixi jinslarning ijtimoiy-madaniy farqlari va jinlar ierarxiyasi toʻgʻrisidagi tasavvurlar kelib chiqqan holda ularning funksiyasini tarixiy retrospektivada koʻrsatadi. Gender munosabatlari dinamikasi ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning umumiy konsepsiyasiga qoʻshilib ketadi.

Vizual tadqiqotlar – XX asrning soʻnggi oʻn yilligida Gʻarb ijtimoiy fanlarida vizual materiallarga qiziqish ortib ketdi: yetakchi universitetlarda fakultetlar soni koʻpaydi, maxsus nashrlar paydo boʻldi va ushbu muammolar boʻyicha tadqiqotlar chop etila boshladi. Bu esa vizual antropologiyani bahslar maydoniga

aylantirdi, hozirgacha tadqiqotchilar orasida vizual usullar, ulardan foydalanish va boshqa usullar bilan muvofiqlikda tadqiqotlar olib borish haqida turli fikrlar bildirilmoqda. Hozirgi kunda vizual materiallar nafaqat tadqiqot manbasi, balki obykti tarzida ham o'rganilmoqda. Vizual tadqiqotlarda miqdoriy tahlil va diskur tahlil usuli keng qo'llaniladi.

Diaxron usul yoki davrlashtirish usuli – inson, jamiyat yoki jarayonlar rivojlanishini alohida bosqichlarga ajratish. U tarixiy tadqiqotlarning muhim usullaridan biridir. Bu usul tarixiy jarayonning ma'lum bir davr mobaynidagi sifat jihatidan o'zgarishini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, ma'lum bir davrda tarixiy voqeliklarning mohiyatini va qonuniyatini ochishga yordam beradi.

Diskurs – “Diskurs” atamasi lotincha so'zdan olingan bo'lib, muhokama qilmoq, muloqot o'rnatmoq degan ma'noni bildiradi va aynan shu ma'noda XVI - XVIII asrda fanda qo'llanilgan. Diskurs ilmiy dalillarga asoslangan nutqning sinonimi sifatida ishlatilib, ilmiy muammolarning aniq bir maqsadga qaratilgan muhokamasidir. Uyg'onish davrida diskurs tadqiqot jarayoni va izlanish rejasi sifatida namoyon bo'lgan. Yangi davrda esa ilmiy faoliyatning qonun-qoidalari sifatida qo'llanila boshladi. U muloqot ishtirokchilarining qarashlari, maqsadlari, xabarning paydo bo'lish sharoiti va qabul qilinishi haqida tasavvur beradi.

Deduksiya (lotincha – surishtirib bilmoq) – bilish jarayonida umumiylikdan xususiylikka o'tish; xususiylikdan umumiylikni ajratish **Diskussiya** – munozara, mubohasa, bahs, ma'lum bir bahsli masalalarni muhokama qilish, unda har bir tomon suhbatdoshining fikriga e'tiroz bildirib, o'z pozitsiyasini asoslaydi va shu orqali maqsadiga erishishga harakat qiladi.

Ijtimoiy antropologiya – inson va jamiyatni, ularning rivojlanish qonuniyatlari va madaniy xilma-xilligini o'rganuvchi fanlararo fandır. **Ilmiy bilish metodologiyasi** – ilmiy tadqiqot faoliyatining tamoyillari, shakllari va yo'llari haqidagi ta'limot.

Ilmiy tadqiqot – aniq bir maqsadga qaratilgan bilish, uning natijasi tushunchalar, qonunlar va nazariyalar tizimi sifatida namoyon

bo'ladi. **Ilmiy g'oya** – nazariyaning turli komponentlarini birlashtirish asosi. G'oya nazariyaning boshqa komponentlariga nisbatan tadqiq etilayotgan sohaning asosiy xususiyatlarini ko'rsatib beradi.

Ilmiy fakt (dalil) – xulosa qilish yoki tasdiqlash uchun asos bo'luvchi voqea va hodisalar, ilmiy bilimning asosini tashkil etadi.

Induksiya – xususiy ma'lumotlardan umumiy xulosalarga o'tish.

Intellektual tarix – G'oyalar tarixi intellektual tarixning an'anaviy predmeti bo'lishda davom etsada, uning tadqiqot doirasi ancha kengaygan va bitta ilmiy paradigmaga tayanmaydi. An'anaviy intellektual tarixdan farqli ravishda u faqat mazmun va shaklni emas, balki intellektual faoliyat sharoitini, davr intellektual iqlimini o'rganadi va tafakkur tarixini ijtimoiy-madaniy bog'liqlikda tadqiq etadi.

Komparativ yondashuv – tarixiy-qiyosiy usulning bir jihati sifatida tarixiy jarayonlar talqinida o'xshashlik va farqlarni aniqlash imkonini beradi. Uning yordamida ma'lum bir jarayonlarni keltirib chiqargan turli omillarni aniqlash mumkin.

Konsepsiya – biron-bir narsa haqidagi qarashlar tizimi, tadqiqotning maqsad va vazifalari hamda tadqiqot olib borish yo'llari haqidagi asosiy fikr.

Konyunktura – ma'lum bir ijtimoiy hayot sohasida vujudga kelgan vaziyat.

Kuzatish – inson hissiy organlari orqali faol bilish jarayonidir. Kuzatish nazariy va amaliy harakatlar asosi bo'lib xizmat qilishi uchun predmet va voqealarning xususiyatlari haqida ma'lumot berishi zarur. Bilishning samarali usuli bo'lishi uchun kuzatish bir nechta talabga javob berishi lozim: 1) rejali; 2) yo'naltirilgan; 3) faol; 4) tizimli.

Kundalik hayot tarixi (everyday life history, Alltagsgeschichte, histoire de la vie quotidienne) – tarixiy tadqiqotlarning yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning predmeti inson kundalik hayotini turli tarixiy-madaniy, siyosiy, etnik va konfessional kontekstda

o'rganishdir. XX asr o'rtalarida G'arb mamlakatlari ijtimoiy tafakkurida "tarixiy-antropologik o'zgarish" ro'y berishi bilan kundalik hayot tarixi mustaqil tadqiqot sohasi sifatida shakllandi. Dastlab fransuz tadqiqotchilari kundalik hayot tarixining tarixiy tadqiqotlarga katta turtki bera olishini ko'ra bildilar. Aynan ular tarixning faqat siyosiy, iqtisodiy, harbiy jihatlarini emas, balki tarixni bir butunlikda hamda insonning bu jarayonlarga munosabati masalalarini o'rganishni diqqat markazga qo'ydilar. Mazkur tarixiy-antropologik yondashuv "Annallar" jurnali atrofida birlashgan mashhur yo'nalish vakillari M.Blok, L.Fevr, F.Brodel asarlari asosini tashkil etdi. Ularning asarlarida kundalik hayot tarixi insonlar hayoti makrokontekstining bir qismi sifatida namoyon bo'ldi. _

Matematik usullar – miqdoriy ma'lumotlar asosida voqelik va jarayonlarning miqdoriy, matematik modelini yaratishdir. Ularning ikkalasida ham tahlil uchun miqdoriy ko'rsatkichlar asos bo'lib xizmat qilganligi va materiallarni ishlash uchun matematik apparat qo'llanganligi sababli ular o'rtasida o'xshashlik ko'pligi uchun bu ikki atama aynan bir-biriga o'xshash deb qabul qilinadi. Bu usul tarixiy tadqiqotlarda ham qo'llanadi. Bu usul olinadigan zarur ma'lumotlarni o'rganilayotgan obyektlarni to'liq yoki saylab kuzatish natijasida ma'lumotlar olishni taqozo etadi. Bunda tadqiqotchi chop etilgan statistik materiallardan hamda o'zi to'plagan ma'lumotlardan foydalanishi mumkin. Lekin oddiy holatlarni tasniflash uchun bunday ma'lumotlar to'liq bo'lishi, o'rganilayotgan jarayonning barcha tomonlarini o'zida aks ettirishi lozim. Bu usul o'rganilayotgan obyektning miqdoriy va sifatiy o'xshashliklarini aniqlashga va umumlashgan ko'rsatkichlarni olishga yordam beradi.

Mentalitet (mentallik) - 1) u yoki bu jamiyat a'zolarining ma'lum bir aqliy, psixologik jihatlariga ega bo'lishi natijasida ularning dunyoni va o'zini anglashiga imkon berishi; 2) fikrlash obrazi, alohida bir kishining yoki ijtimoiy guruhning aqliy ko'nikmasi va ma'naviy qadriyatlarini.

Mentalitet tarixi – 1960-yillarda tarixchilar mentalitet tarixini o'rganishga kirishdilar, uning asosi M.Blok va L.Fevr asarlarida

o‘z aksini topgan. M.Blok ijodida bu fenomen (atama ishlatilmasdan) sotsiologiya, ijtimoiy antropologiya, tarixiy psixologiya yutuqlariga tayanib o‘rganilgan bo‘lsa, L.Fevr mentallikni psixologiya bilan birga tadqiq etdi. M.Blokning «Feodal jamiyat» nomli asarida o‘sha davr kishilari idroki, hissiyoti, tafakkuri, jamoa xotirasi tadqiq etilgan. 1960–1970-yillarda mentallikni o‘rganish fransuz tarixshunosligida asosiy yo‘nalishga aylandi.

Metodika (uslubiyat) – tadqiqot usullari va yo‘llari yig‘indisi, ularni qo‘llash tartibi va ular yordamida olingan natijalarni talqin qilish. U tadqiqot obyekti, metodologiyasi, maqsadi, usullari, tadqiqotchining umumiy tayyorgarlik darajasi bilan bog‘liq.

Metodologiya – u yoki bu fanning asosini tashkil etuvchi umumiy tamoyillar, usullar, qarashlar tizimi.

Mikrotarix – mashhur bo‘lmagan kishilar, u yoki bu ijtimoiy qatlamning odatiy bo‘lmagan vakillari hayotini har tomonlama o‘rganish orqali tarixiy tadqiqotlar olib borish yo‘nalishidir. 1950–60-yillarda “mikrotarix” atamasi F.Brodel tomonidan ishlatilgan. Mikrotarix 1970-yillarda Italiyada vujudga kelgan. Bu boradagi dastlabki ishlar avval “Quaderni Storici” nomli jurnalda, keyinchalik Eynaudi nashriyatida Karl Ginzburg va Djovanni Levi tomonidan “Microistirie” nomli seriyada chop etilgan. 1970-yillarda Germaniyada ijtimoiy fanlarning tarixiy-tanqidiy vakillariga qarshi (X.U. Veler, X. Byome, Yu. Kokk, M. Shtyurmer) “davlat siyosatini o‘rganishdan va global ijtimoiy tizimlarni tahlil qilishdan kichik hayotiy voqeliklarga murojaat qilaylik” shiori ostidagi harakat boshlandi. Mikro tarixning paydo bo‘lishiga 1960-yillarda makro tarixiy tadqiqotlarning inqirozi sabab bo‘lgan.

Miqdoriy usullar – voqelik va jarayonlarni miqdoriy ko‘rsatkichlar tizimi asosida tahlil qilish.

Monitoring – ommaviy axborot vositalari tomonidan ma‘lumot to‘planishi.

Muammo – yirik, umumlashtirilgan ilmiy masalalar bo‘lib, y kelgusi tadqiqot chegarasini o‘z ichiga oladi.

Nazariya – ishonchli g‘oyalar, qoidalar, tushuntirish talab qiluvchi hodisalar tizimi. Nazariya isbotlangan, mantiqan to‘g‘ri tuzilgan ilmiy bilimlar tizimi, u mavjud xususiyatlarni, qonuniylikni, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga qaratilgan.

Narrativ – bayon, epik, tavsifiy.

Og‘zaki tarix – “Og‘zaki tarix” atamasi paydo bo‘lganligiga ko‘p bo‘lmagan bo‘lsa-da, ammo og‘zaki tarix tushunchasi yangi emas, tarix paydo bo‘lishi bilan og‘zaki tarix vujudga kelgan hamda tarixning birinchi turi edi. XIX asr o‘rtalarida fransuz tarixchisi Ekol Normal, Sorbonna va Kollej de Frans professori Jyul Mishle “Fransuz inqilobi tarixi” (1847-1853) kitobining manbalari faqat yozma manbalar bo‘lmasdan, u esdaliklardan ham keng foydalangan. U 1798-yilda Parijda tug‘ilgan, ya’ni Bastiliya ishg‘ol qilinganiga hali o‘n yil ham to‘lmagan edi. U 10 yillar mobaynida Parijdan tashqarida og‘zaki esdaliklarni tizimli ravishda to‘plagan. Jyul Mishle rasmiy hujjatlar ma’lumotlarini aholining siyosiy qarashlari bilan uyg‘unlashtirishni maqsad qilgan edi. Og‘zaki tarixning “otasi” Pol Tompson “og‘zaki an’ana” deganda alohida insonlarning – dehqonlar, shaharliklar, qariyalar, ayollar, bolalar fikrlari yig‘indisini tushungan, bunda ba’zi fikrlar ko‘p marotaba takrorlangan.

Paradigma - boshlang‘ich konseptual sxema, muammolarni qo‘yish va ularni yechish modeli, ma’lum bir tarixiy davrda ilmiy jamiyatda hukmron bo‘lgan tadqiqot usullari.

Partiyaviylik tamoyili (prinsip) – hodisa va jarayonlarni baholashda sinfiy yondashuvga o‘xshash bo‘lgan partiyaviylik tamoyili tarixiy tadqiqotlarning markscha-lenincha metodologiyasining asosini tashkil etgan. Sobiq Ittifoq davrida olimlar partiyaviylik prinsipidan kelib chiqqan holda tadqiqotni tarixiy baholashda asosiy mezon sifatida amal qilgan. Tarix fanida partiyaviylik prinsipidan asosiy tamoyil sifatida foydalinish jamiyatda o‘zaro munosabatlarni real tasavvur etishdan chetlashishga olib keldi.

Polemika (yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, kelishmovchilik ma’nosini anglatadi) – bahs qilib savollarni aniqlash yoki muammo-

lar yechimini topishdir. Shu bilan bir qatorda disput, bahslashish, diskussiya ma'nosida ham ishlatiladi.

Psefologiya — zamonaviy saylovlarni tadqiq etish sohasi bo'lib, bunda asosan sonlar bilan ishlanib, ular tahlil etiladi. 1950-yillar o'rtalarigacha elektoratning siyosiy qiziqishlarini aniqlash ancha murakkablik tug'dirgan, bu davrdan boshlab, ijtimoiy fikrni aniqlash bo'yicha so'rovlar o'tkazilishi bu masalaga oydinlik kiritishga yordam berdi. Retrospektiv usul – tarixiy jarayon qaytarilmaydi, tarixiy vaqt orqaga qaytmaydi. O'tmishga aylangan voqealarni real holatda tiklash imkoni yo'q. Ammo real holatni tiklab bo'lmasa-da, uni fikrda modelini amalga oshirish, tarixiy voqelik va jarayonlarni ishonchli ravishda tasvirlab berish mumkin. Tarixiy voqelik va jarayonlarni ishonchli ravishda tasvirlab berish, ularning sabablarini, aniq bir tarixiy sharoitda rivojlanishi va amal qilishi qonuniyatlarini aniqlash tarix fanining vazifasidir.

Retrospektiv usul tarixiy modellashtirish usuli ham deb ataladi. Bu usulning mohiyati «retrohikoya», ya'ni tadqiqotchining fikrlash yo'nalishi hozirgi zamondan o'tmishga, hozirgacha saqlanib qolgan eski elementlarni o'rganishdan ular asosidagi tarixiy voqea va hodisalarni rekonstruksiya qilishdadir. O'tmish, hozirgi zamon va kelajakning birligi retrohikoyaga imkon beradi. Hozirgi zamondan o'tmishga borish natijasida tadqiqotchi voqeliklarning turli bosqichlarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'z navbatida o'rganilayotgan jarayonlarning mohiyatini chuqur anglab yetishga, keyinchalik ularning mohiyatini ochib berishga imkon beradi. Ammo tadqiqotchi o'sha davrdagi rivojlangan voqelikni etalon sifatida qabul qilmasligi lozim.

Semiotika – bu tushunchaning paydo bo'lishi uning asoschisi F.de Sosossyura nomi bilan bog'liq, u til belgilar tizimi ekanligini isbotladi. Demak, semiotika belgilar tizimi haqidagi fandır. Ancha yillar mobaynida semiotika, asosan, jurnalistika va kommunikatsiya fakultetlari qoshida o'rganildi. Chunki, aynan shu fakultetlar mediatekstlarni tadqiq etgan, ular uchun «vizual matn» «verbal matn» kabi muhim bo'lgan. Semiotika tushunchasidan fransuz poststrukturalizm vakili Roland Bart ham foydalanib,

moda, upakovkalarni belgilar tizimi sifatida tadqiq qildi. Belgilar ramzlar rolini bajaradi, unda ma'lumotlar mavjud. Belgilar tizimi madaniy tajriba, jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o'zaro ta'sir translatsiyasini amalga oshiradi.

Sinergetika – sinergetika atamasi qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan bo'lib, birgalik, birlashgan holda, hamkorlik, ko'maklashish, ishtirokchilik yoki ko'maklashuvchi, yordam beruvchi degan ma'nolarni anglatadi. Sinergetikaning tadqiqot predmeti bo'lgan tizimlar turli xil bo'lib, turli fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, matematika, iqtisod, sotsiologiya, lingvistika va boshqa fanlar tomonidan o'rganilishi mumkin. Ilmiy bilishning an'anaviy sohalaridan tashqari sinergetika har qanday tabiatga ega bo'lgan tizim evolutsiyasining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. 1980-yillarda Germaniyada bu fan sinergetika (G.Xaken), fransuz tillik davlatlarda – dissipativ tizimlar nazariyasi (I.Prigojin), AQSHda – dinamik tartibsizlik nazariyasi (M.Feygenbaum) deb atalgan. Unda rivojlanish tizimning barqaror holatiga muvofiq ravishda uzoq davrlar izchilligi sifatida tushuniladi. O'rtada uzilish, ya'ni tartibsiz holatlarning qisqa davri ("bifurkatsiyalar") ro'y beradi. Undan keyin yana bifurkatsiya nuqtasida tanlangan fluktatsiyaga qarab keyingi barqaror holatga ("attraktorga") o'tiladi.

Sintez (yunon.-ulanish) – analiz natijasida olingan qismlarni bir butungacha birlashtirishdan iborat. Unda hodisalar o'zaro bog'langan, bir butun holda tadqiq etiladi, olingan natijalar umumlashtiriladi va xulosalar chiqariladi.

Sinxron usul – turli voqea va hodisalarni bir paytda o'rganish. Turli voqea va hodisalarni alohida o'rganish ularning ahamiyatini oshirib yoki kamaytirib yuboradi, natijada absolyutlashtirish kelib chiqadi. Voqelik haqida subyektiv qarashlar paydo bo'lishiga olib keladi. Bundan tashqari, sinxron usuldan foydalanish voqeliklar o'rtasidagi murakkab aloqalarni va o'zaro ta'sirni o'rganish imkonini beradi.

Strukturali-tizimli usul – bu usul jamiyatni turli va ko'p aloqalarga (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, g'oyaviy) aloqalarga ega bo'lgan yagona, ammo murakkab tizim sifatida tadqiq etadi, ya'ni "gori-

zontal holatda” o‘rganadi; bu usul jamiyatning ijtimoiy strukturasini “vertikal ko‘rinishda” o‘rganish imkonini beradi, ya’ni jamiyatni ierarxiyaga asoslangan guruhlar (shaxs, ijtimoiy guruh, sinf, partiya, davlat va b.)ga bo‘lib o‘rganadi.

Tadqiqot obyekt – o‘rganish uchun tanlangan muammoviy vaziyatni keltirib chiqaruvchi jarayon yoki voqelik.

Tadqiqot predmeti – tadqiqot obyektiga chegarasida ma’lum aspekti o‘rganiluvchi narsalar. Tadqiqot predmeti aniq bo‘lib, y tadqiqotda bevosita o‘rganiladigan munosabat va aloqalarni o‘z ichiga oladi. Har bir obyektida bir nechta tadqiqot predmetlarini ajratish mumkin. Tadqiqot predmetidan umumiy vazifalar va maqsad kelib chiqadi.

Tamoyil (prinsip) – qandaydir bir nazariya, ta’limot, fanning asosiy boshlang‘ich holati.

Tarixiy tadqiqot predmeti – bilish jarayoniga kiritilgan obyektning bir qismi. U ko‘p aspektli bo‘lib, har doim tizimli xarakterga ega. Tarixiy tadqiqot predmetini doimo tarixiy tadqiqot obyekt bilan uzviy ravishda ko‘rish kerak.

Tarixiy antropologiya – 1970-yillarning boshlaridan boshlab G‘arbda tadqiqotning yangi yo‘nalishi sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib, insonning tarixdagi haqiqiy rolini tushunish uchun “qiyofaga ega bo‘lmagan” mental tizimlar yetarli emasligi aniq bo‘lib qoldi. Shuningdek, bu davrga kelib hamkor fan bo‘lgan psixologiya ham tarixda insonning xatti-harakati, uning ijtimoiy hayoti va ijtimoiy munosabatlari mexanizmlari sabablarini o‘rganish uchun yetarli emasligi tushunildi. Demak, tarixiy antropologiya tarix fanining yangilanishga bo‘lgan ichki ehtiyojini tushunish natijasida vujudga keldi. Yangilanishning vositalaridan biri o‘zaro yaqin fanlarning, avvalo, ijtimoiy va madaniy antropologiya, shuningdek, sotsiologiya, lingvistika yutuqlaridan foydalanish bo‘ldi. Gumanitar fanlarning yangi paradigmasi bo‘lgan tarixiy antropologiya tarixiy tadqiqotlarda inson omilini kuchaytirish bilan birga tarixda alternativlikni (bir-biriga zid ikki xil yo‘l), dunyoning turli nuqtalarida va alohida hududlarda muhim jarayonlarning shakllaridagi xilma-xillikni ko‘rsatadi.

Tarixiy parallel (qiyosiy-tarixiy) **usuli** – o‘rganilayotgan hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga asoslangan. Bu usul o‘rganilayotgan voqelikni o‘rganib bo‘lingan voqelik bilan qiyoslash hamda birinchisining mohiyatini anglab yetishga yordam beradi. Ushbu usul XIX oxiri - XX asr boshlarida yagona ilmiy usul sifatida tan olingan.

Tarixiy voqealar va jarayonlarni baholashda sinfiy yondashuv – tarixiy va tarixshunoslik tadqiqotlarining markscha-lenincha metodologiyasining asosiy belgisi, unda voqea va jarayonlar, manbalar ma’lum bir sinf nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya rahbarlari va ideologlari tarix fanida nafaqat sinfiy yondashuvni qonunlashtirdi, balki uni mutlaqlashtirdi va uni ilmiy asoslashga urindi. Zamonaviy tarix fanida bunday yondashuvdan voz kechilgan, ammo voqea va jarayonlar bir davrda ma’lum bir mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog‘liq holda ro‘y berishini unutmashlik lozim.

Tarix metodologiyasi – tarix fanining usullar haqidagi qismi. XIX asrning birinchi yarmidan bu tushuncha ishlatila boshlagan. Atama dastlab nemis tarixchilari tomonidan usul haqidagi ta’limot (Methodenlehre) va o‘quv fanining nomi sifatida ishlatilgan. Hozirgi kunda “metodologiya” tushunchasi nafaqat dastlabki holatida, balki tarixiy bilishning nazariy asosi sifatida qo‘llaniladi. Tarixchining tadqiqot amaliyotini umumiy lashtirgan holda metodologiya bilishga ongli ravishda munosabatda bo‘lish, usullar va nazariy tamoyillarni ishlab chiqish va ongli ravishda ularni tadqiqotga qo‘llash imkoniyatini beradi. Metodologiya qo‘yilgan muammolarga tayyor javob bermaydi, ammo muammolarni qanday yechishni o‘rgatadi. Tarix fanining umumiy metodologiyasi mavjud emas. Tarixchining nazariy pozitsiyasi uning tanlovi yoki mustaqil ijodi va bilim darajasi, ijtimoiy muhit bilan bog‘liq.

Tarix fanini o‘rganishda formatsiyaviy yondashuv – Formatsiyaviy yondashuv doirasida ikki xil konsepsiya ilgari suriladi: 1) Marksistik va 2) Jamiyatning postindustrial nazariyasi. Marksistik nazariya ijtimoiy-tarixiy jarayonlar asosini ishlab chiqarish

usullarining rivojlanishini tashkil etadi, deb hisoblaydi. Shu asosda esa jamiyat rivojlanish bosqichlari – formatsiyalar aniqlanadi. Formatsiyaviy yondashuv chiziqli rivojlanishning mutlaq ekanligini ta’kidlaydi va tarixda iqtisodiy omilni mutlaqlashtiradi, ijtimoiy-psixologiya – mentalitetning ahamiyatini esa pasaytirib ko’rsatadi. Sovet davrining qotib qolgan qarashlariga asosan, Karl Marks jamiyat rivojlanishini bir necha bosqichlarga bo’lib chiqadi. Bular ibtidoiy jamoa davri, quldorlik davri, feodalizm, kapitalistik davr va kommunistik davri. Ammo K.Marks tadqiqotlarida bu beshlik ko’rsatilmaydi. Bu beshlikning haqiqiy mualliflari esa Lenin va Stalin hisoblanadi. Formatsiyaviy yondashuv sovet davri tarix ilmining metodologik asosi hisoblangan, undan ozgina chekinish ham qattiq taqiqlangan. Jamiyatning postindustrial nazariyasi ijtimoiy-tarixiy jarayonning asosiy aniqlovchilari sifatida uchta jamiyatni: an’anaviy, industrial va postindustrial jamiyatni ko’rsatadi.

Tarixni o’rganishda sivilizatsiyaviy yondashuv – bu yondashuv formatsiyaviy yondashuvga qaraganda bir qancha ko’proq asoslarga ega. Sivilizatsiyaviy yondashuv tarixiy tadqiqot markaziga ishlab chiqarish usullarini emas, balki insonni qo’yadi. Mazkur yondashuvning ahamiyati shundaki, u sivilizatsiyani, jamiyat tizimini bir butun deb tushunadi va o’z ichiga har xil bir-biriga bog’liq bo’lgan elementlarni (din, madaniyat, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy tashkilotlar) qamrab oladi. Ushbu yondashuvda asosiy diqqat ko’p variantlilikka va tarixiy rivojlanish davriyligiga, u yoki bu jamiyatning ijtimoiy-psixologiya – mentalitet tahliliga qaratiladi.

Tarixiylik – tarixning mustahkam qonuniyatlari mavjudligiga ishonch va ijtimoiy rivojlanishning azaliy xarakterga ega ekanligiga asoslangan konsepsiya. Bunga asoslanib tarixiylik tarafdorlari tarixiy bashorat qilish mumkin deb hisoblaydi.

Tarixiy informatika – manbashunoslik va informatika chegarasida paydo bo’lgan tarix fanining yo’nalishi, uning asosini tarixiy manbalarni kompyuterda qayta ishlash, tadqiqotda yangi kompyuter texnologiyalarini qo’llash, o’quv jarayoniga kompyuter dasturlarini vujudga keltirish tashkil etadi.

Tarkibiy tahlil usuli (kontent analiz) – tahlil predmeti axborot berish qobiliyatiga ega bo‘lgan matnlar tarkibidan iborat. Tarkibiy tahlil o‘z mohiyatiga ko‘ra xuddi miqdoriy tahlil usuli kabi matn va matnlar majmuasini tahlil qiladi. Tarkibiy tahlilda manba o‘rganilayotganda unga yondash bo‘lgan barcha axborot manbalari birdek tahlil qilinadi. Ushbu usulning keng qo‘llanila boshlangan davri axborot asrining boshlanishi bilan bog‘liq, biroq XVIII asrdayoq Shvetsiyada bu usul bilan bog‘liq ayrim tadqiqotlar yaratilgan. XX asrning 30-yillaridan bu usul to‘laqonli usul sifatida AQSHda ijtimoiy fanlar doirasida keng qo‘llanila boshlandi. Mazkur usulning nazariy masalalarini yaratishda AQSHlik olimlar B.Met‘yu, A.Tenni, D.Spid, D.Uipkennie va keyinchalik fransiyalik tadqiqotchi J.Kayzerning xizmatlari katta bo‘lgan. Dastlab tarkibiy tahlildan sotsiologik tadqiqotlarda, jumladan, reklama va targ‘ibot ishlari materiallarini o‘rganishda qo‘llanilgan. Siyosiy tadqiqotlarda qo‘llanilishi yuzasidan dastlabki tadqiqotni G.Lassuel amalga oshirgan. U ikkinchi jahon urushidagi tashviqot va targ‘ibot materiallarini o‘rganishda metod imkoniyatlarini ochib bergan. 1960 - yillardan boshlab kompyuter texnikalaridan keng foydalanishning boshlanishi bilan ushbu usulga ko‘p murojaat qilish boshlandi.

Taqqoslash – bilishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Taqqoslash predmet va voqealarning o‘xshash jihatlari hamda farqlarini aniqlash imkonini beradi. Taqqoslash natijasida ikkita va undan ortiq obyektga xos bo‘lgan umumiylik aniqlanadi. Taqqoslash yordamida predmetning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari ma’lum bo‘ladi. Voqeliklarda takrorlanadigan umumiylikni aniqlash qonuniyatlarni bilish yo‘lidagi bosqich hisoblanadi. Taqqoslash samarali bo‘lishi uchun 2 ta asosiy talabga javob berishi lozim: 1) o‘rtasida umumiylik mavjud bo‘lgan voqeliklar taqqoslanishi lozim; 2)obyektlarni o‘rganish uchun muhim, asosiy jihatlari taqqoslanishi lozim.

Tendensiya – biron bir g‘oya, fikr, hodisaning rivojlanish yo‘nalishi.

Transformatsiya – jamiyat hayotidagi sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar.

Ekspiriment (tajriba) usulidam mavjud bo‘lib, u kuzatish usuliga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega: 1) tajriba jarayonida u yoki bu voqelikni “toza” holatda o‘rganish imkoniyati mavjud; 2) tajriba voqeliklarni ekstremal holatda tadqiq etadi. Ilmiy tajriba o‘tkazish uchun uning natijalarini umumlashtirish, natijalarni tushuntirish uchun nazariya zarur bo‘ladi. Tajribani o‘tkazish bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga oladi: 1) ilmiy farazni oldinga surish; 2) tadqiqotning aniq vazifasi va obyekt belgilanadi; 3) tajribani amalga oshirish uchun moddiy baza tayyorlanadi; 4) tajriba o‘tkazishning optimal yo‘li tanlanadi; 5) tajriba jarayonida voqeliklar kuzatiladi; 6) olingan natijalar tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

Fanlararo yondashuv – XIX asrda paydo bo‘lib, tarix fanining tadqiqot usullarini doimiy ravishda boyitish ehtiyojidan kelib chiqqan. Fanlararo tadqiqotlarning metodologik asosini ijtimoiy gumanitar fanlarning obyekt umumiyliigi tashkil etadi, ularning predmetlari esa turlichadir. Ijtimoiy gumanitar fanlarning obyekt inson bo‘lib, uning hayotining barcha jihatlari o‘rganiladi. Shu bilan birgalikda tadqiqot usullari turlichaligi ham ijtimoiy gumanitar fanlari predmetining o‘ziga xos xususiyatini tashkil etadi.

Faraz (gipoteza) – u ilmiy muammodan kelib chiqadi, ilmiy muammo bu hali bilinmagan va bilish lozim bo‘lgan narsa haqidagi bilim bo‘lsa, faraz – bu ehtimol tutilgan bilim, bilimdan oldingi bilim, ilmiy muammoni hal qilishning ehtimol tutilgan yo‘llari haqidagi ozmi, ko‘pmi asoslangan, dalillangan ilmiy farazdir. Tadqiqotchining ijodi mana shu yo‘llarni to‘g‘ri tanlashda namoyon bo‘ladi. Agar faraz (gipoteza) ilmiy tadqiqot jarayonida tasdiqlangan, uning to‘g‘riligi va mavjud ilmiy faktlarga zid emasligi isbotlangan bo‘lsa, u to‘laqonli ilmiy nazariyaga aylanadi. Gipoteza va nazariyalar ishlab chiqish ilmiy ijodning muhim jihatidir.

Usul – ma‘lum bir ravishda tashkil etilgan maqsadga erishish yo‘li, fanda esa tadqiqotchining farazga asoslangan holda tadqiqot predmetini o‘rganish yo‘li.

O'Ichov – taqqoslashga nisbatan aniqroq usul hisoblanadi. O'Ichov sifati o'Ichov asboblariga va tadqiqotchining harakatiga bog'liqdir. Bu usul asosan aniq fanlarda ishlatiladi.

Xronologik usul – tarixiy voqea va hodisalarni tarixiy davr doirasida ularning ketma-ketligi, harakati va o'zgarishi nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Ushbu usul bir-biri bilan bog'liq voqealar xronikasini o'rganib, tadqiq etilayotgan jarayonning mohiyatini ochish imkonini beradi.

Yangi ijtimoiy tarix – XX asrning oxirgi o'n yilligida an'anaviy ijtimoiy tarix transformatsiyasi asosida ilmiy bilimlarning antropologiyazatsiyalashuvi ta'sirida paydo bo'ldi. An'anaviy ijtimoiy tarixdan farqli ravishda uning diqqat markazida ijtimoiy tizim va jarayonlar emas, balki “rivojlanayotgan jonli ijtimoiy organizmning hujayrasi sifatida” inson turadi. Ijtimoiy jarayonlarni o'rganish rakursi o'zgardi: tarixni “yuqoridan” turib, “dunyoning kuchli kishilari” idrok qilishi va rasmiy diskurs orqali o'rganishdan voz kechildi, turli davrlarda oddiy insonlar hayoti “pastdan” va “ichkaridan” o'rganila boshladi. Shuningdek, ijtimoiy borliq shakllari, hokimiyat institutlari va ular o'rtasidagi munosabatlar, insonlarning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va roli tadqiq etiladi. Shunday qilib, ijtimoiy tarixda inson ijtimoiy-madaniy amaliyoti va inson xatti-harakatining (kundalik hayotda insonlarning o'zaro munosabati va hokimiyat bilan munosabati; oila, nikoh, bolalar tug'ilishi va tarbiyasi muammolari; jinslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, ta'lim, moddiy jihatdan ta'minlanganlik, dam olish va boshqalar; yashashning har kunlik muammolarini hal qiluvchi ijtimoiy muassasalar, jamiyatning moddiy ta'minlanganligi, axloqiy va psixik jihatdan salomatligi; ichkilikbozlik, jinoyatchilik, nar-komaniya muammosi; e'tiqod ramzlari, ijtimoiy ong afsonalari, marosimlar, suhbat amaliyoti, folklor va boshqalar) ijtimoiy sabablari oldinga chiqadi.

Haqqoniylik – inson irodasi va ongi bilan bog'liq bo'lmagan holda dunyo, predmetlar va ularning xususiyatlari mavjud bo'lishi.

Tarixiy tadqiqotlar haqqoniyligi – tadqiqot mavzusini avvaldan belgilab olingan baholashsiz va konyunktura tasavvurlarisiz butun murakkabligi, ko‘p jihatligi bilan o‘rganish. Tadqiqotchi tarix fanini siyosiyashtirmasdan, haqiqatni izlashi va unga amal qilishi lozim. Olim milliy va boshqa jihatlarni hisobga olgan holda insonparvarlik qadriyatlarini va butun insoniyat manfaatlarini ustun qo‘yishi kerak.

Rasmiy hujjatlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori // O‘zbekiston ovozi. – 1998, 28 iyul.

Adabiyotlar

2. Абашин С.Н. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке // Неприкосновенный запас. – 2012. – 4(84). – С. 120–138.

3. Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917–1918 годы. – Ташкент: Навруз, 2014. – 218 с.

4. Abdullayeva M.N. Milliy g‘oyaning ilmiy falsafiy asoslari. Monografiya. – Toshkent.: Falsafa va huquq, 2011.

5. Abdullayeva M.N. Murakkab tizimlar epistemologiyasi / O‘zMU xabarлари. – 2014. - №1/2. – В. 65-71.

6. Абдулласва Я.А. Женский вопрос в Каракалпакстане в конце XIX – XX вв. (Социально-политический аспект). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 2005, 46 с.

7. Agzamova G. O‘zbekiston shaharlari XVI-XIX asrning o‘rtalarida. – Toshkent, 2014.

8. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. – Ташкент: Фан, 1991. – 132 с.

9. Алимова Д.А. История как история, история как наука: История и историческое сознание. Т. 1. – Ташкент: Ўзбекистон, 2008. – 280 с.

10. Алимova Д.А. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Т. 2. – Ташкент: Ўзбекистон, 2009. Т.2. – 170 с.

11. Андреев А.Ю., Бородкин Л.И., Коновалова А.В., Левандовский М.И. Методы синергетики в изучении динамики курсов акций на петербургской бирже в 1900-х гг. // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. – М., 2001.

12. Андреев А.Ю., Бородкин Л.И., Левандовский М.И. История и хаос: новые подходы в синергетике // Сравнительное изучение цивилизаций мира / Ред. К.В.Хвостова. – М., 2000.

13. Анкудинова Т.В. Методы исторического исследования. – Горно-Алтайск, 2007.

14. Афанасев Ю.Н. Понятие «цивилизация» во французской историографии // Цивилизация и исторический процесс. – М., 1983.

15. Ahmedov V. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.

16. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxona, 2007. – 275 b.

17. A‘zamxo‘jayev S. Turkiston muxtoriyati // Milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 166 b.

18. Bazarbayev A. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Jizzax uezdi aholisi: statistik va arxiv manbalarining qiyosiy tahlili // Toshkent Islom universiteti Ilmiy-Tahliliy Axboroti. – 2015. – № 4. – B.21-24.

19. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984.

20. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. – М., 1987.

21. Барт Р. Основы семиологии / Структурализм: “за” и “против”. – М.: Прогресс, 1975.

22. Барт Р. Семиотика. Поэтика. Избранные произведения. Перевод с французского. – Москва, 1989.
23. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75. – С.64–91.
24. Беспалова А. Г., Корнилов Э. А., Короченский А.П. и др. История мировой журналистики. – Москва – Ростов-на-Дону: Издательский центр «Март», 2003.
25. Бессмертный Ю. Л. Историческая антропология сегодня: французский опыт и российская историографическая ситуация // Историческая антропология: место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. Москва, 4-6 февраля 1998 г. / Отв. ред. О. М. Медушевская. – М., 1998. – С.32-34.
26. Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. – М., 1995. – С. 9-13.
27. Блок М. Апология истории или ремесло историка. М.: Наука, 1986.
28. Бодрийяр Ж. Система вещей / Пер. с франс. – М., 2001.
29. Бойм С. Общие места. Мифология повседневной жизни. – М., 2002.
30. Бородкин Л.И. Контент анализ в исторических исследованиях. – М., 1984.
31. Бородкин Л.И. Методы прикладной математики и информатики в исторических исследованиях: Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. д-ра ист.наук. – М.: МГУ, 1993. – 48 с.
32. Бранд М. Ю., Лященко Л. М. Введение в историю. – М., 1994.
33. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное / Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. Т.1. – М., 1986. – 621 с.

34. Брусиловская Л.Б. Культура повседневности в эпоху «Оттепели»: Метаморфозы стиля. – М.: Изд-во УРАО, 2001, 188 с.
35. Бюрджер А. Историческая антропология // История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – С. 32-43.
36. Вебер М. Избранное: образ обществ. – М., 1994.
37. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
38. Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность / Под ред. Э.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В. Круткина. – Саратов, 2007.
39. Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / Под ред. Э.Р. Ярской-Смирновой и П.В. Романова. М, 2009.
40. Вяземский Э.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе. – М., 2001.
41. Гавришина О. Империя света: фотография как визуальная практика эпохи «современности». – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 192 с.
42. Ганиева Г.Ж. Женский вопрос в Узбекистане: новые подходы, проблемы и решения. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент: 2006. – 24 с.
43. Gender munosabatlar nazariyasi va amaliyotiga kirish. – Toshkent, 2007, 424 b.
44. Gender tadqiqoti asoslari kursi xrestomatiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2003, 411 b.
45. Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке ТАЦИС / Ред.: А. О. Чубарян и др. – М., 1996. – С. 207–236.
46. Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история: Сб. ст. – М., 2004.
47. Гинзбург К. Моя микроистория // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 2006. – С. 343–353.

48. Гинзбург К. Приметы: Уликовая парадигма и ее корни // Новое литературное обозрение. – 1994. – № 8. – С. 32–61. Переизд.: Гинзбург К. Мифы–эмблемы–приметы: Морфология и история: Сб. ст. – М., 2004. – С. 189–241.

49. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЭН, 2000. – 272 с.

50. Голендер Б. А. Иудаика на Туркестанских почтовых открытках // Евреи в Средней Азии: вопросы истории и культуры. – Ташкент, 2004. – С. 64–76.

51. Голендер Б.А. Окно в прошлое: Туркестан на старинных почтовых открытках (1898–1917). – М.: Изд. ЛИА Р. Элинина, 2002. – 246 с.

52. Горшенина С. Крупнейшие проекты колониальных архивов России: утопичность тотальной Туркестаники генерал-губернатора Константина Петровича фон Кауфмана // Аб Имперо. – 2007. – № 3. – С. 31–42.

53. Гренди Э. Еще раз о микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1997. – С. 291–302.

54. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М: Индрик, 1993.

55. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С. 30–41.

56. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы / Отв. ред. А. О. Чубарян, В. В. Согрин. Вып. 1. М., 1989. С. 75–89.

57. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». – М., 1993. – С. 15–25.

58. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 1930-х годов // Логос. – 1999. – № 11-12. – С. 131–155.

59. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стилей жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. – М., 2000. – С. 96–124.

60. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991, 53–55 с.
61. Jalalova G.O. Ilm-fandagi transformatsiya va konvergensiya jarayonlari // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Toshkent, 2015. – № 1., 24–29 b.
62. Jalalova G.O. Ta’lim tizimidagi transformatsiyalarning epistemologik mohiyati // O‘zMU Xabarlarlari.– 2013. – Maxsus son. – B.181- 184.
63. Jalalova G.O. Fandagi transformatsiya jarayonlarini o‘rganishda sinergetika metodologiyasining imkoniyatlari // O‘zMU xabarlarlari. – 2014. – №1/2 . – B.152-155.
64. Жалалова Г.О., Абдуллаева М.Н. Трансформация когнитивных возможностей научного познания. Материалы VIII Международной научно-практической конференции. 26-27 декабря 2012 г. Том III. Москва, 2012. –С. 13-16.
65. Jalolov T. O‘zbek shoiralari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.
66. Женская повседневность в России в XVIII-XX вв.: Материалы международной научной конференции. 25 сентября 2003 года. – Тамбов, 2003.
67. Женщина. Гендер. Культура. Под ред. Пушкаревой Н.Л. – М.: МСГИ, 1999.
68. Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. Отв. ред. Ю. А. Поляков. – М., 1998. – 166 с.
69. Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920-1930-х гг. – М.: РОССПЭН, 2000. – 453 с.
70. Журавлев С.В., Мухин М.Ю. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1918-1938. – М.: РОССПЭН, 2004. – 240 с.

71. Жўраева Н.Д. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни (XX асрнинг 20-30 йиллари): тарих фан.номзод. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2004. – 33 с.

72. Земон Девис Н. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.

73. Земон Девис Н. Возвращение Мартена Герра. – М.: Прогресс, 1990. – 208 с.

74. Ziyoyev N. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII – XX asr boshlari). – Toshkent: Sharq, 1998.

75. Ziyayeva D. O‘zbekiston shaharlari XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida. – Toshkent, 2013.

76. Зияева Д.Х. Национально-освободительное движение в Туркестане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 года и движения «истиклолчилик» 1918-1924 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1999. – 61 с.

77. Зубкова Э. И., Куприянов А. И. Ментальное измерение истории: поиски метода // Вопросы истории. – 1995. – № 7. – С. 153-160.

78. Зуннунова Г. Отражение гендерных взаимоотношений в жилом пространстве узбеков // Общественное мнение. Права человека. – Ташкент, 2009. – №3.

79. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций. – Ташкент, 2013. – 300 с.

80. Информатика для гуманитариев. Вводный курс. Учебное пособие / Подред. Л.И. Бородкина и И.М. Гарсковой. – М.: Изд-во УРАС, 1997. – 220 с.

81. Ёргенсен, Марианне В., Филлипс, Луиза Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – 2-е изд., испр. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2008. – 352 с.

82. Исакова М. Значение архивных фотографических альбомов как исторических источников в процессе изучения

истории Узбекистана // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз, 2005. – № 1-2. – С. 93-94.

83. Исакова М. История ЦГА КФФД и его деятельность по созданию фондов культуры Узбекистана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент: НУУз, 2004. – 30 с.

84. Ismoilova J. XX asr boshida Turkistonda milliy-ozodlik kurashlari. (Farg'ona vodiysi misolida.) Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2002.

85. Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Доклады и выступления на конференции. 5–6 октября 1998. – М., 1999.

86. Историческая антропология: Концепция преподавания в РГГУ: Учеб.-метод. пос. / Сост.: Т. В. Борисенко, М. Ф. Румянцев. – М., 2001.

87. Историческая антропология: место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тез.докл. и сообщ. науч. конф. Москва, 4-6 февраля 1998 г. / Отв. ред. О. М. Медушевская. – М., 1998.

88. История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы междунар. интернет-конференции / Под ред. В. В. Керова. – М., 2001.

89. История государственности Узбекистана. Вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III век нашей эры. Ташкент: Узбекистан, 2009. Т I. – 560 с. [Отв. редакторы Э.Ртвеладзе, Д.Алимова].

90. История и антропология: междисциплинарные исследования на рубеже XX - XXI веков / Пер. с англ. К. А. Левинсона; пер. с фр. Л. А. Пименовой; под ред. М. Крома, Д. Себиана, Г. Алгази. – СПб., 2006.

91. История и компьютер: Новые информационные технологии в исторических исследованиях и образовании. Сб. статей / Под ред. Бородкина Л.И. и Леверманна В. – Геттинген, 1993. – 278 с.

92. Каганский В.Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: НЛЮ, 2001. – 574 с.

93. Карамзин Н.М. История государства Российского. Том 1. – Спб, 1816.
94. Касавин И.Т. Дискурс-анализ как междисциплинарный метод гуманитарных наук // Эпистемология и философия науки. – 2006. – №4. – С.5-17.
95. Ким С.Г. Историческая антропология в Германии: методологические искания и историографическая практика. – Томск, 2002.
96. Кинг Д. Пропавшие комиссары: Фальсификация фотографий и произведений искусства в сталинскую эпоху. – М., 2005.
97. Ковальченко И.Д. Количественные методы в исторических исследованиях. М. 1984.
98. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987.
99. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. с англ. – М.: Наука, 1980. – 485 с.
100. Коломийцев В.Ф. Методология истории. – М., 2001.
101. Копосов Н. Э. О невозможности микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 2000. – С. 33–51.
102. Кром М.М. Арон Яковлевич Гуревич и антропологический поворот в исторической науке // Новое литературное обозрение. – 2006. – № 81. – С. 221–228.
103. Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2000.
104. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования (Вместо предисловия) // История повседневности: Сб. науч. работ / Отв. ред. М. М. Кром. – СПб., 2003. – С. 7-14.
105. Лебина Н.Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия. СПб., 2003.
106. Леви Дж. Биография и история // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке ТАЦИС / Ред.: А. О. Чубарян и др. – М., 1996. – С. 191-206.

107. Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке ТАЦИС / Ред.: А. О. Чубарян и др. – М., 1996. – С. 167–190.

108. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1999.

109. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни // Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX в.). – СПб., 1994. – С.331–384.

110. Лукашевич В.К. Основы методологии научных исследований. – Минск: Элайда, 2001.

111. Лурье С. Геродот. – М.-Л., 1947. – С. 142–151.

112. Людтке А. «История повседневности» в Германии после 1989 года // Казус. – М., 1999. – С. 117–131.

113. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. – М., 1999.

114. Маликов А. Культура Самарканда второй половины XVIII – первой половины XIX в. // Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средние века). – Алматы: Дайк-пресс, 2012. – С.290-304.

115. Маликов А. Самарканд в начале XIX века // Эхо истории. – №4. – 2010.

116. Маликов А. Узбеки группы кунграт долины Зерафшана в XIX - начале XX в. – Самарканд, 2007. – 125 с.

117. Маликов А. Ходжи долины Нижнего Зерафшана: история и идентичность // Религиозная жизнь народов Центральной Евразии. Отв.ред. В.И.Харитоновна. – Москва: ИЕА РАН, 2012. – С.176–180.

118. Махкамова Н. Социальная структура общества на территории Узбекистана: традиции и трансформации (конец XIX в. - 30-е годы XX в.). – Ташкент: Алокачи, 2009. – 236 с.

119. Медик Х. Культура уважения: одежда и ее расцветка в Лайхингене (1750–1820) // Анналы на рубеже веков: Антология. – М., 2002. – С. 222–243.

120. Медик Х. Микроистория // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. Т. II, вып. 4. – М., 1994. – С. 193-202.
121. Медик Х. Народ с книгами. Домашние библиотеки и книжная культура в сельской местности в конце раннего Нового времени. Лайхинген (1748-1820) // Прошлое — крупным планом: Современные исследования по микроистории / Под общ. ред. М. Крома, Т. Зоколла, Ю. Шлюмбама. – СПб., 2003. – С. 181-222.
122. Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Методология истории: учебное пособие. – М., 1997.
123. Миллет К. Теория сексуальной политики // Вопросы философии. – М., 1994. - №9. – С.23-58.
124. Миронов Б.Н. Историк и социология. – Л., 1984.
125. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX). В 2-томах. 3-издание. – СПб, 2003.
126. Мишел де Серто. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013.
127. Могильницкий Б.Г. «Тотальная история» Фернана Броделя как опыт слияния макро- и микроподходов в историческом исследовании // Социальная история. Ежегодник. – 2001/2002. – М., 2004. – С. 37-44.
128. Морган Л. Г. Древнее общество. – М., 1934.
129. Муртазаева Р. Миграционные процессы в Узбекистане в конце XX – начале XXI веков: исторические события и новые тенденции. – Германия: Ламберт, 2015.
130. Мухамеджанова В.А. Периодическая печать 20–30-х годов о раскрепощении женщин Узбекистана: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1994. – 26 с.
131. Нарский И. Фотокарточка на память: Семейные истории. Фотографические послания и советское детство (автобио-историографический роман). – Челябинск: Энциклопедия, 2008. – 516 с.

132. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917-1922 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – 632 с.

133. Nasretdinova D. Turkiston madaniy hayotida tatar ayollari. – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – 184 b.

134. Нишанбаева К.В. Культурные аспекты решения женского вопроса в Узбекистане (20 – 30 гг.). Опыт и последствия: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 27 с.

135. Осокина Э.А. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: РОССПЭН, 1997. – 271 с.

136. Пападопулос Т. Метод социальных наук в исторических исследованиях. – М., 1970.

137. Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны (1914 - март 1918 г.). – Екатеринбург, 2000.

138. Прищепова В. К 150-летию со дня рождения С.М.Дудина – художника, этнографа (по материалам МАЭ РАН) // Антропологический форум. №15. Online. – С. 608–649.

139. Пушкарева Н.Л. История частной жизни и история повседневности: содержание и соотношение понятий // Социальная история. – М., 2005.

140. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь и повседневность глазами историка // Шмидт С.О. (ред.) Города европейской России конца XV – первой половины XIX в. Ч.1. – Тверь, 2002. – С.49–63.

141. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь и проблема повседневности // Демоскоп weekly. – 2002. – № 57/58. – С.4-5.

142. Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). – М.: Ладомир, 1997.

143. Ражабов К., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент, 2016.

144. Ражабова Д.Н. Проблемы молодежи и женщин в воззрениях джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 26 с.

145. Раппопорт Х. Философия истории. (В ее главных направлениях). – СПб., 1898.

146. Раупова З.Е. Участие женщин Узбекистана в развитии сельского хозяйства в 20-гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1993. – 29 с.

147. Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 167-182.

148. Репина Л.Н. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв. социальные теории и историографическая практика. - М.: Кругъ, 2011.

149. Репина Л.П. Интеллектуальная история сегодня // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Под ред. Л.П.Репиной и В.И.Уколовой. Вып. 2. – М., 2000. – С.9-10.

150. Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С.167–181.

151. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. – М., 1997.

152. Савицкий А. Сагтархон Абдугафуров – просветитель-демократ. – Ташкент: Узбекистан, 1965. – 46 с.

153. Саид Э. Ориентализм. – М., 2006.

154. Сенявская Э.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999.

155. Сенявская Э.С. 1941-1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. – М., 1995.

156. Сенявская Э.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. – М., 1997.

157. Серебрянников В.В. Человек и война в зеркале социологии // Военно-историческая антропология. – Ежегодник, 2002. – С. 23–37.

158. Симона де Боваур. Второй пол. – М.: Прогресс, 1997.

159. Словарь жаргонных слов и выражений // Миляненокв Л. По ту сторону закона. Энциклопедия преступного мира. СПб., 1992.

160. Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения // Теоретические проблемы исторических исследований. Вып.1. – М., 1998. – С.108.

161. Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – М., 2000. – С.78-79.

162. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.

163. Стенин И.А. Словарь молодежного жаргона. – Воронеж, 1992.

164. Султонова Г.Н. Махмудов Ш. Ўрта Осиё хонликлари аҳолиси этник таркиби ва минтакада кечган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI – XIX аср биринчи ярми). – Ташкент: Фан, 2011. – 128 б.

165. Тойнби А.Д. Постигание истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 730 с.

166. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. – СПб., 1995.

167. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003. – С.43.

168. Топольский Э. Дискуссии о применении теории хаоса к истории // Исторические записки. - №2(120). – М., 1999. – Office of Regional programs. Vienna, 2001.

169. Тохтаходжаева М. XX век глазами женщин Узбекистана. – М.:Наталис, 2008.

170. Тохтаходжаева М. Между лозунгами коммунизма и законами ислама. – Office of Regional programs. Vienna, 2000.

171. Tohtaxodjayeva M. O'tmish toliqtirgan ayollar. – Office of Regional programs. Vienna, 2001.

172. Тохтаходжаева М. Утомленные прошлым. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. Office of Regional programs. Vienna, 2001.

173. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. – М.: Вес мир, 2000. – 295 с.

174. Toshkent mahallalari: an'anaviylik va zamonaviylik (Tarixiy-etnografik tadqiqot). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – 217 b. [Mas'ul muharrir Z.Orifxonova].

175. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Ташкент: Шарк, 2000. – 672 с. [Отв. ред. Р. Раджапова].

176. Туркестанский альбом по распоряжению туркестанского генерал-губернатора генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана I-го: V 4 ч.: В 6 т. / сост. А. Л. Кун, М. И. Бродовский и М. А. Терентьев.— Спб., 1871-1872. Предисловие.

177. Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность [Отв. Ред. Р.Х.Муртазаева]. – Ташкент, 2007.

178. Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. – М., 1989. – С.3-32.

179. Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет» // Русская история: проблемы менталитета: Тез. докл. науч. конф. Москва, 4-6 октября 1994 г. / Отв. ред. А. А. Горский. – М., 1994. – С. 3-7.

180. Устная история в Узбекистане: теория и практика. Сборник материалов конференции. Выпуск I. Отв. ред. Р.М. Абдуллаев. – Ташкент, 2011. – 384 с.

181. Qodirov M. Jurjoniy // Buyuk siymolar, allomalar. – Toshkent, 1996.

182. Falsafa: ensiklopedik lug'at. O'zFA, Falsafa va huquq instituti. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. 183-184 b.

183. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991.

184. Филд Д. История менталитета в зарубежной исторической литературе // Менталитет и аграрное развитие России (XIX - XX вв.): Материалы междунар. конф. Москва, 14-15

июня 1994 г. / Редкол.: Б.П. Данилов, Л. В. Милов (отв. ред.). – М., 1996. – С. 7-21.

185.Филюшкин А.И. Методологические инновации в современной российской исторической науке // АСТЮ NOVA, 2000. – С. 26.

186.Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

187.Фуко М. Археология знания. – СПб.: Гуманитарная академия, 2004.

188.Фуко М. Воля к истине: по ту сторону власти и сексуальности. – М., 1996.

189.Фуко М. Говорящий пол. Сексуальность в системе микрофизики власти // Современная философия. – Харьков, 1995.

190.Фуко М. Порядок дискурса: инаугурационная лекция в Коллеж де Франс 2.12.70 // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 1996. – С. 49–96.

191.Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3.

192.Furqat. Tanlangan asarlar. II tom. – Toshkent: 1959. – 123–159 b.

193.Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? // Синергетика и психология. Вып. 2. «Социальные процессы». – М., 2000.

194.Хакен Г. Синергетика. – М., 1980.

195.Халдун Ибн. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961. – С. 559-628.

196.Xidirova N. Amir Temur va Temuriylarning diplomatik munosabatlarida ayollarning o'рни (XIV asr ikkinchi yarmi XV asr boshlari) // Xorijiy sharq mamlakatlari tarixiy jarayonlari va ularni o'rganishning dolzarb muammolari // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Toshkent, 2016. 146-153 b.

197. Xidirova N. O'rta Osiyo ayollarining ijtimoiy - iqtisodiy mavqeini tadqiq etishda vaqf hujjatlarining o'rni (XVI–XIX asr birinchi yarmi Buxoro xonligi misolida) // Sharqshunoslik. – 2016. – №1. 23-30 b.

198. Xidirova N. O'rta Osiyo oila nikoh-munosabatlarida mahr: umumiy va o'ziga xos jihatlari // Markaziy Osiyo tarixi zamonaviy medievistika talqinida. – Toshkent, 2013, 213-223 b.

199. Xidirova N. O'rta Osiyo oila-nikoh munosabatlariga oid hujjatlar: an'anaviylik va o'ziga xoslik (XVI-XX asr boshlari) // Toshkent islom Universiteti ilmiy-tahliliy axboroti. – 2015. – №1. 38-41 b.

200. Хобсбаум Э. Эхо «Марселезы». Взгляд на Великую французскую революцию через двести лет. – М., 1991.

201. Хоф Р. Возникновение, развитие гендерных исследований / Пол, гендер, культура. Под ред. Э.Шоре, К.Хайдера. – М.: РГГУ, 1999. 24-43 с.

202. Хрестоматия «Синергетика и психология»: Синергетика и психология. Тексты. Выпуск 1. Методологические вопросы / Ред. И.Н.Трофимова, В.Г.Буданов. - М., 1999.

203. Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., общ. ред. и введение М.В. Лоскутовой. – СПб., 2003.

204. Хут Л.Р. Теоретико-методологические проблемы изучения истории Нового времени в отечественной историографии рубежа XX-XXI вв. – М.: Прометей, 2010. – С. 529-549.

205. Haydarov H. Jizzax tarixidan lavhalar. – Toshkent: Mehnat, 1992. 72 b.

206. Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – М., 2006. – С. 354–375.

207. Черутти С. Скорый суд. Практика и идеалы правосудия в обществе Старого порядка (Турин XVIII века) // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 4 (42). – С. 5–18.

208. Черутти С. Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века // Про-

шлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории / Под общ. ред. М. Крома, Т. Зоколл, Ю. Шлюмба. – СПб., 2003. – С. 27-57.

209. Шаберт И. Пол как категория новой истории литературы // Пол. Гендер. Культура. – М., 1999.

210. Shadmanova S. Turkiston tarixi – matbuot ko‘zgisida (1870 – 1917 y.). – Toshkent: Yangi nashr, 2011, 296 b.

211. Shadmanova S. O‘zbekiston shaharlaridagi transformatsiya jarayonlari (1917-1941 y.). – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2014, 336 b.

212. Shamsutdinov R.T., Ishoqov A.A. Andijon tarixidan lavhalar. – Toshkent: Sharq, 2013.

213. Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida temuriy malikalar tavsifi // O‘zMU xabarlari. – 2016. – №1. – В. 27-34.

214. Шартъе Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. Человек в истории. – М., 1995.

215. Шартъе Р. Новая культурная история // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: V 2 кн. / Отв. ред. А. О. Чубарян. – М., 2003. Кн. II. – С. 271-284.

216. Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук. – М., 1970.

217. Шлэгель К. Постигая Москву. – М.: РОССПЭН, 2010.

218. Шлюбом Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое — крупным планом: Современные исследования по микроистории / Под общ. ред. М. Крома, Т. Зоколл, Ю. Шлюмба. – СПб., 2003. – С. 7-26.

219. Шпенглер О. Закат Европы. – М: Наука, 1993. – 592 с.

220. Ergashxo‘jayeva G.E. 20-yillar O‘rta Osiyo xotin-qizlari emansipatsiyasi masalalari fransuz tarixshunosligida: tarix fan. nomzod. ... diss. avtoreferati. – Toshkent, 1996, 27 b.

221. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

222. Yunusova X. O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va ma’naviy jarayonlar (XX asr 80-yillari misolida). – Toshkent: Aby matbyot-konsalt, 2009. – 176 b.

1. “Arme Sieger”. Die Invaliden des “Großen Vaterländischen Krieges” der Sowjetunion, 1941-1991, Geschichte von unten: Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags / Hrsg. von H. Ehalt. Wien, Köln, Graz, 1984.

2. Alltag im 16. Jahrhundert. Studien zu Lebensformen in mitteleuropäischen Städten / Hrsg. von A. Kohler, H. Lutz. – Wien, 1987.

3. Alltag in der Zeit der Aufklärung / Hrsg. von K. Gerteis. – Hamburg, 1991.

4. Alltag und Fortschritt im Mittelalter: Intern. Round-table-Gespräch (Krems, 1984). – Wien, 1986.

5. Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen / Hrsg. von A. Ludtke. Frankfurt/M., 1989. Angl. per.: The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life / Ed. by A. Ludtke; engl. transl. by W. Templer. – Princeton, 1995.

6. Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte / Hrsg. Berliner Geschichtswerkstatt. – Münster, 1994.

7. Alvarado M., Buscombe E. and Collins R. (eds), Representation and Photography: A Screen Education Reader. – Palgrave, 2001.

8. Analyzing Discourse: Text and Talk / Ed. by D. Tannen. – Washington, 1982.

9. Azimova N. Women’s Survival Strategies: Their Role in Keeping Traditions Alive. Gender and Identity Construction. Brill, Leiden, 2000. – P. 299-304.

10. Batchen G. Burning with Desire: The Conception of Photography. – Massachusetts Institute of Technology, 1997.

11. Baum W. K. Transcribing and Editing Oral History. – Nashville, 1991.

12. Baumol, W.J. and Benhabib, J. Chaos: significance, mechanism and economic applications. In: Journal of Economic Perspectives. – Vol. 3. – 1989.
13. Bazin A. 'The Ontology of the Photographic Image,' in Classic Essays on Photography, Edited by Alan Trachtenberg. – New Haven, 1980.
14. Becker H. Photography and Sociology // Studies in the Anthropology of Visual Communication. 1974. Vol. 11. № 1. P. 3–6
15. Bennett J. M. Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague. – N.Y., 1987.
16. Berelson V. Content Analysis in Communication Research. – Glencoe, IL:Free Press. – 1952.
17. Beycheren A.D. Nonlinear Science and the Unfolding of a New Intellectual Vision // Papers in Comparative Studies. – 1990. – №6.
18. Bourdieu P. Remarquessur l' «Histoire des femmes en Occident» // Femmes et histoire / Eds. G. Duby, M. Perrot. – P., 1993.
19. Briggs Ch.L. Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research. – Cambridge, 1986.
20. Brown Milton W. 'The History of Photography as Art History' // Art Journal. – Vol. 31. – No.1. – 1971.
21. Burgin V. (ed), Thinking Photography. – Basingstoke: Macmillan, 1982.
22. Burke P. History and Social Theory. – Cambridge, 1992.
23. Burke P. Varieties of Cultural History. – Cambridge, 1997.
24. Burke P. What is Cultural History? – Cambridge, 2004.
25. Chartier R. «Histoire des femmes en Occident»: XVI–XVIII siecles. Differences entre les sexes et violence symbolique // Femmes et histoire / Eds. G. Duby, M. Perrot. – P., 1993.

26. Chen, P. Empirical and theoretical evidence of economic chaos // *System Dynamics Review*. – Vol.4. – 1988.
27. Chiarella C. The cobweb model. Its instability and the onset of chaos. In: *Economic Modelling*. – 1988.
28. Davis N. Z. *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France*. – Stanford, 1987.
29. Davis N. Z. *Society and Culture in Early Modern France*. – Stanford, 1975.
30. Davis N. Z. *The Gift in Sixteenth-Century France*. – Madison; London, 2000.
31. Davis N. Z. *The Shapes of Social History // Storiadellastoriografia*. – 1990. –N 17. – P.28-34.
32. Deniz Kandiyoti and Nadira Azimova. The communal and the sacred: women's worlds of ritual in Uzbekistan. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* Vol. 10, No 2. - London, 2004. – P. 327-349.
33. Derrida J. and Steigler B. *Echographies of Television*. Trans. Jennifer Bajorek. – Cambridge : Polity Press, 2002
34. Dikovitskaya M. *Central Asia in Early Photographs: Russian Colonial Attitude and Visual Culture // Uyama T. (Ed.). Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. P. 104-108.
35. Douglas T. Northrop. *Subaltern Dialogues: Subversion and Resistance in Soviet Uzbek Family Law // Slavic Review*, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), pp. 115-139.
36. Douglas T. Northrop. *Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927-41 // Russian Review*, Vol. 59, No. 2 (Apr., 2000), pp. 179-200.
37. Douglas T. Northrop. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 2004.
38. Duby G. *Histoire des mentalites // L'histoire et ses methodes / Sous la dir. de Ch. Samaran*. – Paris, 1961. – P. 917-966.
39. Dulmen R. van. *Kultur und Alltag in der FrtihenNeuzeit*. Bde. 1-3. Munchen, 1990-1994. Bd. 1: *Das Haus und seine Men-*

schen: 16.-18. Jahrhundert. 1990. 3. Aufl. 1999; Bd. 2: Dorf und Stadt 16.-18. Jahrhundert. 1992. 2. Aufl. 1999; Bd. 3: Religion, Magie, Aufklärung 16.-18. Jahrhundert. 1994. 2. Aufl. 1999.

40. Eley G. Labor History, Social History, Alltagsgeschichte: Experience, Culture, and the Politics of the Everyday Life — a New Direction for German Social History? // *The Journal of Modern History*. — 1989. — Vol. 61. — N 2. — P. 297-343.

41. Elizabeth A. Constantine. Public discourse and private lives: Uzbek women under Soviet Rule, 1917-1991. PhD diss. - Indiana University, 2001. — 295 p.

42. Explorations in the social history of modern Central Asia (19th-early 20th century), ed. Paolo Sartori. - Leiden-Boston, 2013. — 333 p.

43. Faire de l'histoire / Sous la dir. de J. Le Goff, P. Nora. [Vol.] I-III. — Paris, 1974.

44. Fieseler B. Frauen auf dem Weg in die russische Sozialdemokratie, 1890-1917. Eine kollektive Biographie (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Hg. Helmut Altrichter), Stuttgart 1995.

45. Geschlechtergeschichte: Normen und soziale Praxis // *Frühe Neuzeit*. — München, 2000.

46. Ginzburg C, Poni S. Il nome e il come: scambioinequale e mercatostoriografico // *Quadernstorici*. — 1979. — Vol. 40. — P. 181-190. Angl. per.: The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace // *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* / Ed. E. Muir, G. Ruggiero; transl. by E. Branch. — Baltimore; London, 1991. — P. 1-10.

47. Gregory B. Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life // *History and Theory*. — 1999. — Vol. 38. — N 1. Febr. — P.100-110.

48. Grendi E. Micro-analisi e storiassociale // *Quadernstorici*. — 1977. — Vol. 35. —P. 506-520.

49. Hayles N.K. Chaos Bound: Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science. — Ithaca, N.Y., 1990.

50. Hauptert Bernhard, Schäfer Franz Josef. Jugend zwischen Kreuz und Hakenkreuz - Biographische Rekonstruktion als Alltagsgeschichte des Faschismus. – Frankfurt am Meine, 1991.
51. Histoire des femmes en Occident / Eds. G. Duby, M. Perrot. – P., 1991–1992. – Vol. I–V.
52. Ives E. The Tape-Recorded Interview: A Manual for Field Workers in Folklore and Oral History. – Knoxville, 1980.
53. Jan Vansina, Living with Africa. – Madison, Wis., 1994.
54. Jensen, R.V. and Urban, R. Chaotic price behaviour in a non-linear cobweb model. In: Economics Letters. – Vol. 15. – 1984.
55. Johnson J.L., Burton B.K. Chaos and complexity theory for management: Caveat emptor // Journal of Management Inquiry. – 1994. – vol.37. – №1.
56. Kamp M. Pilgrimage and Performance: Uzbek Women and the Imagining of Uzbekistan in the 1920s // International Journal of Middle East Studies, Vol. 34, No. 2, Special Issue: Nationalism and the Colonial Legacy in the Middle East and Central Asia (May, 2002). – P. 263-278.
57. Kamp M. The New Woman in Central Asia: Islam, the Soviet Project, and the Unveiling of Uzbek Women. Seattle, WA; London: University of Washington Press, 2006. – 320 p.
58. Kamp M. Unveiling Uzbek Women: Liberation, Representation and Discourse, 1906-1929 Ph.D. Dissertation : University of Chicago, Illinois, 1998.
59. Kelsey, D. The economics of chaos or the chaos of economics // Oxford Economic Papers. – 1988.
60. Köln-Weimar-Wien 2013. Schloegel K. Kommunalka – der Kommunismus als Lebensform. Zu einer historischen Topographie der Sowjetunion // Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag. 1998. S. 329-346.
61. Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. – University of California Press, 1995.
62. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to its Metodology. – Beverly Hills, CA, Sage Publishers, 1980.

63. *La nouvelle histoire / Sous la dir. de J. Le Goff, R. Charter, J. Revel.* – Paris, 1978.
64. Levi G. *Inheriting Power: The Story of an Exorcist / Engl, transl. by L. G. Cochrane.* – Chicago; London, 1988. *Perevodizd.:* Levi G. *L'ereditaimmateriale: Camera di un esorcistanelPiemonte del Seicento.* – Torino, 1985.
65. Marien M. W., *Photography and its Critics: A Cultural History, 1839-1900.* – Cambridge University Press, 1997
66. Marien M. W., *Photography: A Cultural History.* – Laurence King Publishing, 2002.
67. Massell, Gregory J. *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974.
68. McCloskey D. *History, differential equations and narrative problems // History & Theory.* – 1991. – №1.
69. McMahan E. *Elite Oral History Discourse: A Study of Cooperation and Coherence.* – Tuscaloosa, 1989
70. Medick H. *Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikrohistorieim Blickfeld der Kulturanthropologie // Alltagskultur, Subjektivitat und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte / Hrsg. Berliner Geschichtswerkstatt.* – Miinster, 1994. – S. 94-109.
71. Medick H. *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturswissenschaft und Mikro-Historie / H.Medick // Historische Anthropologie.* – 2001. – № 9.
72. Medick H. *Weben und Uberleben in Laichingen 1650-1900. Lokal-geschichte alsAllgemeine Geschichte.* – Gottingen, 1996; 2. Aufl. 1997.
73. *Microhistory and the Lost Peoples of Europe / Ed. by E. Muir, G. Ruggiero.* – Baltimore; London, 1991.
74. *Mikrogeschichte — Makrogeschichte: komplementaroderinkommensu-rabel? / Hrsg. und eingel. von J. Schlumbohm.* – Gottingen, 1998; 2. Aufl. 2000.

75. Mishler E.G. Research Interviewing: Context and Narrative. Cambridge, 1986

76. Mondzain, M-J. Image, Icon, Economy. The Byzantine Origins of the Contemporary Imaginary. Trans. Rico Franses. – Stanford: Stanford UP, 2000.

77. Morrison A. Russian Rule in Samarkand, 1868-1910: A Comparison with British India. Oxford. Oxford University Press. 2008. 364 p.

78. NeMathews K.M., White M.C., Long R.G. Why study the complexity sciences in the social sciences // Human relations. – 1999. – № 52(4).

79. Oral History: An Interdisciplinary Anthology / Ed. by D. K. Dunaway. Nashville, 1996.

80. Perspectives on Historical Writing / Ed. by P. Burke. – University Park (Pennsylvania), 1992.

81. Photography: A Middle-Brow Art. Text by Pierre Bourdieu. Translated by Shaun Whiteside. – Stanford University Press, Stanford, 1990.

82. Phythian-Adams C. Local History and National History // Rural History. – Vol.2 – №1. – P.1-23.

83. Pomata G. Histoire des femmes, histoire de genre. Observation sur le Moyen Age et l'epoquemodernedans l' «Histoire des femmes en Occident» // Femmes et histoire / Eds. G. Duby, M. Perrot. – P., 1993.

84. Ritchie D. Doing Oral History. – New York, 1995.

85. Scheinkman, J.A. Nonlinearities in economic dynamics // Economic Journal. – Vol.100. – 1990.

86. Schermer M. The Chaos of History: On a Chaotic Model That Represents the Role of Contingency and Necessity in Historical Sequences // Nonlinear Science Today. – 1993. – Vol. 2. – №4.

87. Schlegel K. Berlin Ostbahnhof Europas. Russen und Deutsche in ihrem Jahrhundert. – Berlin, 1998.

88. Schlegel K. Moskau lesen. Berlin, 1984/2000.

89. Schlumbohm J. Lebenslaufe, Familien, Hofe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabriickischen Kirch spiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. –Gottingen, 1994; 2. Aufl. 1997.

90. Sulstonova G. Bukhara-Junghar relations: New sources and New Insights // Central Asiatic Journal, 2017. № 60. P. 42-63.

91. Sulstonova G. Diplomatik yazişmalarda uluslararası ticaret meseleleri: Genel kurallar ve anlaşmalar (Buhara hanlığı, Osmanlı ve Rusya). 4. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu 7-9 Mayıs 2015, Hitit Üniversitesi, Türkiye, p. 63-71;

92. Sulstonova G. Inshā' collections in Uzbekistan: a comparative analysis (In the context of the international relations of the Bukhara Khanate), in Central Asia, a Maturing Field, ed. A. Morrison & S. Saxena, Cambridge: Cambridge Scientific Publishers, 2016, pp. 199-211;

93. Sulstonova G. Trade relations of Bukhara and Yarkand Khanates in the 16th and early 17th Century. // Journal of International Institute Central Asian Studies under the auspices of UNESCO. Vol. 11, 2010, pp. 40-48;

94. Sulstonova G.N & Scott Levi, Bukhara-Indian Diplomatic Relations, 1572-1598: Role of Actors, in Insights and Commentaries South and Central Asia, eds. Anita Sangupta and Mirzohid Rahimov, India: New Delhi, 2015, pp. 95-107;

95. Terkel St. Coming of Age: The Story of Our Century By Those Who've Lived It. – New York, 1995.

96. The New Cultural History / Ed. by L. Hunt. – Berkeley, Los Angeles, 1989.

97. Thomas Welsford. Fathers and sons: re-readings in a Samarqandi private archive. In Explorations in the social history of modern Central Asia (19th-early 20th century), ed. Paolo Sartori, Leiden-Boston, 2013. P. 299-324.

98. Tokhtakhodjaeva M. The Daughters of Amazons. Voices from Central Asia. Shirkat Gah, 1996.

99. Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1985. - №6.
100. Ullrich V. Spuren im Alltag. «Barfusshistoriker» — woher sie kommen und was sie wollen // Die Zeit. – 1981. - №2.
101. Women's Words: The Feminist Practice of Oral History / Ed. By Gluck Sh., Daphne P. – New York, 1991.
102. Wunder H. Frauen und Geschlechtergeschichte // Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete-Probleme-Perspektiven. 100 Jahre Vierteljahr schriftfuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. – 2004.
103. Wunder H. Normen und Institutionen der Geschlechterordnung am Beginn der Frueher Neuzeit // Geschlechterperspektiven Forschungen zur Fruehen Neuzeit. – Helmer, 1998.
104. Wunder H. Ueberlegungen zum “Modernisierungsschub des historischen Denkens im 18. Jahrhundert” aus der Perspektive der Geschlechtergeschichte // Geschlechtsdiskurs. Bd. 2: Anfaengemodernen historischen Denkens. – Fr.a/M., 1994.
105. Wunder H. Wiewird man ein Mann? Befunde am Beginn der Neuzeit (15.–17. Jahrhundert) // Wassind Frauen? Was sind Maenner? Geschlechts konstruktionen im historischenWandel. – Fr.a/M., 1996.
106. Yow V.R. Recording Oral History: A Practical Guide for Social Scientists. Walnut Grove. – London, New Delhi, 1994.

Internet materiallari

1. Said Essoulami. The press in the Arab world: 100 years of suppressed freedom [Elektronnyy resurs]. – Rejim dostupa: <http://www.al-bab.com/media/introduction.htm>, svobodnyy. – Al-Bab: an Open Door to the Arab World.
2. Karimova N. K voprosu izucheniya genezisa kino Uzbekistana // http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-10/nigora_karimova.shtml

3. Mininkov N.A. Obyekt, predmet i subyekt istoricheskogo poznaniya // Otkrytyy tekst. Elektronnoe periodicheskoe izdanie. - URL: <http://www.opentextnn.ru/history/?id=1350> (data obrasheniya: 09.06.2015)

4. Penson Miron. «Na volne pamyati...». Chast pervaya. Tashkentsy / <http://mytashkent.uz/2014/09/28/iron-penson-na-volne-pamyati-chast-pervaya/>

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
1-maʼruza. Tarix ilmiy bilim sifatida	5
2-maʼruza. Ilmiy tadqiqot usullari va ularni klassifikatsiyalash	20
3-maʼruza. Tarixiy jarayonlarni oʻrganishda sivilizatsiyaviy va formatsiyaviy yondashuvning oʻrni	31
4-maʼruza. Tadqiqotlarda fanlararo yondashuv	46
5-maʼruza. Tarixiy tadqiqotning maxsus usullari va miqdoriy usullar	69
6-maʼruza. Tarixga mikro va makroyondashuvlar. Lokal tarix	88
7-maʼruza. Kundalik hayot tarixining shakllanishi, vazifalari va tadqiqot usullari.....	101
8-maʼruza. Gender va mentalitet tarixi hamda vizual tadqiqotlar tarix fanidagi yangi yoʻnalishlar sifatida.....	113
9-maʼruza. Ogʻzaki tarix shakllanishi, vazifalari va usullari.....	141
10-maʼruza. Diskurs va semiotik tahlil usullari.....	155
Mustaqil ishlar roʻyxati	169
Glossariy	171
Foydalanilgan adabiyotlar	187

Sanobar Shadmanova

**TARIX TADQIQOTLARNING METODOLOGIYASI
VA ZAMONAVIY USULLARI**

Toshkent – «Barkamol fayz media» – 2018

Muharrir: M. Hayitova
Dizayner: D. Azizov
Musahhiha: D. Vaxidova
Kompuyuterda
sahifalovchi: A. Qodirov

Barkamolfayz@mail.ru Nashr.lits. AIN№284, 12.02.2016.

Bosishga ruxsat etildi: 07.11.2018 yil.

Bichimi 60x84 1/16. «Times news roman» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 13,75 Nashriyot bosma tabog'i 13,5

Tiraji 300. Buyurtma № 15

ISBN 978-9943-5518-6-2

9 789943 551862